

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom

Ankét a kisebbségkutatásról

Erdély etnikai és felekezeti statisztikájának története

Autonómiatörekvések:

Habsburg Monarchia alkonya

Köztes Európa 1919–1938

2009/3

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom. 20. évfolyam, 2009. 3. szám

HELYZETKÉP

Ankét a kisebbségkutatás helyzetéről 3

KUTATÁSTÖRTÉNET

VARGA E. ÁRPÁD
Az Erdély etnikai és felekezeti statisztikája története 121

AUTONÓMIATÖREKVÉSEK

SZÁSZ ZOLTÁN
Autonómiavágys és realitások a Habsburg Monarchia alkonyán 167

EILER FERENC
A kisebbségi autonómia gondolata és a nemzetközi politika
a két világháború közötti Köztes-Európában 1919–1938 179

SZEMLE

KISS BALÁZS
Nemzeti és nyelvi sokszínűség Közép-Európában 197

BORBÉLY SÁNDOR
„... Mi egy másik darab szereplői vagyunk” – A „cigány” történelmi
tapasztalat genealógiája 202

ZAHORÁN CSABA
Egy kicsi, de fontos könyvről 221

HELYZETKÉP

Ankét a kisebbségkutatás helyzetéről

Szerkesztőségünk ankétot kezdeményezett az elmúlt két évtized közép-európai etnikai, illetve kisebbségi kutatásairól, a tudományos kérdések és a téma (etnicitás, kisebbségek, nacionalizmus) társadalmi környezetének átalakulásáról. Célunk az volt, hogy közösen értékeljük az elmúlt két évtized etnikai kutatásait, szakmai kulcskérdéseit, az etnicitás-fogalom jelenlegi szakmai és társadalmi kontextusát. Elsősorban olyan kutatókat szólítottunk meg, akik már a rendszerváltás idején ezt a témakört vizsgálták különböző aspektusokból.

Mindenkinek a következő négy kérdést tettük fel:

- 1. Hogyan látja, a rendszerváltás óta a magyar kisebbségkutatásban a szakterületén melyek azok a fogalmak, amelyek a kutatások nyomán tartalmukban a leginkább átalakultak?*
- 2. A kilencvenes évekhez képest a kutatásaiban mi volt a legnagyobb változás és ez mire vezethető vissza?*
- 3. Mennyiben és hogyan változott meg a közép-európai társadalmakon belül az etnikai, nemzeti azonosságok helye és szerepe a rendszerváltás óta?*
- 4. Mik lesznek Ön szerint az elkövetkezendő évek kulcskérdései a kisebbség, az etnicitás, a nacionalizmus, a regionalitás kutatásában a saját szakterületén?*

Ezen túl ötödikként mindenki személyre szabottan, saját kutatásaival kapcsolatban kapott egy-egy kérdést. Ezt az utolsó kérdést a válaszokon belül közöljük.

A következő kollégákat kerestük meg:

A. Gergely András, Gerhard Baumgartner, Biró A. Zoltán, Bodó Barna, Csepeli György, Feischmidt Margit, Fejős Zoltán, Gagyi József, Gereben Ferenc, Gyurgyík László, Peter Haslinger, Roman Holec, Horváth István, Kertesi Gábor, Kiss Gy. Csaba, Kocsis Károly, Kontra Miklós, Kovács András, Ladányi János, Lanstyák István, Marius Lazăr, Liszka József, Losoncz Alpár, Elena Mannova, Magyar-Vincze Enikő, Mirnics Károly, Öllös László, Örkény Antal, Péntek János, Pozsony Ferenc, Sárkány Mihály, Gerhard Seewann, Sik Endre, Michael Stewart, Szabó Ildikó, Szarka László, Szelenyi Iván, Tánczos Vilmos, Tóth Ágnes, Tóth Judit, Tóth Károly és Tóth Pál Péter.

Ezúton mondunk köszönetet a beérkezett válaszokért!

A. GERGELY ANDRÁS

1.

A rögtönözhető válasz komplex, de alapszinten kényszerűség kimondani: nemigen van fogalom, amelyet az elmúlt 20–25 évben ne ért volna permanens és olykor teljes értékű változás, jelentésmódosulás. Az *etnicitás* kérdése, mely a nyolcvanas évek közepéig szinte a szótárban sem szerepelt a hazai szakirodalomban, sokirányú és totális átalakuláson esett át, a pusztá megnevezésre és „identitás-elfedésre” alkalmazástól a parttalan felhasználásig és a szimplifikálásig bezárólag. A kisebbségek jelentéskörébe vonásával részint leplez, részint „leleplez”, olykor elfed tartalmakat, pótol és helyettesít leírásokat, máskor képlékeny homályba burkol akaródzásokat és félelmeket is. A *kisebbség* kérdésköre még ennél is ingoványosabb talajból szökken szárba, ma meg már nemhogy óriásfa lett belőle, de valósággal jelentés-dzsungel is. Ennél már csak a *nacionalizmus* fogalma élt át durvább tartalomváltozást, indítva a szocialista nemzetfogalommal szembeszegülő polgári identitástól, folytatva a gyarmat- és uralompolitikák megannyi változatával, a történelmi „csökevény” jelentéssel, a nemzetközi kapcsolatok identitás-háttérével, vagy éppen a poszt-szocialista nemzetépítés indokolt jogosságát elismerő policy-val.

A rendszerváltozási folyamat és a szisztéma-függő struktúra-alkotási szándékok csak kisebb részben fogantak a hazai identitáskeresésben, többségük a határon túli népcsoportok aggályos fogyatkozásával összekapcsolt félszemből generálódott. A fogalmi konstrukciók egyfelől a sok esetben legitimitást kínáló *történelmi előképekre* települtek rá (Trianon-jelenség, „nemzethalál”, „vissza Erdélyt!”, 15 millió magyar fölötti atyáskodás, konzervatív nemzettudat és politikai retorika, rekonstrukciós és rekonverzív pártpolitikák stb.), másrészt a korszakos aggodalmakra hangolt elbeszélések konstruálták is az *új állameszme* szerkezetét (elszakadt nemzetrészek védelme, szórványdiskurzus, kisebbségi identitás-konstrukciók, mentalitástörténeti építmények a rendszerváltó államok lokális milióiban stb.). A *narratív nemzetépítési* játszmák többmenetessé váltak, időbeliségük meghatározó hullámzásokkal testesült meg, a hangsúly egyre kevésbé a „megoldáskeresésen”, egyre inkább a megengedett/megtúrt/elszenvedett átbeszéléseken volt immár (az utóbbi években még a korábbiánál is intenzívebben vagy újraéledő állapotban).

Kiemelésre méltónak látom a politikai szótárakban szereplő kisebbségfogalmak árnyalódását: Bindorffer Györgyi (Csepeli ihlette) *kettős*

identitás fogalma, majd a *többes* (többrétegű) *identitás* fogalmi képződménye csupán a kezdet volt. A lokális identitás mellé bejött a térségi, kistérségi, *regionális identitás* fogalma (a magam konstruálta „identitásrégió” már ennek továbbfejlesztett-bonyolított változata). Így ezek a fogalmi rétegek lassan minden jelmezt és álcot magukra vettek, ma már egész kellékárúak a megértést is szinte nehezíti; a „*mutatózások*” körébe lassan átlopakodott a *határnarratívák* fogalma, a „kis és nagy történelem”, a narratív historikus belátások felől jövő „*átbeszélés*” pedig olyan konstruktummá vált, melynek jelentéstere az interperszonális érintkezéstől a *kollektív emlékezetig* és a dekonstrukcióra épülő rekonstrukcióig bővült. Elanyaglanodott viszont az államszintű kezelésmód révén aktualitás-közegbe emelt *kisebbségpolitika*, amely az aggodalom és a revánsvétel árnyalatait mutatta egykor. Lassan, épp napjainkban kezd bekúszni a két évtizeddel ezelőtti „szomszédságpolitika” osztrák vagy kistérségi eszmekörébe a *lokális szomszédság* mint relacionális fogalom, mely kezdi fölváltani az *etnopolitikák* és *külpolitikák* sommás kategóriáit. A korábbi makro- vagy mezopolitikai kategóriaként kezelt (esetleg definíció nélkül hagyott) *valálási identitás*, *mentális térszerkezet*, *interkulturalitás*, *multikulturalizmus* napjainkban sokkal árnyaltabb fogalmi kategóriákként fungálnak, mint a korábbi etnicitás- vagy identitásfogalmak, de olykor épp a helyükre települnek. A mai értelemben vett *nemzetállamiság* ugyanakkor (magával az államfogalommal együtt) beszűkülni, idejét múlni látszik a *kultúrakutatás* aspektusából.

2.

A kilencvenes évektől elkezdett identitás- és etnicitás-kutatásokban egyfelől az államiság mint keret kezdett egyre hátrébb szorulni (bár ebben az Antall-korszak nemzeti hőhulláma először tetőfokára hágott), a saját kutatási szempontjaim azonban szélesebb, illetve mélységében tagoltabb politikai aspektust kaptak (bővebben lásd a politikai antropológia megannyi irányzatát, köztük is az etnicitás-diskurzus tematikai univerzumát). Az etnikus identitás nagyobb földrajzi térben kiterjedő árnyalatainak empirikus kutatása helyett a lokalitásokban rejlő *többes identitások*, *identitás-áthatások*, *interkulturális minták*, *szociokulturális stratégiák* kaptak számomra hangsúlyt. Ennek oka nemcsak ama triviális tapasztalat volt, hogy a szociológiai (és szociálpszichológiai, humángeográfiai, csoportközi kommunikációs, népcsoportközi stb.) leírások 1. vagy a történeti dimenziókkal fogyatékosak, 2. vagy a könnyebb kezelhetőség kedvéért

számszerűsítik a megérteni is alig esélyes tünetényeket, 3. vagy a klaszterképzés során mintegy lemetélik a kapcsolódásokat, kölcsönhatásokat, kapcsolati dimenziókat, értékrendek és érdekszférák határátjárási tartományait, s ezzel olykor értéküktől, tartalmuktól, jelentésüktől fosztják meg magukat a tényleges interkulturális szférákat; 4. vagy pedig jól elfogott ideológiai vagy tudománymetriai részérdek kedvéért könnyedén eltekintenek a nevesíthetetlen jelenségektől. Holott, az esetek többségében nemcsak ezek teszik a valódi társadalmi működés, létmód, értékter valódi kiterjedéseit, hanem egyenesen ezek adnak funkciót, struktúrát, nevet, múltat és jövőt is a társas jelenségeknek. Ami ehhez még társult számomra, azt a Clifford Geertz nyomán elfogadottá vált önreflexív kultúrkritikai attitűdben nevezhetném meg, mely illő kétellyel veszi tudomásul a dolgok és jelenségek megismerhetőségét, leírhatóságát. E „kritikai kultúrszkepticizmus” azonban, ha megnehezíti is, nem teszi leírhatatlanná a tapasztalati világot, csak *relativizálja* egy képlékeny mértékben, amennyiben erejét veszi a markáns „tudományos” kijelentéseknek. E változás, a *fennkölt távolságtartás és elmélyült beilleszkedés együttes élménye* volt talán a legerőteljesebb változás, amelyet korábbi munkáimhoz, kutatásaimhoz, „tudásaimhoz” egészségesen csak úgy tudtam kapcsolni, ha mindazt, amit már tudni véltem, ismételten áteresztettem ezen a „szűrőn”, a megértés határainak belátásával, a változtatás készségének felfüggesztésével, vagyis a „tudások” és *interpretációk viszonyának újragondolásával* gondoltam tovább a kérdéseket. E téren nem voltam magam, megannyi előd, pályatárs, az antropológiai kutatókban jártasabb előfutár volt segítségemre, s maradt megerősítő hatással. Ez ugyan nem tisztán az etnicitás vagy az identitás (s még kevésbé a regionalizálás) tematikájához kapcsolódik közvetlenül, de azokra okvetlen kihat, mai megítélésem szerint kiteljesítve mindezen felfogásmódokat...

3.

A kérdésben rejlő feltételezés kétkedő válaszra készítet. Volt-e és erősödött-e, vagy alig volt, de nagyobb hangsúlyt kapott, s ettől érdekérvényesítési formává, alkalmazható keretté vált csupán? Akkor és azóta, nem előbb s nem később...? Etnicitás és identitás is képtelenség vagy értelmetlenség önmagában, viszonyfogalmak, melyek akkor kapnak kiteljesedést, ha más egyéb vagy maga az ésszerű „érzület” lehatárolást, elnyomást szenved el. Nemzetivé lenni a proletár módon nemzetközi közben vagy után... – olyan felszabaduló energia és élmény lehet, mint

levegőhöz jutni a víz alól kibukkanva. De ez nem jelent szükségképpen érvényességet, és a túlélés szempontjából is csak a következő pillanatilzgalmas. Az ezekre települt államideológia (szocialista, nemzeti, haladáselvű, jóléti-fogyasztási stb.) csupán felhajtóerőt lel az azonosságok /és különbségek/ meghatározásában, mindezzel együttesen is csak saját legitimitását és elvitathatatlanságát biztosítja. A „megengedett” identitástudat a felét sem éri, darab idő múltán a tizedét sem, ezért új identitás-mező keresése követi, új állapotok és formák térnyerése keretezi mindezt. Ennek a rendszerváltás csak formát, helyet, időt, módot adott, majd szabályozta, korlátozta, felszabadította, definiálta a maga módján. Bátorodom azt gondolni, hogy maguk az érintettek részint elfogadták ezt, részint nem volt rá szükségük, részint elegendő is lett az ismételt „megengedettté vált” identitás hajcihőjéből. Ahol (más térségi társadalmakról szólván) mindez még hiányzott is, vagy elvadult közállapotok háborúságai vették körül a legelemibb önanonosság-élményt is, ott megerősödött, pótszerré, ürüggyé, egyéb más érték helyettivé vált, vagy a pusztá túlélés legfőbb eszközévé. Ezt követően pedig pártpolitikává, mozgalommá, verekedési-békétlenkedési ürüggyé, folytonos háborúság eszközévé. Azonosnak lenni azzal, ami vagyok, minimális elvárás, de hiánya maximalizálni képes a belső dimenzióit... – ahol erre mód és igény van, ott hosszú életű stratégia része lesz (vö. diaszpóra, szórvány, mikroki-sebbségi helyzet, hátrányos helyzet, esélyegyenlőtlenség, túlélési kudarcok stb.). Az etnikai és nemzeti azonosságok főhelyre kerülnek a rendszerváltásokkal, amikor is az államkeret, a létfeltételek minimuma az első sorskérdés, a túlélést követő legfőbb igény pedig a megkülönböztető másság demonstrálása, az ehhez való alkalmazkodás, a reprezentációk és narratívák termelése, új viszonyok erőpolitikán alapuló konstrukciója. E téren és ezért tehát mindenben és majd’ minden megváltozott a rendszerátalakítás folyamatában, a társadalmak belső viszonyaiban és külső kapcsolataiban nem különben.

4.

Kedves feltételezés ez, mintha bizony tudható volna... – az antropológusok szinte sosem jószok, vagy ha igen, akkor már nem antropológusok... A *regionalitás* számomra a leggyanúsabb, el fog mállani a térségiség ekkénti fogalma (részint az elhasználódás, részint más léptékek – globlokál, mikrotérség, milió, szomszédság, köztesség, stb. – fontosságának megnövekedése okán), először talán azért, mert sem nem nemzet (amely

szintén vedlik régi ruhájából), sem nem átélhető közösség (mely ugyan-csak relativizálódik egy-két évtizeddel vagy évszázaddal korábbi „kézzel-fogható” mértékét veszítve), hanem valami lebegő entitás, melyet akkor töltenek meg tartalommal, s azok, akiknek épp szükségük van rá vagy hasznot remélnék tőle.

A *nacionalizmus*, mint oly sok más izmus, az időlegességek sodrában él. Lesz még izmosodási periódusa, de tartalmát veszíti, ha vallások, normák, eszmék, célok, kényszerek vehemensebb hullámai veszik igénybe eddigi terjeszkedési tartományait. Nemzetek hiányában például csak pár évtizedig fog majd létezni, vagy régi szép emlékként, esetleg fölmelegíthető célképzetként...

A *kisebbségek* nem lesznek kulcskérdések, legföljebb helyenként és alkalmilag erőteljes problémák, de e téren egyetemesen kitartó a jelenlétük. A „róluk való beszéd” arányaitól sok függ, elcsépelhetők is, nagyra növeszthetők is, többségivé konvertálva szükségképpen kimúlnak. Megtalán maradnak is, hisz a magában vett többségnek nincs értelme, ha nincs kontrasztja. Megnevezésének ürügye, alkalma, ereje, célja adja tónusát, kulcskérdés viszont ott keletkezik belőle, ahol megnevezhető, akiknek ez érték, norma, cél, eszköz, tartalom, s ezek hiányával vannak létük feltételei.

Hasonlóképpen az *eticitás* is. Mérlegelésem szerint a máris markánsan látható vallási kisebbségi trendek és hullámok még sok eddig nem volt tónust erősítenek majd fel, de ezeknek az államisággal, szomszédsággal, kiterjedésekkel és mobilizálódási kapacitásokkal kell majd harmóniába vagy konfliktusba kerülni ahhoz, hogy etnikus alapjuk fontossá legyen. Az *eticitás* még számos változatban fog ki- és befordulni, államszerű formát öltetni és ellenkezőleg, interperszonális harmóniák vagy konfliktusok intim mezőjébe szűkülni. Mindezen kérdések csakis úgy kérdések, ha még ragaszkodunk ahhoz, hogy struktúrák és funkciók, mozgások és állandóságok, múltak és jövők között lássuk megnevezhetőnek a világo(ka)t... – ha megengedjük nekik, hogy „nem kérdés”-ként is létezzenek, vesztítsenek jelentőségükből, nyíljanak és elpárologjanak, vagy beburkolódzanak és mag-létre szorítkozzanak, akkor lehet akár eltekinteni is tőlük. Ha jóslatot tényleg kockáztathatnék, akkor *a társadalmi lét ritmusa lesz kulcskérdés*, mely átír kereteket, tartalmakat, konfliktusokat és időket, múltbéli és jövőjelenbeli társas egzisztenciákat, mozgási célokat és felhajtóerőket, hiteket és én-kivetüléseket is...

5.

A kilencvenes években Ön vezette be a szakmai vitákba az etnoregionalizmus fogalmát és – ezzel szoros összefüggésben – egy új szemléletmódot: az antropológiai megközelítéseket a szociológiai kutatásokban. Hogy látja, sikerült áttörni a módszertani sovínizmusok falán (vagy legalábbis megrepeszteni azt)?

Pontosítás igénye lép fel... A szakmai diskurzusban az etnoregionalizmus dalolása sok esetben tényleg a nevemhez köthető, de „bevezetése” talán inkább a boldogult életű Joó Rudolfhoz kapcsolódik, aki (mint magam is) a 60-as évek frankofon ismeretkincsével élt (a „rural exodus”, a belső gyarmatosítás francia és svájci, kanadai majd angol szakirodalmát használva). A nemzetállami keretekben gondolkodás és a kis- vagy nagytárségi identitások kérdéseire alkalmazva számomra csak a nyolcvanas évek végétől kínálkozott lehetőség, de csak a kilencvenes évek végétől vált ténylegesen lehetővé az etnikum és régió rétegzett kapcsolatának identikus formáiban föllelhető másságok belátása, részint kutatásuk lehetősége is. Az antropológiai beszédmódba illesztés tematikailag talán lehetséges, azonban a hazai antropológia mikroszintű térbeliség terén otthonos, a makro- vagy mezo-terek felfogása, s főleg empirikus kutatása azonban mindmáig megoldatlan elméleti dilemma. Kialakult ugyan egy antropológiai diskurzus ezekről, de ennek léptéke a kultúrkritikai szinten elsurran az empirikus valóság fölött, olykor bár a narratívák és kontextusok szintjén az intertextualitás eszközével él (leginkább talán Feischmidt Margit, Zentai Violetta, Biczó Gábor, Kotics József, Fehérvári Marcell, Biró A. Zoltán, Becze Szabolcs, Kapitány Ágnes és Gábor, Szijártó Zsolt, Fejős Zoltán, Frida Balázs, Niedermüller Péter, N. Kovács Tímea, Gagy Ágnes, Glózer Rita, Horváth Kata munkáiban), de csak ritkán „száll le” a történet mélyvalóságokba (erre példa Boglár Lajos, Papp Richárd, Bakó Boglárka, Hajnal Virág, Szász Antónia, Vincze Kata Zsófia, Szántó Diána, Kovács Éva, Wilhelm Gábor, Kardulesz Rita, Rékai Miklós, Fosztó László, Schiller Kata, Bodó Julianna, Boross Balázs, Török Zsuzsa, Szeljak György, Oláh Sándor, Kovács Nóra, Gagy József, Ilyés Zoltán, Udvarhelyi Tessza, Biczó Gábor újabb és Horváth Kata – Kovai Cili régebbi munkáiban, de seregnyi említésre méltó antropológus, kisebb arányban szociológus vagy néprajzos pályakezdő akadna még egy korrekt névsorban!), ám összességében az etnikum regionális térben lehetséges felfogása egyre kevésbé kecsegtet empirikus antropológiai igazolhatósággal. Mindezt ugyan körülveszi megannyi módszertani merevség, viszont ezekkel törödni nincs mód akkor, ha a lokális kutatásokban

igény mutatkozik a közelebbi, etnikus-identikus definíciókra. Illusztrációként lehetne hivatkozni a cigánykutatásokra (Szuhay Péter, Horváth-Ková, Horváth Heni, Kardos Ferenc, stb.), zsidóságkutatásra (Vincze K.Zs., Szász A., Szarvas Zsuzsa, Gál Ivetta, stb.), a hazai vagy diaszpórá-németség és más kisebbségek közötti empirikus impressziókra (Bindorffer Györgyi, Hajdú Gabriella, Birkás Anna, Pálincás János, Tolnai Mirjana, Bali János, Szarka László, Vidacs Bea, Bisztrai Márton, Vargyas Gábor, Sárkány Mihály, Földessy Edina, Wilhelm Gábor stb.) esik nyomtaték, ugyanakkor azonban a regionális dimenzió ezekből a feltárásokból egyre inkább kimarad akkor, ha történeti keret vagy aktuálpolitikai ürrügy lesz fölötté meghatározóvá (Sebők Marcell, Bodó Barna, Stefano Bottoni, Bárdi Nándor, Kántor Zoltán, Pozsony Ferenc stb. opuszaiban), vagy ha például mobil és változó identitás-formáció a téma (lásd migrációs kérdések, „nomád társadalom”, retribalizálódás, stb.), ha térbeliséget tekintve túl lokális szubkultúrára esik a kutató figyelme (Angyalosy Eszter, Vitos Botond, Havasréti József, Fehér Balázs, Frida Balázs, Prónai Csaba, Binder Mátyás, stb.), ahol a regionális dimenzió messzi térbe vezet a kisközösségi megértéshez képest.

A módszertani individualizmusok és sovinizmusok ugyan jelen vannak mind a „módszertanosok” között, mind az eltökélt „empirikusok” között, de az etnoregionalizmus egész vizsgálódási tere immár átalakult, így a kutatók is jobbára más diszciplínák felől jövet találnak metodikára (csupán utalásként Losonczi Ágnes, Keményfi Róbert, Tibori Tímea, Kovalcsik Katalin, Keszeg Vilmos, Kolozsi Ádám, Felföldi Barnabás, Bán András, Bugovics Zoltán, Oláh József, Szentesi Balázs, Kéri Rita, Mester Tibor, stb.). Az „etnorégiót” ma már nem lehetne „tisza” antropológiai módszerrel kutatni, így hát következetesség alapján magam is leálltam ezzel. Került helyette új témakör és közelség, megértés és belátás megannyi más...

GERHARD BAUMGARTNER

1.

A kisebbségkutatás területén a legfeltűnőbb változást véleményem szerint a „nemzeti kisebbség” fogalmának használata illetve jelentésének átalakulása jelenti, amint az a kilencvenes évek óta az úgynevezett „cultural turn” kisebbségkutatásban is egyre inkább észrevehető befolyása alatt végbement. E témában még a nyolcvanas években is szinte elképzelhetetlen volt a vita a nemzet fogalmának elméleti háttere nélkül, sőt a különféle nacionalizmus-elméletek a közép- és kelet-európai kisebbségekről folyó diskurzus középpontját is elfoglalták. A régió különféle kisebbségeiről szóló újfajta vita és irodalom elméleti háttérét Ernest Gellner, Miroslav Horch és Eric Hobsbawm a közép-európai nemzet és nacionalizmus tárgykörében született művei képezték, amelyeket Magyarországon tovább termékenyítettek Szűcs Jenő és Bibó István elméleti szempontjai. 1989 után a „nemzeti” tudat genézisének és teoretikus természetének eme megfontolásai helyébe egyre inkább az „identitás” vitája kerül, amelyből a „nemzeti tudat” politikai dimenziói egyre erőteljesebben kiszorultak és kiszorulnak. A „nemzeti identitást” a kilencvenes évektől kezdve elsősorban olyan kulturális ismérvek, mint a nyelv, illetve a viselkedési minták által meghatározott magatartások mentén írták le és kutatták. Ezzel a nyolcvanas évek kisebbség- és/vagy nacionalizmuskutatásának egyik legérdekesebb kérdése tűnt el jobbra teljesen a kutatás látóköréből, nevezetesen a nemzeti tudat konkrét politikai magatartásban – vagyis bizonyos politikai pártok, mozgalmak, követelések támogatásában – való instrumentalizálhatóságának kérdése. Amit az identitás és annak konstituálása megismerésének posztmodern tételezései révén nyertünk, azt a másik oldalon egyre inkább elveszítjük a politikai/társadalmi viselkedési mintákkal való kölcsönhatások vizsgálatának elhanyagolása által.

A másik jelentős változás a migráció kifejezését érinti, amelyik a társadalomtudományi diskurzusban a belső migráció és a kivándorlás helyett a bevándorlás és annak következményei diskurzusává alakult át. A migráció és főleg a migránsok eredetileg pozitív kicsengésű fogalma – elsősorban a kilencvenes évek menekültáradatainak következtében – egyre erőteljesebb negatív mellékízt kap.

Úgy tűnik, a kilencvenes évek óta a kisebbségkutatásban a legnagyobb változás egyrészt a módszerek sokféleségének növekedésében, másrészt a konkrét individuumnak mint a kutatás tárgyának az újramegjelenésében áll. A módszerbeli sokféleség átvételével a kisebbségkutatás a nyolcvanas évek európai társadalomtudományok általános trendjét követte. Amíg a nyugat-európai tudományos üzemmenetben a hetvenes évekig az elkülönülő szakterületek erőteljes specializációja és intézményesedése volt megfigyelhető, addig a nyolcvanas évektől a humán tudományok minden szférájában a kölcsönös módszertani recepció hulláma következett be. Ernest Geller és Anthony Smith antropológusok könyveinek hatása mindaddig példátlan befolyást gyakorolt a közép-európai kisebbségkutatásra, politológiára és történettudományra. Hasonló megvárkódttatást okozott később Edward Said orientalizmusról írott könyvének vitája, hogy csak két nevezetes példát említsünk az eszmék és teóriák hatalmas tárházából.

A posztmodern módszerek bevezetésének egyik legnagyobb vívmánya a társadalomtudományban az individuum mint kutatási tárgy újrafelfedezése. A kisebbségkutatást a hetvenes és a nyolcvanas években lényegében a társadalomtörténet és a szociológia kvantitatív szempontjai jellemezték. Azok a gyakorta igencsak kérdésesnek tűnő próbálkozások, hogy olyan, metodológiailag nehezen megragadható fenoméneket, mint a nyelvi magatartás vagy nyelvi tudat, végtelen táblázatok és statisztikai kiértékelések révén ragadjanak meg, a publikációkat gyakran „adattemetővé” változtatták, amelyek korlátozott értékkel bírtak, legfeljebb a munkák olvashatatlanságát erősítették. Az efféle diskurzusokban az individuum mint olyan meg sem jelent.

A társadalomtudományokban a „linguistic turn”-nek köszönhető, hogy hangsúlyozása révén a konkrét személyek „tudatának” diszkurzivitása – Sigmund Freudra, Jacques Lacanra, Michel Foucault-ra, Jacques Derridára, Jean-François Lyotard-ra, Hayden White-ra vagy Franklin R. Ankersmitre támaszkodva – újra bekerült a kutatás centrumába. Ugyanekkor létrehozták e biográfiai források elemzésének egy teljesen új eszköztárát, amely immár lehetővé teszi a személyes identitás, a társadalmi diskurzusok és az össztársadalmi fejlemények kölcsönhatásainak kimutatását és analizálását. Tehát ha ma a források mást mondanak nekünk, mint húsz évvel ezelőtt, s ha az interjúk másképp készülnek és másféle módon elemzzük őket (legalábbis tisztán elméletileg), akkor mindezt ezen nagy változásnak köszönhetjük.

3–4.

A nemzeti identitásnak az utóbbi húsz évben megváltozott szerepét, a legegységesebben, a különféle „nemzeti” pártok felemelkedése mutatja Európa szinte összes országában. A nyolcvanas évek kisebbségi jogokról szóló diskurzusát egyrészt egész Európában újra felelevenítették az általános emberi jogok széleskörű vitájának keretei között – a „kisebbségek reneszánszáról” beszéltek –, másrészt a Helsinki Egyezmény aláírásával elterjedt Közép- és Kelet-Európában is. A biztosított illetve megtagadott kisebbségi jogok hirtelenjében a kelet-európai rezsimek demokratikus jellegének lakmusztesztjévé váltak, helyesebben mondva bizonyítékul szolgáltak az úgynevezett létező szocializmus rezsimeinek kifejezetten antidemokratikus voltára.

Ebben az összefüggésben különösen érdekesnek tűnik számomra, hogy több kommunista rezsim a nyolcvanas években éppen Helsinki következményeként tért át egyfajta nemzeti előjelű populista kultúrpolitikára, például Bulgária Todor Zsivkov és lánya, Ljudmilla alatt a szélsőségesen nacionalista és törökellenes politikájára. De a nyolcvanas években más közép-európai államokban is tapasztalható volt a hivatalos kultúrpolitika „nemzeti” népi kultúra felé fordulása. Az, hogy a „nemzeti” témák 1989 után a politikai táborok képződésében egyre fontosabb szerepet játszottak, valószínűleg egyrészt Kelet- és Közép-Európa hagyományosan kulturálisan értelmezett nemzetfogalma okozta, másrészt viszont talán a nyolcvanas évek nemzeti kultúrpolitikai kísérleteinek a mobilizálási próbálkozásai is, amelyek a kulturális elhatárolódás formáit ismét szalonképessé tették.

Az, hogy mindez Nyugat-Európában néha csak nehezen érthető, már azzal a lényegi különbséggel is magyarázható, hogy Kelet- és Közép-Európától eltérően Angliában és Franciaországban a „falu” sohasem volt valamiféle társadalmi utópia színtere. Alon Confino az identitásképzés tipikus kontinentális formáját meggyőzően elemezte 1997-ben megjelent *Lokale als Metapher des Nationalen* című könyvében.

Osztrák szempontból érdekes, hogy a nemzeti identitás és kultúra eme diskurzusait nagyon sokáig csakis Karintia és Burgenland nyelvi kisebbségeihez tartozók folytatták – no meg német nemzeti ideológusok egy teljesen marginális csoportja. Az osztrákok többsége e vita elől stájerként, salzburgiként, tiroliként, vorarlbergiként etc. a regionális identitásba menekült. Ennek megfelelően Ausztriában a mai identitásviták sem

a német – nem német, hanem a helybéli – idegen identitás mentén folynak, amely sokkal inkább kapaszkodik a vallásba, mint a nemzeti hovatartozásba. Csak így válik érthetővé az FPÖ és BZÖ politikusainak kétségbeesett igyekezete, hogy jó katolikus mivoltukat bizonygassák. Jörg Haider szentté avatási eljárása beindításának teljesen komolyan felvetett ötlete e fejlemény csupán egyik bizzarr eleme. Ez a fejlődés az osztrák kisebbségi diskurzus teljes átalakulásához vezetett 1989 után. A hetvenes évekig a „nemzeti” osztrák kisebbségnek, mint olyannak a dél-tiroliak számítottak, az osztrákok többségében csupán a nyolcvanas években tudatosult, hogy Ausztriában élnek nem német nyelvű kisebbségek. A dél-tiroli regionális autonómia egyre erőteljesebb kiterjedésével azután maguk a dél-tiroliak váltak a kisebbségi jogok legvehemensebb védelmezőivé és az Ausztriában élő szlovének, horvátok és magyarok legnagyobb támogatóivá, ami nagyon nem tetszett a tradicionális német nemzeti csoportosulásoknak, valamint a regionalista – jobboldali pártoknak, az FPÖ-nek és a BZÖ-nek.

Már csupán az Európai Unió belső mechanizmusai is biztosítják, hogy az etnikai vagy nemzeti identitás, a multikulturalizmus és a kisebbségi ügyek kérdései a jövőben sem veszítik el szerepüket. Amint Friesland, Dél-Tirol vagy Burgenland példája is mutatja, az Európai Unió újraelosztó gépezete a regionális identitás erősödéséhez vezet, ami gyakran együtt jár egész népességcsoportok „reeticizálásával”. Az etnikai, nyelvi és kulturális kisebbségek támogatási mechanizmusai révén egyes régiók további pénzeszközöket szerezhetnek a központi brüsszeli büdzséből, ami igen gyorsan vezet el a korábban marginálisnak számító jellegzetességek újraértékeléséhez. Azok a régiók és helyi elíttek, amelyek ezt ki tudják használni, az Európai Unión belül az egyesülési folyamat nagy nyertesei közé tartoznak. Miközben tehát az egyes nemzetállamok szintjén a politikai táboroknak az etnikai –nemzeti jellemzők segítségével zajló képződését figyelhetjük meg, amelyet csak nehezen felismerhetők és elkülöníthetők szociális, gazdasági és politikai-társadalmi helyzetek idéztek elő, addig az Európai Unió mechanizmusai a maguk regionális-politikai intézkedéseivel ezzel szemben hatnak. Véleményem szerint e téren a jövődő fejlemények elsősorban attól függnnek majd, miként alakulnak az erőviszonyok a brüsszeli központi instanciák és a nemzeti kormányzati kompetenciák között.

5.

A burgenlandi határmentiség-kutatásaikkal talán az elsők között voltak, akik az etnikai együttélés történeti gyökereire és a vasfüggöny okozta kulturális és etnikai problémákra rávilágítottatok Ausztriában. Sokat fáradozott azon, hogy egy multietnikus, többnyelvű, regionális tankönyv készüljön, mely a határmenti népcsoportok közös történetét foglalja össze. Hol tart ma a történetírás egy ilyen új kánon megteremtésében?

Burgenland és Nyugat-Magyarország történelmének azok a kutatásai, amelyeket a nyolcvanas években számos kollégával együtt végeztünk, azon a próbálkozáson alapultak, hogy megkérdőjelezzük a hagyományos kisebbségi diskurzusokat, a maguk vak bizalmával a népszámlálási adatok iránt, mégpedig dekonstruktivista módszerekkel és a mikrotörténelem eszközeivel, bevonva a politológia, a szociológia és a nyelvtudomány felismeréseit is. A módszertani recepció és a módszertani keveredés által próbáltuk meg megkérdőjelezni az etnikai ellentétek Robert Adolf Kann-féle kanonizált ábrázolását. Számomra szimptomatikusnak tűnik, hogy a kutatásokat Andreas Moritsch, a karintiai szlovén történész kezdeményezte és nem Ausztria, hanem a European Science Foundation finanszírozta. A közelebbi vizsgálódások során ugyanis a régió irodalomtörténeti, társadalomtörténeti és antropológiai vizsgálati eredményei mind egy irányba mutattak, nevezetesen hogy Pannónia multietnikus régió volt, többnyelvűségi hierarchiával és többnyelvűségi dinamikával, s hogy a politikai részvételben az etnikai-nyelvi valamint a vallási hovatartozás megjelenésével a politikai táborképződés jelei is működni kezdtek, így sok ember nevet, nyelvet, sőt még vallást is váltott, néhány esetben akár többször is. Az immár negyven éve megrendezésre kerülő mogersdorfi kultúrtörténeti symposion ebben az összefüggésben jelentős szerepet játszott az osztrák, magyar, szlovén és horvát tudósok közötti tudáscserében. Az osztrák-magyar nemzeti történelmen, a katolikus és evangélikus egyháztörténeten, a német, a horvát és a magyar kisebbségi diskurzusokon túlmutató regionális történeti ábrázolás kísérlete mindazonáltal még mindig a kezdeteknél tart – már csak azért is, mert e kutatási eredmények 5–6 különféle nyelven születtek és Magyarország megyei szinten sok, társadalmi-gazdasági fejlődés szempontjából releváns, kvantifikálható adatot egyszerűen nem gyűjtöttek össze vagy nem publikáltak.

Én személyesen még mindig azt gondolom, hogy a határokon átnyúló regionális történelem, amelyik a határeltolódások hatásait való-

ban egyértelműsíteni tudná, a közösségi és az együvé tartozási tudat létrejötte szempontjából rendkívüli fontossággal bírna. Véleményem szerint mindez csakis a módszerek keverésével hajtható végre, amely a különféle szempontokat gyümölcsözően képes egymáshoz viszonyítani – olyan szándék ez, amelyet Richard J. Evans *In Defense of History* című könyvében úgy hiszem mesterien megvédelt. A modern humán tudós számára, aki kisebbségi kérdésekkel és az identitás általános kérdéseivel foglalkozik, foglalkozásának mindennapjaihoz tartozik a legkülönbélebb diskurzusok földolgozása, amelyek e témában egy társadalmon belül léteznek, de az a felismerés már nem mindig, hogy az ő tevékenysége is része egy efféle nyilvános diskurzusnak, amelynek eredete meghatározott társadalmi konstellációkban rejlik. Az amerikai antropológus, Marvin Harris Európában sajnos alig ismert szempontjai itt, akárcsak másutt is, számomra rendkívül gyümölcsözőnek tűnnek. Csak ha meg tudjuk magyarázni, hogy miért lehetséges ma egy olyan párt, mint a Jobbik és Szlovéniában Slavoj Žižek körül miért képződött egy „ljubljanai Lacan-iskola”, csak ekkor tudunk talán Pannóniáról is egy olyan sűrű és átható történelmet írni, amint azt Orlando Guiges Oroszországról szóló könyveivel megtette. De ehhez talán a kívülálló előítéletmentes kritikai távolságtartására is szükség van, aki a helyi és regionális diskurzusokba nem bonyolódott bele.

Németből fordította: *Mesés Péter*

BODÓ BARNA

1.

A kérdés nem vonatkozik a kisebbségkutatás egészére, azokra a változásokra, amelyek a területhez való viszonyulást jellemzik, illetve azokra sem, amelyek a témán belüli területek közötti rangsort, a szakmai érdeklődés erősségét illetően bekövetkeztek az elmúlt évek alatt.

Kisebbségkutatási alapfogalmak értelmezésében bekövetkezett változások vonatkozásában – mivel kutatói szakterületre utalt a kérdés – azt kell állítanom, hogy a *szórványt* illetően alig látok változást az eltelt 20, illetve ha szűken veszem, akkor az utóbbi 10 év alatt. A kisebbségkutatásnak legalább annyira központi fogalma a szórvány, mint például az autonómia. Mindkettő kulcsfontosságú azt illetően, hogy miként értelmezzük egy kisebbségben élő népcsoport jövőjét, miként határozzuk meg prioritásait és esélyeit.

A szórványról az utóbbi 10 évben több könyv megjelent, konferenciák sorozata foglalkozik a szórványok kérdésével. És tudományos szempontból nincs elmozdulás. Zömmel leíró jellegű, a szórványt halmozottan hátrányos helyzetként kezelő szövegek jelennek meg, amelyek teoretikus ereje nulla vagy elenyésző. A szórvány még nem került be a szaktudomány nagy kérdései közé. Egyetlen példát illusztrációként: nem tesz különbséget a magyar kisebbségkutatás – idevágóan: az antropológia, szociológia, pszichológia – a diaszpóra és a szórvány között. Még tudományos konferenciák előadásait nyújtó kötetekben is találunk erre sorozatosan példát, hogyan kérhetnének számon a pontos fogalomértelmezést a kisebbségpolitika alakítóitól – akik a hibásan értelmezett és rosszul alkalmazott „maradék-elv” szerint kezelik a kérdést.

Elméleti szempontból a szórvány alapvetően különbözik a diaszpórától, ugyanis nem migráció, hanem ellenkezőleg, a helyben maradt etnikai csoportok közötti folyamatok váltják ki, ennek figyelembe vételével értelmezhető. Ezt el is fogadják a kutatók, de amikor vizsgálati módszereiket nézzük, akkor a hagyományos asszimilációkutatás modelljeihez nyúlnak vissza.

Megdöbentőnek tartom, hogy a szórványban lejátszódó folyamatok értelmezésére azt a Gordon-féle asszimilációs modellt használja napjaink kisebbségkutatása, amelyet már megszületésekor, vagyis a 60-as években megkérdőjeleztek a kor olyan jeles társadalomkutatói, mint például

Moynihan vagy Glazer. A Gordon-modellt már a diaszpórákat illetően is alkalmazhatatlannak minősíti egy sor friss elmélet – a magyar kisebbségkutatásban viszont továbbra is szerepel.

Azon kevesek közé tartozom, akik néhány éve vallják szóban és írásban, hogy a szórványt nyelv- (tehát:) nemzethatárként kell értelmezni, a különböző nyelvi, csoportszintű és társadalmi folyamatokat ennek alapján kell értelmezni – ám változásnak semmilyen jelét nem észlelem. Néha arra gondolok, hogy a kutatók tartózkodnak a más típusú kontextualizációtól, mert ha megmaradnak a jelenlegi domináns – tudományos relevanciával nem rendelkező – értelmezéseknél, akkor megmaradhat a közös hang is: a kérdés lényegében nem tudományos, a szociális dimenziót pedig éppen a tudomány nélküli regiszterben lehet nyomatékosan hangsúlyozni.

2.

A kilencvenes években a politológia még nem rendelkezett olyan tudományos műhelyekkel Erdélyben, aminek alapján és okán módszeres, a kutatók közötti területfelosztást is feltételező kutatásokra kerülhetett volna sor. Ma már több városban – Kolozsvár mellett Csíkszeredán, Nagyváradon, Sepsiszentgyörgyön – létezik kisebbségkutatásra lehetőséget nyújtó egyetemi tanszék, de megjelentek, illetve a KAM mellett kialakultak további kisebbségkutatásra vállalkozó civil műhelyek is, miszerint kutatóbázisként említhető Marosvásárhely, Temesvár egyik-másik civil szervezete is. A kutatásaim alakulását meghatározták tehát az egyetemi keret változásai, illetve az, hogy csoportos kutatásra is vállalkozhattam civil, illetve egyetemek közötti együttműködést jelentő projektek keretében.

Mára kialakultak a kapcsolatok, megvan az a szakmai hálózat, amely komoly kutatásokra adna lehetőséget – ha létezne támogatás. Ugyanis a civil szervezeti keretben elnyerhető finanszírozás ritka kivétellel csak rejtve, bujtatva tartalmazza a kutatási célokat, egyetemi pénzforrás pedig kutatásra nincs.

Ha a változásokra kell utalni, a helyzet paradox és egyben szomorú: a kilencvenes években személyes kapcsolatok – tudományos lobbik – révén sikerült kutatási pénzeket kieszközölni, az utóbbi években erre semmi esély.

3.

A nacionalizmus-kutatás mindenképpen felértékelődik. Közép-Kelet-Európában egy sor új kisállam jött létre, ezek komolyan megküzdének a nemzetépítés, az etnikai különbözőség és az együttélés kérdéseivel. Elméleti szempontból kiemelten érdekes, hogy miközben a közös európai mozgásoknak megfelelően demokratikus változásokat, átmenetet tételeznek az illetékes országok politikai elitjei, a gyakorlatban folyamatosan megsértik a demokrácia elveit, kitermelik, állandósítják a demokrácia-deficitet. Ez kutatási feladatként is erős kihívás.

Ebben a közegben a kisebbségi társadalomkutatásnak is komoly feladata, hogy olyan értelmezéseket találjon és kínáljon, amelyek egyrészt a nyelvpolitikai harcban nem eleve vesztes pozícióra kárhozzatnak, másrészt segítenek az új nemzetállami gőg tudományos eszköztárra épülő kezelésében.

4.

A regionalizmus felértékelődése folyamatban van, fontos és szükséges munkák jelennek meg. Ugyanakkor azt látom, hogy a regionalizmustól ott is megoldást, elméleti keretet várnak, ahol erre képtelen. A regionalizmus okán olyan folyamatok indultak el, amelyek komoly elővigyázatosságot követelnek. A látszat-regionalizmus mind a közpolitikai eszközök szintjén, mind a kutatásban jelen van, erős hadállásokat alakított ki.

A kisebbségek számára meghatározó, identitás-alapú regionalizmus számára alig van forrás, alig jut tér. A közeljövő meghatározó kérdésének tekintem, hogy sikerül-e és miként összekapcsolni elméleti szinten a regionalitást – mint a regionális politika keretét – az etnicitással, vagyis az identitástermelés meghatározó tényezőjével. Az adandó válasz a többi nemzet számára is fontos, de a kisebbségeknek meghatározó, utóbbiaknak még fontosabb. A kisebbségkutatás feladatának tekintem a regionalizmus kérdéseinek megfelelő elméleti kodifikációját.

5.

A szórványkérdésben és a szórványkutatásban vitatott kérdés az, hogy milyen közösségi szerveződésre mondhatjuk azt ki, hogy életképes, avagy mikor (egyáltalán lehet-e ilyet kijelenteni), hogy egy-egy etnikus közösség már képtelen az önreprodukcióna. Ön ezt kutatásai alapján miként látja?

A szórványok vonatkozásában az életképességre vonatkozó kérdés közvetlen módon nem válaszolható meg. Ezért nem is születhettek erre sem jó, de még rossz válaszok sem. Hiszen semmilyen elméleti modellünk nincs a szórványosodás folyamatának a leírására, illetve ami van, az elméleti szempontból megkérdőjelezhető. Amikor az életképességre vonatkozó kérdést olvasom, akkor arra kell gondolnom: ki várja a választ? Ha politikus – akkor ő aligha kíváncsi a válaszra, hiszen a kurrens értelmezések által szociális problémaként jellemzett helyzet besorolható a – megoldatlan – szociális feladatok tömkelegébe, s ezzel megvan a felmentés is. „Mindent nem lehet megoldani – prioritások vannak.” Ha viszont a szórvány a kulturális nemzet határa, akkor bizonyosan nem alkalmazhatók az adódó helyzetek kezelésére a hagyományos szociálpolitika eszközei – valami alapvetően más kell.

Még kell válaszolni az önreprodukcióna vonatkozó kérdést, de előbb a helyzet mibenlétét volna szükséges tisztázni. Megfelelő eszközökkel és elméleti alapossággal.

CSEPELI GYÖRGY

Reflexió a rendszerváltás óta eltelt két évtized során
bekövetkezett változásokról

5.

A társadalmi előítélet-kutatások egyik első hazai képviselőjeként hogyan látja, alkalmasak-e a mai társadalmi előítéletek leírására a korábbi, Ön által is használt és mára már klasszikussá vált modellek? Miképp építhető be a ma Magyarországon tapasztalt nyílt és aktív rasszizmus az előítéletekről való tudásunkba?

Kutatási területem

Kutatási területem a csoportközi viszonyok szociálpszichológiája, melyen belül a magyar nemzeti tudat- és érzésvilág, az antiszemitizmus, a romák helyzete foglalkoztat Közép-Kelet-Európában.

Fogalmak átalakulása a rendszerváltás után

A rendszerváltást követően a hazai tudományos diskurzusba is begyűrűzött a posztstrukturalista fogalmi eszköztár, mely nem feltétlenül volt adekvát a közép-kelet-európai viszonyokkal, ugyanakkor tágította a szemléleti kereteket, inspirálta a gondolkodást. Új paradigmák érkeztek, s velük új problémák, melyek a korábbi paradigmák ablakaiból nem voltak láthatók. Az identitáspolitika, a kollektív autonómia, a kisebbségek médiareprezentációja, a gyűlöletbeszéd fogalmainak alkalmazása során nyilvánvalóvá vált, hogy még analitikusan sem lehet szétválasztani a többségi-kisebbségi viszonyok történelmi, szociológiai, antropológiai és politikai aspektusait. Felmérhetetlen jelentőségű változások, s velük teljesen új fogalmak forrása az internet, aminek megjelenése és terjedése nyomán a csoportreprezentáció, a csoportszerveződés és a csoportközi viszonyok mélyreható és radikális átalakulása várható.

Legnagyobb változás

A megnövekedett szabadság lehetővé tette a nemzetközi összehasonlító vizsgálatokat, melyek nélkül az új paradigmák eleve alkalmazha-

atlanok lettek volna, hiszen azok lényege, hogy nem ismerik a bezárkózást, az elszigetelődést, az ideológiai autizmust. Örkény Antallal, Székelyi Máriával nemzetközi összehasonlító elemzést végeztünk az ISSP 1995-ös és 2003-as adatbázisain, kiválogatva azokat az országokat, amelyek az EU 2004-ben bekövetkezett bővülése következtében mind tagok lettek. A közép-kelet-európai térségben az ezredfordulón megelőzően Magyarország, Szlovákia és Románia lakosságából vett többségi és kisebbségi nemzeti mintákat elemeztünk, vizsgálva a politikai napirendeket, a nemzeti identitást szervező mintákat, az autó- és heterosztereotípiákat. A vizsgálat alkalmat adott arra, hogy kimutassuk a modernizációs értékek kelet-nyugati lejtőjét a moralitás és a kompetencia dimenzióiban. 2000-ben Szelényi Ivánnal és Ladányi Jánossal három közép-kelet-európai ország roma kisebbségéből vett mintán a roma identitás, a szegénység és az asszimilációs kitörési esélyek összefüggéseit hasonlítottuk össze. Ilyen volumenű kutatásokra a rendszerváltás előtt gondolni sem merhettem volna.

Az etnikai, nemzeti azonosság helyének és szerepének változása a rendszerváltás után

1945. május 9. után az EU 2004. május 1. előtt felvett tagországaiban nemzeti devolúció ment végbe, ami a regionális identitásuk felértékelődését, a szociális entrópiával szemben rezisztens migráns csoportok jelenlétének intenzifikálódását, a nemzeti szuverenitás archeológiai-lag korábban keletkezett, kulturális rétegeinek felszínre kerülését hozta magával. Az EU-ba 2004. május 1. után bekerült tagországokban a rendszerváltás után különösen felgyorsuló nemzeti evolúció ment végbe, melynek során létrejöttek és megszilárdultak a nemzeti szuverenitás politikai rétegei, nyilvánvalóan ellentmondva az EU nyugatabbra fekvő országaiban jelentkező tendenciáknak. Az EU (mint arra a jelenlegi szlovák-magyar abszurd is példa) képtelen az aszinkronitásból fakadó konfliktusok kezelésére. A magukra hagyott közép-kelet-európai államok félreértésből táplálkozó nemzeti keretei alkalmatlanok arra, hogy a korábbról örökölt nemzeti konfliktusokat menedzselhessék, miképpen nincsenek felkészülve az EU tagság által teremtett migrációs eredetű feszültségek vagy az új kisebbségek kezelésére, nem is beszélve a transzeurópai roma kisebbség jelenlétéből adódó konfliktusokról, melyek politikai, kulturális, szociológiai és szociálpszichológiai összetevői teljesen ismeretlenek számukra.

A világválság egész Európában felerősíti a nemzeti és etnikai azonosságok lélektani jelentőségét, ami azonban nem segíti, inkább rontja a válságon való felülkerekedés és a versenyképes EU megteremtésének esélyeit.

Az elkövetkezendő évek kulcskérdései a kisebbség, az etnicitás, a nacionalizmus, a regionalitás kutatásában

A világ internet révén bekövetkező hálózatosodásának következményei felmérhetetlen jelentőségűek. Az internet adta kommunikációs, közösség- és tudásszervező lehetőségek aktív kihasználása folytán erősödik a diaszpórák kohéziós ereje, megnő rezisztenciájuk a többségi társadalom irányába hajtó szociális entrópiával szemben. Közép- és Kelet-Európában a Szűcs Jenő által leírt kényszerpálya kontinuitásával számolok, melynek hatásait a migrációs nyomás súlyosbítja. A roma kisebbség és az egyes országok nemzeti többségei közötti konfliktusok súlyosbodni fognak. Az EU gazdasági-politikai egységének megteremtését célzó centripetális erőket fenyegetik a már egyszer meghaladottnak hitt kulturális nemzetfelfogásból táplálkozó centrifugális erők, melyekhez a történeti reminiscenciákból táplálkozó regionális identitások (Padánia, Skócia, Flandria, Vallónia stb.) ereje társul. Az EU kulturális önazonosságát különös teherpróba elé állítja a Huntington által leírt globális civilizációs konfliktus megemésztetlen importja.

A nyílt és aktív rasszizmus jelenkezése Magyarországon

Magyarországon a 19. század során bekövetkezett magyar nemzetépítés sikerének ára a nemzeti bezárkózás, a szomszéd nemzetekkel szemben táplált ellenségesség, a nemzetközi viszonyokban való eligazodásra való képtelenség lett, melyhez utóbb irredentizmus, manifeszta politikai antiszemizmus társult. Az államszocializmus 40 éve alatt ez a mérgezett hagyatéék nem tűnt el, hanem Csipkerózsika-álmát aludta. A rendszerváltás után létrejött demokratikus nyilvánosság felvilágosult lélektani fékek hiányában a korábban létrejött nacionalista, xenofób, antiszemita tudattartalmak korlátlan és parttalan terjedését tette lehetővé, fokról-fokra leszállítva az ingerküszöböt. A dogmatikus jogállami szabályozás ezt a folyamatot inkább serkentette, nemhogy lefékezte volna. A következmény a Kelet-Magyarországon 2009-es évben lejárt-

szódott, rasszista indítékból táplálkozó cigányellenes sorozatgyilkosság, mely az ismert folyamatok fényében csak előjátéknak tekinthető.

Elengedhetetlennek tartom, hogy a kutatók lépjenek ki elméleti paradigmáink elefántcsonttornyaiból, s váljanak aktív részesei az emberi jogok tiszteletére épülő, demokratikus és toleráns társadalom kiépítését célzó folyamatnak, mely a rendszerváltást követően nem indult el. Az első és legfontosabb feladatnak tartom (mint tartottam a rendszerváltás első pillanatában is) a demokratikus állampolgári nevelés kötelező beiktatását valamennyi iskola valamennyi évfolyamának tantervébe 6–18 éves korig. Ennek a tantervnek része kell legyen az iskolák teljes deszegregációja. A második legfontosabb feladatnak tartom a média teljes mentesítését minden olyan tartalomtól, mely alkalmas kisebbség-ellenes hisztériák keltésére, fenntartja a kisebbségek előítéletes és szterotipizált képét, lehetetlenné teszi a tisztességes csoportközi megismerést. A harmadik feladat a politikai-egyházi-kulturális elit teljes egysége minden olyan megnyilvánulással szemben, mely diszkriminál, kirekeszt, megbélyegez embereket csoportthovatartozásuk okán, függetlenül attól, hogy a csoportthovatartozást kívülről erőltetik rájuk, vagy azt az érintettek vállalják. A negyedik feladat a közalkalmazottak, köztisztviselők, választott közfunkciókat betöltő személyek folyamatos képzése, előítéletekkel és diszkriminációval kapcsolatos ingerküszöbének emelése, toleranciaérzékenységének fokozása. Az ötödik feladat a csoportközi viszonyok szociológiai, kulturális antropológiai, gazdasági feltérképezése és monitorozása, a felgyűlt adatok adatbázisba rendezése, ami lehetővé teszi a konfliktusok előrejelzését és időben történő megoldását. A hatodik feladat a terület jogi szabályozásának rendezése, a fölösleges jogi szabályok kiiktatása, a hiányzó jogszabályok megalkotása.

Ha ennek a hat feladatnak a megoldásához nem járulunk hozzá, kutathatunk, leírhatunk, elemezhetünk, de munkánk haszna csak annyi lesz, hogy saját lelki üdvösségünket megmentjük, miközben a világ embertelenné válik körülöttünk.

FEISCHMIDT MARGIT

5.

Miként alakult át a multikulturalizmus eszméje az utóbbi évtizedben Közép-Európában? Mennyiben és miben tartja az etnokulturális közösségeket a nemzetállami törekvések eredményének és mennyiben és mi ezeknek a társadalomtörténeti funkciójuk? Mindezek hogyan jelennek meg az Ön roma, román stb. terepein?

A megtestelődő kérdéseikre engedelműkkel nem egyenként, hanem egyetlen esszészerű gondolatfüzérben válaszolok, amely érinti a különbségről való beszéd módozatainak, az interetnikus kapcsolatoknak és konfliktusoknak, a rasszizmusnak, és a mindezekkel szembeni tudományos felelősségnek a kérdését. Reményeim szerint így is hozzá tud járulni ahhoz a diskurzushoz, amit a kérdésekkel ébreszteni kívántak.

Van a magyarországi kisebbségekkel kapcsolatos társadalomtudományos és politikai közbeszédben egy „színvak” irány, amely megítélésem szerint az utóbbi években meghatározó szerepre tett szert. Ennek létrejöttéről és általam látott következményeiről, illetve lehetséges alternatíváiról szól ez a hozzászólás. Az érintett kisebbségek közül pedig egyetlen egyre koncentrálnék, a romákra, és arra a társadalmi diskurzusra, ami „a cigánytalanított” „cigány-kérdés” körül jött létre. Az amerikai gyökerű, de az európai liberális demokráciák alapelveihez is jól illeszkedő *color-blind* vagy színvak szemlélet magyarországi karrierje elsősorban annak a következménye, hogy a cigánykérdés – amely eredendően szociális és etnikus elemeket egyaránt tartalmazott – a társadalomtudományokban és a politikában egyaránt döntően szegénykérdésként jelenik meg. (A cigánykérdés szociálpolitikai transzformálásáról beszélt Szalai Júlia is, aki viszont a kései Kádár-korszakra datálta ezt a törekvést, míg a kilencvenes évek végétől egy ellenkező tendenciát, a szociális mozzanatoknak a kisebbségiben való feloldódását látta meghatározónak). A „színvakság” másik oka pedig az emberjogi és antidiszkriminációs diskurzus kizárólagossága a kisebbségekhez tartozó személyek jogainak védelmében, amely az egyéni jogalany fogalmához ragaszkodik, és a közösségi jogalany koncepcióját elutasítja. Az egyéni identitásválasztás szabadsága mellett száll síkra a meglévő – amellettt hogy folyamatosan változó, mégiscsak bizonyos tartalmi elemekhez köthető – kollektív identitásformák védelmével szemben.

A tudományos és közpolitikai gondolkodás szociális szemléletére nagy hatással voltak azok – a nyolcvanas évektől erre fele megvalósult – szociológiai kutatások, amelyek a történelem folyamán először adtak átfogó képet a magyarországi cigányság helyzetéről. Ezek a munkák kétségtelenül égbekiáltó egyenlőtlenségeket, a leszakadás és a szegénység továbbélő és újabb formáit diagnosztizálták, amihez képest azok a sajátos kulturális formák, amelyek a különbségnek a szociálison kívül másféle tartalmat is adnának, vagy másodlagosak, tehát a szociális helyzet származékai („szegénység kultúrája”) vagy egyáltalán nem is léteznek.

Ezt a strukturális megközelítést alkalmazta a kormányzat az „esélyteremtő” állam programjában, aminek keretében a szociális transfereket, például az oktatáshoz való hozzáférés esélyeit kiegyenlítő támogatásokat nem az etnikai önbevalláshoz, hanem a „hátrányos helyzethez” kötötte. Olyan esetben is, amikor nyilvánvalóan romákról van szó. Nyilván sok előnye van ennek az adott szociálpolitikai intézkedés vonatkozásában, hiszen így a hátrányos és halmozottan hátrányos kategóriába nem kerülnek be magasabb iskolai végzettségű, magasabb jövedelemmel rendelkező cigány származású emberek, miközben bekerülnek olyan nem romák, akik ugyancsak rászorulnak a segélyekre. (Vagyis útját állja a sokat rettegett ún. etnobiznisznek.) Nem is volna ezzel semmi probléma, ha a különbségeknek többféle dimenziója volna egyszerre működtethető, ha a segélyekhez való hozzájutás szociális kategóriái mellett volna egy másik dimenzió, ahol a kisebbségi származás ténye, és a vele együtt járó kulturális sajátosságok is méltó megjelenítést kapnának. A szociális helyzet középpontba álltása azonban nálunk együtt jár – ahogyan ezt Neményi Mária már néhány évvel ezelőtt egy hasonló gondolatmenetben megfogalmazta – „a közbeszéd, a politika, a tudományos diskurzus ’romátlanításával’”.

Annak a programnak, amely a hátrányos helyzet azonosításán keresztül akarja elérni a célcsoportját, és kiterjeszteni rájuk a társadalmi igazságosság és egyenlőség eszméjét, az *integráció* a másik kulcsszava (Roma Integrációs Tanács, Roma Integráció Évtizede, Roma Integrációs Programiroda). Az integráció konceptussal azonban, amely miközben kétségtelenül a legprogresszívebb szándékok gyűjtőneve Nyugat-Európában a bevándorlók vonatkozásában, Keleten pedig a társadalmi hátrányokkal sújtott kisebbségekkel kapcsolatosan, van egy jelentős probléma. Éspedig az, hogy a szegregációért, a „kívül- vagy lemaradásért” magukat az érintetteket teszi felelőssé, és azt sugallja, hogy nekik kell tenniük

azért is, hogy visszatáljanak a társadalmi főáramba (amihez természetesen az integrációs politikát folytató állam a tanulás, a munkavállalás stb. területén segítséget nyújt). Holott napnál világosabb, hogy az ő társadalmi rendszeren kívüliségük csak látszólagos, valójában a duális munkaerőpiaccal rendelkező kapitalista gazdaságnak szüksége van rájuk, és pont ott, ahová száműzte őket. Olyan munkaerőpiaci tartalékot képeznek, amelyet csak a gazdaság extenzív korszakaiban használnak, és a lehető legkisebb költséggel tartalékba lehet őket helyezni gazdasági regressziók idején, amikor felesleg keletkezik a munkaerőpiacon. Az a rassz diskurzus pedig, ami az elsődleges és másodlagos munkaerőpiacon levőket megkülönbözteti egymástól, nem tesz mást, mint naturalizálja ezt a különbséget. A nyugat-európai országokban az alacsonyan képzett szezonális vagy „vendégmunkások” (már a fogalom is jól érzékelteti a jelenség lényegét) látják el ezt a funkciót, és az állam a bevándorlás szabályozásával partner e munkaerőpiaci igények kielégítésében. Nálunk a másodlagos munkaerőpiaci igényeket – nem kizárólag, de igen jelentős mértékben – a cigányok szolgálják ki, az utóbbi évtizedekben elsősorban az iparban, de korábbi időkben a falusi parasztgazdálkodásnak is effajta tartalékait képezték.

A magam részéről a kutatás területén, csakúgy, mint a vele sok szílon összefüggő közpolitikai gondolkodásban, annak a szemléletnek volnék a híve, amely a cigányokként identifikált emberekre nem úgy tekint mint idegen, kívülálló csoportokra, hanem mint olyanokra, akik gazdasági és társadalmi értelemben egyaránt részei annak a struktúrának, amit a kapitalista termelés és a szabad verseny Magyarországon létrehozott. Ez a szemlélet elengedhetetlen ahhoz, hogy belássuk, olyan emberek társadalmi integrációjáról beszélünk, akik gazdasági értelemben eddig is jelen voltak, csakhogy az aktuális igényeknek megfelelően hol aktívak voltak a munkaerőpiacon, és ilyenkor felértékelődött a társadalmi integrációjuk is, hol inaktívak, aminek következtében a szegregációs folyamatok erősödtek fel. És mint minden hasonló helyzetben, ennek a játékmának vannak nyertesei, egyrészt az a közép- és felsőosztály, amely az olcsó munkaerőből – bármilyen származású is legyen az – profitál, de másrészt az az alsó középosztály is, amely a megosztott munkaerőpiac „elsődleges” oldalára kerül, vagyis a „magyar munkások”, akiket kevésbé bocsátanak el vagy előbb felvesznek amiatt, hogy versenytársaik egy részét a diszkrimináció különböző formái távol tartják. Ha azon gondolkodunk, hogy miként lehet az ő korábban elhallgatott gazdasági és társadalmi elnyomá-

sukkal szembenézni, példaként állhat előttünk az, ahogyan Nagy-Britanniában, Hollandiában szembenéztek a gyarmati múlttal, a gyarmatokon dolgozó „bennszülöttek” vagy onnan származó rabszolgák szerepével a birodalom központjának felépítésében és jólétében.¹

---

¹ Lásd pl. British Empire and Commonwealth Museum, <http://www.empire-museum.co.uk/>, megnyílt 2002-ben. A „belső gyarmatosítás” fogalmat Michael Hechter alkotta meg a regionális és etnikai különbségek magyarázatára Nyugat-Európában. Katherine Verdery meggyőzően alkalmazta már az erdélyi nemzetiségeknek a Habsburg Birodalomhoz való viszonyának elemzésekor.

GAGYI JÓZSEF

5.

Kutatásainak egyik kulcskérdése a helyi társadalmak alkalmazkodása a nagy társadalom átalakító folyamataihoz. Ebben az adaptáló személy és egy-egy szűkebb csoport szocializációjára helyezte a hangsúlyt. Azzal, hogy az antropológiai tanulmányait a társadalomtörténeti vizsgálódás váltotta fel, a múlt kutatására került a hangsúly. Ebből a pozícióból hogyan látja saját terepe(i)t: ma a helyi társadalmak alkalmazkodó, adaptív képességeit milyen keretek határozzák meg?

Mivel ezek között látok logikai, tematikai összefüggést, előbb a 2., 5., majd a 3., 1., 4. kérdésekre válaszolok.

2., 5.

Az 1989 utáni évtizedben gyakorolt újságírói, majd szabadúszó-kutató életforma felhagyása, az oktatási szerkezetbe való bekerülés 2002-ben, az új feladatok és új lehetőségek alapvetően meghatározták ebben az időszakban tudományos tevékenységemet, szűkebb körű témaválasztásaimat, és nem utolsósorban, ami számomra talán a legfontosabb: a folyamatos terepmunka helyszínét, aktuális témáit. Mindezekben kisebb-nagyobb váltásokra került sor.

Ma a társadalmi kommunikáció igen tág témakörébe sorolható tárgyakat és társadalomtörténetet oktatok, és az oktatást segítő jegyzetek megírása volt az elmúlt években az egyik legfontosabb kötelező feladatom. A jegyzetek közül kettő megjelent, a harmadik megjelenés előtt áll. 2000-től ha az óhajtott rendszerességgel nem is, de a vizsgált témák történelmi dimenzióinak feltárása érdekében levéltárban is kutatok.

Nem értek egyet azzal a kijelentéssel, hogy az antropológiai vizsgálódásaimat a társadalomtörténeti, azaz a múlt kutatása váltotta fel – ma is egy folyamatosan látogatott terepen dolgozom, az itteni társadalom jelenének és (az egyéni emlékezetekben élő, meg a levéltári dokumentumokból rekonstruálható) közelmúltjának a feltárása a legfontosabb célom. Erre már a diákokkal együtt végzett munkában is lehetőség van, egy 2005-ös közös vizsgálatunk eredménye megszerkesztett formában vár megjelenésre. Ezen a terepen folytatom jelenleg az új média elterjedésére, használatára vonatkozó vizsgálataimat, valamint az örökségalkotás és helyi identitás összefüggéseit feltáró kutatásomat. Ha úgy tetszik, ez is a helyi társadalomnak a nagy társadalmi – ezúttal globál-

lis – átalakító folyamatokhoz való igazodása, tehát egy új kontextusban zajló technikai-társadalmi változási folyamat. Ami igazán izgalmas, az a nyugatabbra időben (és hatásaikban) egymást követő folyamatok egymásba csúszása, és így, együttesen kifejtett helyi hatása: a vizsgált közösségekben (egy község öt, eltérő demográfiai, gazdasági-társadalmi feltételrendszerű, és eltérő változásokat mutató településein) a modernizált bekötőutak, a motorizáció felgyorsuló térhódítása és a számítógépek és az internethasználat elterjedése ugyanazokban az években történik.

Summás és árnyalást, részletes kifejtést igénylő, de azt most nélkülöző válaszom tehát a nekem szegzett kérdésre: ma a terepemen a helyi társadalom alkalmazkodó képességét az (egyre inkább jelenlevő) informatikai eszközök használatára is alapuló kommunikáció, a (főleg közösségen kívüli, tudásszerző és tudást felhasználó, mobilitásra alapuló vagy mediatizált) kapcsolódások száma, minősége határozza meg leginkább. Ma már a „zárt” és „egzotikus” közösségeket is utak, közlekedő eszközök, távolba szakadt és hazalátogató vagy akár helyben a sok közül egyik életterület kialakító, ebbe befektető gyerekek és unokák, a világhálón való megjelenés, a kíváncsi turisták kutató tekintetei kapcsolják a nagyvilághoz. És ami legalább ilyen fontos: ma már ezeken a helyeken (kistérségek, régiók) is fejlesztők tevékenykednek, és ezek jövőjéről is fejlesztési elképzelések születnek.

Hogy mindehhez mit szólnak a helyiek? Gyanakodva figyelik, hogy a fejlesztési, de akár az autonómia-elképzelések szószólói és adminisztrátorai milyen politikai és gazdasági hasznot húznak mindebből. Próbálják megérteni, hogy „mit is akar (velünk) a (román, magyar) állam, mit is akar az EU”.

Éppen ezért véleményem szerint még mindig igen fontos és termékeny az a társadalomtudományi megközelítés, amely a felszíni társadalmi gesztikulációk mögötti/alatti, kulturálisan összehangolt, rejtett ellenállások, vagy a párhuzamos különidejű cselekedetek tanulmányozásával szeretne erről a társadalomról lényeges, az alkalmazkodására vonatkozó ismereteket kialakítani.

(3., 1., 4.)

Azért is értékelődött fel a kisebbségkutatás, általában az etnicitás-kutatás, mert megszorodtak a kihívások. A rendszerváltás óta egy, az etnikai, nemzeti azonosságokat egyfelől megkérdőjelező, másfelől megerősítő folyamat együttes, tevékenységrendszer, és az ennek megértését

kívánó politikai és társadalmi megrendelés tapasztalható. Amitől tartani lehet, az a folyamatok agresszív dinamikája, a gazdasági instabilitással – és nem utolsósorban a morális krízisekkel! – való összefonódása nyomán az állam által adminisztrált rendszerek legitimitását elsöprő ereje. Ezért (is) sokkal több a policygyártás, mint az alap kutatás.

A szakmai diskurzusban a fogalmak tartalmi átalakulása folyamatos – a valóság állandóan változik, sürget és követel. Értelmezések és újraértelmezések alkotják a szakmai viták jórészét. Ez így szépen hangzik. De vannak-e valóban szakmailag felkészült, és a valóság változására érzékeny szakemberek, vannak-e fórumok, vannak-e a vitáknak elindítói, moderátorai? Vannak-e fiatal szakemberek, aki kezdeményezhetik a revíziókat, és értelmét látják-e a csoportos fellépéseknek?

Úgy is kérdezhetném: mióta van szociológus, néprajzos, politológus, kommunikációs képzés, mikor alakul ki ennek a teljes vertikuma (doktori képzéssel a csúcson), milyen hosszú távú, intézményi projektek, netán hosszú távra alapított, kisebbségkutató intézmények születnek?

Kérdezhetnék tovább is.

Mivel engem kérdeztek, válaszolnom is kellene. Ingázó egyetemi oktatóként, terepmunkásként, az intézményi kapcsolati hálók peremén sajnos a szakterület igen kis részét látom át. Az én gyakorlatomban a nyolcvanas évek egyik meghatározó fogalma a folklorizmus volt (tulajdonképpen a neofolklorizmus éppen aktuális változatának a megnevezése). A kilencvenes évek végétől egyre általánosabbá vált az örökség, örökségalkotás fogalma – az új kontextusban, új jelentésekben használatos hagyományos kulturális elemek „megalkotása”. A lokális, regionális identitások örökségalkotási projektekben alakulnak ki és alakulnak át.

Mindenképp fontos volt számomra a modernizáció fogalmának átalakulása – a „sztálini modernizáció” felfogástól az Ulrich Beck féle reflexív modernizációig, meg a sokféle modernizáció elméletéig. Arra a kérdésre, hogy mi történt a huszadik században a romániai magyar társadalommal (nem a politikai közösséggel, hanem a társadalmi csoportok közösségével), igen kézenfekvőnek tűnik a válasz: urbanizálódott, mobilizálódott, fogyasztóvá vált, tehát modernizálódott.

A modernizáció ma is politikai jelszó, politikai prioritás. Kérdés, hogy milyen ritmusban történt mindez, és milyen regionális, lokális eltérések húzódnak az általános fogalomhasználat mögött? Mi történik például Erdély magyarok is lakta részein a modernizációs „csúslétesítmény”, az autópálya építéskor, az autópálya használatbavétele után?

Erdély sokféle is és tarka is – de mi jellemzi az egyes mozaikokat és mi az összképet? Áramlásteretek (Castells), átmeneti terek és zárványok milyen egyvelege rejtőzik amögött a fogalom mögött, hogy „erdélyi/kisebbségi magyar társadalom”?

Szintén az elmúlt tíz évben történt, de eddig nem említett, személyes, és éppen ezért érdeklődésemet befolyásoló változás, hogy többet tartózkodom egy nagyvárosban, több mindent látok a mai, a társadalmi változásokat kétségkívül domináló nagyvárosi átalakulási folyamatokból. Nagyváros és vidék találkozásának (nagyvárosi vagy metropolitan övezetnek is nevezik) eseteit szemlélhetem – akár egyik munkahelyem, a Sapientia EMTE koronkai épületének ablakából is. A nagyvárosi, legújabb fizikai helyszíneken (mallok, plázák) kialakuló társadalmi szerkezetek, a mediatisált városi szerveződések, társadalmi terek vizsgálata – akár a „társadalmi változások kommunikációs univerzuma” vizsgálatának részeként – ma már lehetséges és szükséges az erdélyi, magyar kisebbség lakta nagyvárosokban is.

GEREBEN FERENC

5.

Kutatásai alapján miként látja, hogyan változott a magyar kisebbségi közösségek azonosságtudata a különböző régiókban? Egyáltalán az ilyen típusú méréseknek az intenzitás, a kizárólagosság, az értékpreferenciák lehetnek a kulcskategóriái?

Szubjektív bevezető

A nagymarosi hegyoldalból kísérem meg a válaszadást a Regio körkérdésére. Engedtessek meg nekem, hogy miközben alátétek innen a kanyargó Duna völgyébe, úgy tekinthessek vissza – madártávlatból – arra a közel három évtizedre, amelynek során a magyarországi társadalom mellett a határon túli magyarok szellemi profiljának, kulturális identitásának megismerésére is törekedtem. Visszatekintésem természetesen csak vázlatos lehet, de ennek is megvan a maga előnye: ahogy egy panorámában sem látszanak az apró részletek, csak a táj legmarkánsabb jellemzői, ehhez hasonlatosan talán nekem is sikerül e szellemi profil legfontosabb elemeire (és ezek változásaira) rámutatnom – úgy, ahogy én látom. Engedtessek meg az is, hogy ne a szerkesztői kérdések sorrendjében haladjak, mert az ezekre adható válaszaim úgyis jelentősen átfednék egymást: hadd haladjak úgy, ahogy a tekintet végigsiklik a tájon...

Előzmények

A hatvanas évek második felében kezdődő kutatói pályafutásom mindjárt a kezdetektől eljegyződött a művelődés-, azon belül is főként az olvasásszociológiával, majd egyre táguló körben az érték- és a vallásszociológiával, valamint az identitástudat különböző dimenzióinak kvantitatív, majd kvalitatív kutatásával. A táguló kör metaforája nemcsak a magyarázó-változóként is szereplő társdiszciplínák vonatkozásában értelmezhető, hanem földrajzi értelemben is. A határon túli magyarság olvasáskultúrájával, illetve ennek szisztematikus, összehasonlító bemutatásával a nyolcvanas évek elején az Országos Széchényi Könyvtár olvasásszociológiai műhelyében kezdtem el foglalkozni. A kiindulási pon-

tot a hiányérzet jelentette: a Magyarországon kívül élő magyarság addig kívül esett a hazai – addig már csaknem negyedszázados – olvasásvizsgálatok látókörén; s úgy éreztem, hogy a magyar olvasáskultúráról felrajzolt térkép addig korántsem lehet teljes, amíg a potenciális olvasóközönség mintegy egyharmada eleve fehér foltként kezelődik. Akkoriban szó sem lehetett arról, hogy egy magyarországi kérdőívvel végigkérdezzük a Kárpát-medence és a nyugati világ magyarságát, ezért azt a módszert választottuk, amely akkor egyedül tűnt lehetségesnek: végignéztük a *hatvanas évek dereka és 1982 közötti* határon túl megjelent magyar sajtóközleményeket (a kulturális folyóiratoktól a határon túli napilapokig), esetenként tanulmányköteteket, évkönyveket, monográfiákat, és igyekeztünk kigyűjteni belőlük minden olyan empirikus (szociológiai, szociográfiai, statisztikai stb.) adatot, amely a határon túli (Kárpát-medencei és nyugati) magyarok olvasás- és könyvkultúrájáról tudósított.

Az így összegyűlt anyag meglehetősen egyenetlen volt: akadtak közöttük komoly méretű (regionális) felmérések eredményeiről szóló beszámolók is, de zömmel szűkebb körben (néhány iskolai osztályban, egy faluban) eltérő módszerekkel és eltérő mélységben felvett adatokról volt szó. Az összegyűjtött információk heterogenitása földrajzilag és társadalmi rétegeket illetően egyaránt érvényesült: a legtöbb adatot az erdélyi, majd a szlovákiai magyarságról, illetve a tanulóifjúságról sikerült feltárni, a legkevesebbet pedig Kárpátaljáról, illetve a nagyobb városok magyar kisebbségéről. A dokumentumok mégis sok olvasmánylistát, írói népszerűségi rangsort, könyvtári kölcsönzési adatot és egyéb értékes információt tartalmaztak. Valóságos kincsletnek számított egy 1000 fős erdélyi (Maros-megyei) felmérés 1976-os olvasmánylistája, amelynek élmezőnye Jókaival, Mikszáthtal, Sütő Andrással kezdődött és Kemény Zsigmond, valamint Eötvös József nevével zárult. Mintha egy múlt-utazás archaikus leletére bukkantunk volna! Magyarországon akkor már tombolt a kommercializálódási tendencia: Berkesi és Szilvási voltak a kedvencek; Dallos Sándor Munkácsy-életrajza és H. Charriere *Pillangó*-ja akkorra már leelőzte Mikszáthot és Móriczot. A klasszikusokat a felnőtt magyarországi olvasóközönség a hatvanas évek derekán kezdte kiejteni kegyeiből, de Kemény Zsigmond és Eötvös soha nem is szerepelt a hazai olvasmánylisták látható helyein. A mozaikszemekből végül is összeállt az a kép, amely az ezredforduló táján még többé-kevésbé érvényes volt: a határon túli magyarok jobban ragaszkodtak a nemzeti

irodalomhoz, és ízlésviláguk (és ebben tükröződő értékrendjük) lényegesen hagyományörzőbb volt, mint a magyarországi társadalomé.²

Az első felmérések

A Magyarországról egységes elvek szerint koordinált határon túli vizsgálatok terve – többszöri részleges próbálkozás ellenére – csak terv maradt 1991-ig, amikor is a történelem elhozta az ilyesfajta kutatások lehetőségét. Az Országos Széchényi Könyvtár kutatócsoportja (Lőrincz Judit, Nagy Attila, Vidra Szabó Ferenc és e sorok szerzője) 1991 tavaszán kezdte el a felmérési munkát *Székelyföldön* (Székelyudvarhelyen és a környék két székely falujában), amit néhány héttel később – ugyanazzal a kérdőívvel – Nagy Attilával a *Csallóközben* (Dunaszerdahelyen és környékén) folytattunk. A két határon túli tömbmagyar területen végzett felmérésnek volt egy hasonló nagyságrendű várost (Hatvant) és két környező falut érintő *magyarországi* kontroll-vizsgálata is.³

A három városban a *középiszkolai tanulókból* és ettől elkülönülten (és a falvak lakosságával kiegészítve) a *felőtt népességből* vettünk mintát.⁴ Egy-egy ország mintacsoportját persze nem mondhatjuk reprezentatívnak, de mivel a három országban ugyanazt a módszert alkalmaztuk a kérdezettek kiválasztásánál és kérdezésénél, a különböző régiók magyarságának kulturális viselkedéséről, illetve ennek hasonlóságáról

2 A kézirat évekig nem jelenhetett meg, mert a minisztérium szerint sértette volna a szomszédos népi demokráciák érzékenységét. Végül – kezdetleges nyomda-technikával – 1985-ben látott napvilágot: Gereben Ferenc (szerk.): *A határon túli magyarság olvasáskultúrája*. Budapest, OSZK 1985.

3 Mivel szélesebb körű adatfelvétellel nem volt lehetőségünk, ezért az országos reprezentatív művelődésszociológiai felmérések tapasztalatának (mely szerint az össztársadalmi átlagos mutatókhoz legközelebb a kisvárosi lakosság – illetve a kisváros és a községek „határvidéke” – áll) felhasználásával három ország három magyarok lakta kisvárosában, illetve azok közelében egy kisebb és egy nagyobb faluban töltöttünk ki – a személyes kérdés módszerével – országonként 150 kérdőívet.

4 A kérdezettek kijelölésének módszere a szerény minta-elemszámhoz és a körülményekhez alkalmazkodott. A mintaválasztás területi elvű, rétegzett véletlenszerű mintavétel volt, kvótás elemekkel. Arra törekedtünk, hogy minden tipikus városrész (centrum, villanegyed, panelházas lakótelep, stb.), illetve falunak „alvég”, „felvég”, stb. képviselve legyen egy-egy utcával, és azon belül véletlenszerűen keresték fel a kérdezők a családokat, ahol azonban felnőtt családtagok közül a férfiak és nők azonos arányára törekedett és preferálta a fiatalokat és a középkorúakat.

és különbözőségéről kutatási jelentésünkben⁵ levonhattunk bizonyos következtetéseket. A kutatást afféle próbafúrásnak szántuk: kipróbáltuk a kisebbségi terepen is működőképes kategóriáinkat, kérdéseinket.

A kisebbségi közeg sajátosságának érzékeltetésére engedessék meg egy rövid anekdota. 1992 tavaszán a felmérések tanulságairól kinti kollégáink Székelyudvarhelyen konferenciát szerveztek. Erre készítették egy meghívót, amelyre mottóként a következő, Zrínyi Miklóstól vett idézetet írták: „...A könyvek olvasásából azt nyerheti az ember, hogy soha nem találhatja az embert ismeretlen szerencsétlenség, akinek immár mását ne olvasta volna, és nem tébolyodik meg annyira, mint az, kinek elméjében soha az nem volt, hanem szokatlan hozzá és készületlen.” A szövegből érződő közép-európai ihletettségu pragmatizmus (az olvasás mint a balsorsra való „trenírozás”!) már erősen sejtetni engedte, hogy Székelyföldön (és általában a kisebbségi magyarság körében) másfajta, „érdesebb” olvasási motívumokkal és mentalitásokkal fogunk találkozni, mint odahaza. Egyébként próbafelmérésünk, amely már vizsgálta az olvasáskultúra értékrendbeli és identitásbeli beágyazottságát is, a székelyföldi mintacsoportot találta a leghagyományörzőbbnek: preferált értékei a lelkiismeretes végzett munka, az udvariasság, a rendbe való beilleszkedés, és az átlagnál lényegesen erősebb vallásosság körül mozogtak. A székelyeknek erősebb és aktívabb volt az identitástudatuk az anyaországánál, ráadásul a jövőképük is derülátóbb volt. És nem utolsó sorban: olvasmányanyaguk is lényegesen nívósabbnak mutatkozott a főleg kommersz árucikkeket felvonultató hazai olvasmányszerkezetnél. A csallóközi mintacsoport teljesítménye viszont – a „tradicionalitás – pragmatikus haszonlevőség” virtuális skálán az erdélyi és a magyarországi adatok között (de többnyire a magyarországi adatokhoz közelebb) helyezkedett el, értékorientáció, vallásosság, identitás és olvasói beállítódások tekintetben egyaránt.

A három város (ország) magyar *középiszkolásai* között a felnőttekhez hasonló relációk alakultak ki (csak az olvasmányanyag és a kedvelt írók összetételében volt kisebb a különbség – feltehetőleg a közös életkori sajátosságok miatt – mint a felnőttek esetében). A *pedagógusképző* intézmények tanulóinak összehasonlító vizsgálatának tanulságait pedig Vidra Szabó Ferenc a következőképpen foglalta össze: „A válaszokból úgy

⁵ Gereben Ferenc, Nagy Attila, Lőrincz Judit és Vidra Szabó Ferenc: *Magyar olvasáskultúra határon innen és túl*. Budapest, Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézet 1993.

tűnik, hogy amikor pedagógusképzőbe jelentkeztek, akkor a jászberényiek főleg *foglalkozást* választottak, a nyitraiak *szakmát*, a [székely]udvarhelyiek viszont *hivatást*. A kisebbségi leendő pedagógusok mindennapjaiban fontos szerep jut az olvasásnak, az önképzésnek; nagy a jelentősége a magyar anyanyelvűségnek, a magyarság sorsdöntő kérdéseinek.⁶

Innen indultunk tehát a kilencvenes évek elején. Nagyon izgalmas munka volt, mintha valami sajátos régészeti feltárást végeztünk volna: a székelyföldi falusi és kisvárosi infrastruktúra gyermekkorom hasonló (vidéki) közegekben megtapasztalt infrastruktúrájára emlékeztetett. De ez a gyermekkori déja vu érzés a kultúra sok apró más mozzanatára és az emberi mentalításra is érvényes volt: az emberközi kapcsolatok melegségére, a vallási élet ihletett hangulataira, az idővel való bőkezű bánásmódra, és persze az olvasmányokra is; és ehhez hozzájárultak a beszélt nyelv soha nem hallott archaikus ízei és zamatai.

A kilencvenes évek derekán

A kilencvenes évek első felében a kutatómunka tovább folytatódott: örömdetesen bővült a felmérésbe bevont földrajzi területek (és kisebbségi szituációk) köre. A kilencvenes évek derekára hét ország 110 településén mintegy 2500 magyar nemzetiségű felnőtt lakossal töltötték ki munkatársaink ugyanannak a kérdőívnek a regionális változatait. A mintaválasztás hasonló volt az 1991-es vizsgálatokhoz, azzal a lényeges különbséggel, hogy itt már országos arányuknak megfelelő képviselőket kaptak a magyarság által ritkábban, sőt szórványszerűen lakott települések is. Kutatási összefoglalónkban⁷ – a már említett ízlésbeli különbségek mellett – az olvasáskultúra három sajátos jelenségére térünk ki különös hangsúllyal. Az első az *olvasási aktivitás*⁸ keveset emlegetett indikátorai-val volt kapcsolatos: azt tapasztaltuk, hogy a határon túli magyar olvasók (különösen az erdélyiek) aktívabban (elgondolkodóbban, nagyobb szellemi energiákat mozgósítva) hajlandók olvasni, mint a magyarorszá-

⁶ I.m. 148.

⁷ Gereben Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében*. Budapest, Osiris - MTA Kisebbségkutató Műhely 1999.

⁸ Olvasói aktivitáson jelen esetben olyan olvasási módot értünk, amely hajlamos az olvasottakon való elgondolkodásra, utánanézésre, jegyzetelésre stb., vagyis az értő és értelmező olvasásra; míg az ellentétes oldalon a felületes, türelmetlen, a (szépirodalmi) olvasmányok egyes részeit kihagyó olvasási mód áll.

giak, és ez a különbség azonos végzettségi, sőt olvasásgyakorisági szinten is fennállt. (Vagyis hogy egy határon túli, rendszeresen olvasó diplomás – tipikus esetben – „aktívabban” olvas, mint magyarországi társa.) Feltehetően itt nem csak olvasási, hanem mentalitásbeli különbségekről volt szó, amelynek a regionális kulturális hagyományhoz és a modernizáció aktuális szintjéhez épp úgy köze lehetett, mint a kulturális javaknak a kisebbségi helyzetben való felértékelődéséhez. Ez utóbbi hipotézisünk két másik tapasztalatunkból is erősítést kapott. A másik hangsúlyos jelenség a *szórványban* (jelen esetben – meglehetősen differenciálatlanul – a magyarság 30 %-os arányszámát el nem érő településeken) élők relatíve magasabb kulturális aktivitásával volt kapcsolatos. Ugyanis a szórványhelyzet általunk felállított kategóriájában rendre átlag feletti olvasási (mennyiségi és minőségi) teljesítményekkel találkoztunk: gyakoribb olvasással, értékorientáltabb olvasói érdeklődéssel, mint a tömbökben. Ezzel kapcsolatban azonban meg kell jegyeznünk, hogy ebben a kategóriákban bennefoglaltattak a magasabban iskolázott nagyvárosi szórványlakosok is. (Valamint az sem elhanyagolható tény, és ez már egy nem kellően kibeszélt módszertani probléma, hogy egy magyar nyelvű kérdőívvel könnyebb szóra bírni egy anyanyelvi kultúrájához ragaszkodó, mint egy félig már asszimilálódott szórványlakost.) Annyi azonban megbízható módon állítható, hogy az egyfelől a szociális-társadalmi, másfelől a kulturális hátrányok egymásratorlódási hajlandóságát kifejező ún. „Máté-effektus”⁹ a kisebbségi helyzetre (legalábbis a mi vizsgálati közegünkben) nem volt érvényes, sőt: a kisebbségi (és szórvány-) szituáció – bár több szempontból is érvényesülő hátrányosító jellege tagadhatatlan – az olvasmányok tradicionális értékeket hordozó vonulatát látszott erősíteni. Végül a kilencvenes évek kutatásainak harmadik fő tanulsága az volt, hogy az identitástudat jellegét szoros kapcsolat fűzi a kulturális orientáció minőségéhez, s azon belül az olvasási teljesítményekhez. (Ez nyilván összefügg azzal a ténnyel, hogy minden vonatkozó empirikus vizsgálat egybehangzóan állítja, hogy a Kárpát-medencei magyar identitástudat dominánsan kultúrnemzeti jellegű.)

⁹ A Máté-effektus a következő újszövetségi mondaton alapul: „Mindannak ugyanis, akinek van, még adnak, hogy bővelkedjék; akinek pedig nincsen, attól azt is elveszik, amije van.” (Mt 25,29–30)

Az ezredforduló, és ami utána következett

Az ezredforduló éveiben sikerült egy összegző (5 ország mintegy 250 településének közel 4000 magyar nemzetiségű felnőtt lakosára kiterjedő) reprezentatív felméréssorozattal¹⁰ feltérképezni a szomszédos országok magyarságának kulturális (és Tomka Miklós révén vallási) identitását, illetve amit ebből egy kérdőíves vizsgálat során operacionálizálni tudtunk. A főbb eredményekről két kötet is beszámol,¹¹ itt most főleg csak a korábban felvetett témákra térnek ki, a változások jeleit nyomonkövetve. Első tapasztalatunk az volt, hogy a határon inneni és túli identitástudatban a hasonlóságok és a különbözőségek sajátos egyensúlya érvényesül. Abban például (időben és térben) egység mutatkozott, hogy a Kárpát-medence különböző területein a magyar lakosság identitástudatának mindenütt három fő pillére, alkotóeleme volt kivehető (annak alapján, ahogyan egy nyitott kérdésre maguk a kérdezettek nyilatkoztak arról, hogy mit jelent számukra magyarnak lenni): egy (főleg pozitív) érzelmi, tartalmakból álló alkotóelem; egy kulturális pillér, amelynek nagyon sok összetevője van, kezdve az anyanyelvtől, a valláson, a szokásokon, a történelmi tudaton keresztül a művészetig, az irodalmi ízlésig és az olvasásig; a harmadik pedig az etikai kiállás, hogy magyarnak vallja magát, még ha kisebbségi helyzetben ez hátrányt is jelenthet, és identitásának megőrzését feladatnak tekinti. Az ezredforduló éveire csökkent az emocionális elem súlya, a kulturális pillér viszont valamelyest erősödni látszott, és természetesen az egyes alkotóelemek arányában is akadtak regionális eltérések.

Ami a Kárpát-medencei magyarság identitástudatát (és azon belül nyelvi identitását) illeti, az utóbbi években a *szétfejlődés* vált kulcsfogalommal. Nem vitatva ennek a tendenciának bizonyos területeken való érvényesülését, én mégis inkább egy centrifugális és egy centripetális erőt érzek egymásnak feszülni, és ezek erőviszonya változó, koronként, régióként és témakörönként is. A történelmi tudat esetében pél-

¹⁰ Az adatfelvételeket Magyarországon kívül Felvidéken, Kárpátalján, Erdélyben és Vajdaságban végezték az adott régió il. ország professzionális intézményei, országonként 500–1000 fős reprezentatív mintákon.

¹¹ Gereben-Ferenc-Tomka Miklós: *Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben*. Budapest, Kerkai Jenő Egyházsociológiai Intézet 2002.; Gereben Ferenc: *Olvasáskultúra és identitás. A Kárpát-medence magyarságának kulturális és nemzeti azonosság-tudata*. Budapest, Lucidus 2005.

dául a centripetális erőt érzem erősebbnek: minden ország magyarsága ugyanazt a 4–5 történelmi személyiséget (Szent István, Mátyás király, Kossuth, Széchenyi, Petőfi) tartja legnagyobbra, csak a sorrend változik, és egészül ki egy-egy régió történelmi hagyományának egy-egy jeles alakjával (Kárpátalján pl. Rákóczi Ferencsel, a Vajdaságban pedig – sajátos módon – J.B.Titóval). Ugyanígy mindenütt 1848 a legnagyobbra becsültebb, és Trianon a legtragikusabbnak tartott történelmi esemény. A magyar identitásban van egy erős önvédelmi attitűd, amely – a tragikus élmények számontartásában is látszik – késztetést érez arra, hogy a vereségeket erkölcsi győzelemmé avassa. Ebben támogatást kap a magyar irodalomtól is. És most nem csak *A kőszívű ember fiára* gondolok. Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényében például, amikor arról van szó, hogy 1926-ban a katonaiskolások Mohácsra hajóznak, hogy megtartsák a 400 éves emlékünnepet az egykori csatatéren, a kamasz-szereplő gondolatain keresztül az író a következőket mondja: „Fura dolognak látszik talán, vereséget megünnepelni, de hát aki a győzelmét ünnepelhette volna itt most, a hatalmas ottomán birodalom: nem volt meg. A tatároknak is nyomuk veszett, sőt időközben, szinte a szemünk láttára, a szívós Habsburg-császárságnak is. Megszoktuk hát, hogy egyedül ünnepelgeszük vesztes csatáinkat, melyeket túlélünk.” És itt következik egy „sűrű” mondat: „Talán azt is megszoktuk, hogy a vereséget izgalmasabb, sűrűbb anyagból való és fontosabb dolognak tartjuk a győzelemtől – mindenestre igazibb tulajdonunknak.” Márpedig a Mohácsot máig számon tartja a magyar történelmi tudat. Itt legfeljebb az a nagy probléma, hogy a kérdezetteknek (főleg a fiataloknak) elég nagy hányada nem válaszolt a történelmi emlékezetet firtató kérdéseinkre, vagyis számolnunk kell egy növekvő arányú ismerethiánnyal és közömbösséggel.

Szűkebb témánkra, az olvasáskultúrára térve az ezredfordulón a kisebbségi (határon túli) magyarságnak nagyobb hányada olvasott időszaki sajtót és könyvet, mint a magyarországi felnőtt népesség, és ezt túlnyomórészt az anyanyelvén tette. (Az olvasmányok anyanyelvi dominanciája a szlovákiai magyaroknál érvényesült legkevésbé.) Tapasztalatunk szerint az olvasás többnyelvűsége fokozta a gyakoribb könyvolvasás esélyét, egészen addig, ameddig az idegen (többségi) nyelv nem kezdte háttérbe szorítani az anyanyelvet. Visszatérve egy korábbi tapasztalathoz: mintha csökkent volna a fokozott kisebbségi (szórvány-) helyzet kulturális ellenálló ereje. A kilencvenes évek elején még elég jól érzékelhető átlag fölötti olvasási aktivitás ugyanis a kilencvenes évek végére elhalványodott.

Ami pedig az olvasmányokat, az olvasói érdeklődés fő irányait és az ízlésorientációt illeti, az ezredfordulón még markáns jelenség volt a határon túliai érdeklődése a klasszikusok, a nemzeti irodalmi hagyomány, a konzervatív kulturális értékek iránt. A fentiekkel is egybecsengően minden ország magyar olvasóközönségében a legemlékezetesebb olvasmánynak az *Egri csillagok*, valamint az örökzöld Jókai-regények bizonyultak.

Jól ismert a narratívumok és az identitástudat szoros kapcsolata, az identitásnak akár a narratívumok általi objektívációja. A szoros kapcsolatot – a korábban is észlelt tendenciák mentén – az ezredfordulós kutatás is megerősítette: összefüggés mutatkozott az identitástudat pozitív hangoltsága, tudatossági szintje és az olvasáskultúra magasabb színvonalá között, mint ahogy együttjárás volt tapasztalható a töredezett, közömbös és elutasított identitás, valamint az olvasáskultúra deficitesebb állapota között is. Az identitásnak ugyancsak részét képező nemzeti önképnek és a jövőképnek azok az „arany középutat” kijelölő kategóriái jártak együtt a legnívósabb olvasási szokásokkal, amelyben a kollektív önértéktudat önkritikai hajlammal társult, illetve amelyik mérsékelt bizakodással (tehát nem hurráoptimizmussal, de nem is pesszimizmán) tekintett a magyarság távlati jövőjébe.

A kurrens olvasmányok határon túli listáinak élmezőnyében már az ezredfordulón is jelen voltak azok az amerikai bestsellerek, amelyek – hazai társaikkal együtt – a magyarországi olvasmányok domináns vonulatát adták. Az utóbbi években csak kisebb, regionális vagy rétegfelmérések eredményeire tudok támaszkodni. Ezekből egyrészt az látható, hogy a fiatal, képzetesebb rétegekben egyre jobban hódít a többnyelvű lap- és könyvolvasás, másrészt pedig az, hogy az olvasási kedv apadása és a kommercializálódási tendencia határon túl is felgyorsult. Danielle Steel most már egy székely vagy vajdasági magyar faluban is hovatovább ugyanolyan népszerű, ha nem népszerűbb, mint Jókai Mór. A romantikáról Kárpát-medence szerte nem az újabb fajsúlyos irodalomra, hanem a kulturális globalizáció nemzetközi divattermékeire térnek át – főleg a fiatalabb olvasók.¹² És ezen nem is lehet csodálkozni: a Kárpát Panel 2007-es vizsgálati eredményei szerint itthon és a környező országok magyar népességében egyaránt azok a kereskedelmi TV-csatornák a legnézettebb-

¹² 2008 nyarán egy zentai ifjúsági találkozó résztvevőivel kérdőívet töltöttek ki. Aktuális olvasmányaik szerzői között Rowling, S. King, D. Brown és D. Steel mind megelőzték a magyar (klasszikus) írókat. (Badis Róbert közlése)

bek (vagy legalábbis nagyon népszerűek), amelyek ennek a globális befolyásra törő fogyasztói kultúrának a szálláscsinálói.

Kulturális szempontból kétségbe vonható, hogy valóban a föntebb már említett „szétfejlődés” lenne a Kárpát-medence magyarságának domináns tendenciája. Ami a Magyarországon belüli regionális kultúrákat illeti, Nagy Attila kollégámmal több évtizeden át figyeltük Nyugat- és Kelet-Magyarország érték- és kultúrszociológiai különbözöségeit, és azt kezdetben (a nyolcvanas években) elég jelentősnek találtuk: volt, amiben Nyugat-, volt, amiben Kelet-Magyarország volt a „jobb”. Az ezredforduló táján viszont felerősödtek a homogenizáló hatások, sajnos olyanformán, hogy mind Nyugat-, mind pedig Kelet-Magyarország veszített kulturális sajátosságából és lefelé nivellálódott. Félek, hogy szélesebb körben is hasonló jelenségnek leszünk tanúi a közeljövöben, vagyis kulturális értelemben éppen hogy nem a szétfejlődés, de nem is „összefejlődés”, hanem valamiféle globális virtuális legelőre való *összeterelődés* előtt állunk. Mindez torzító hatással lehet azokra a tudat-tartamokra (nemzeti és regionális identitás, múlt- és jövőkép, csoportos és egyéni önértéktudat stb.), amelyek a kulturális habitussal erős (és kölcsönös) kapcsolatban állnak. Én a Babits-i értelemben vett nemzettudatot és nemzeti kultúrát féltem, amelyik nem csupán önmagában lévő érték, hanem az emberiség kulturális örökségének szerves és nélkülözhetetlen eleme, olyanformán, ahogy: „a színek együtt adják ki a képet, a hangok együtt adják ki a koncertet”¹³

¹³ Babits Mihály: *Örökkék ég a felhők mögött. (Vallomás helyett hitvallás)*

HORVÁTH ISTVÁN

1.

Úgy gondolom, hogy nem annyira fogalmak, mint látásmódok alakulásáról beszélhetünk. Magának az (etnikai) identitásnak a szakmai értelmezése jelentős mértékben (noha nem föltétlenül a szakmai mezőny egészében) megváltozott. A pár évtizede meghatározó identitás szemlélet az etnicitást az identitásstruktúra legmélyebben rögzült és legmeghatározóbb szervező dimenziójaként értelmezte. Mivel ennek tartalmait hosszú történelmi folyamat eredményeként tekintették, rövid távon megnyilvánuló vagy regionális variációit esetlegesnek és nem föltétlenül lényegesnek értékelték. Az identitás tartalmi elemzéseinek gyakran volt normatív felhangja, az aktuálisan megtapasztalt identitás-megnyilvánulásokat felvállalt vagy implicit módon érvényesített irányadó minták jegyében értékelték. Az identitást, az etnicitást és az életvitel-szervező kultúra teljes kongruenciájaként értelmezték, vagyis az etnikai identitás mögött látványosan partikuláris és partikularizáló létformákat vetítettek elő, kerestek és vártak el.

Az utóbbi két évtizedben történt szemléletváltás az tulajdonképpen az ötvenes, hatvanas években a kulturális antropológián belül beindult szemléletváltás átvételét és honosítását jelentette. Ez mindenekelőtt az etnicitás és a kultúra/életmód kongruenciájának a szemléletével hagyott fel, és az etnicitást olyan szimbolikus kommunikációs folyamatként fogja fel, amelynek tartalmi nemcsak időben, hanem a konkrét interakciós helyzet függvényében is változnak. Ennek a szempontrendszernek megfelelően az etnicitásról eleve egy kontingens jelenségeként, nem csak általában, hanem *in situ* (ott, akkor és a konkrét interakcionális helyzetben) beszélhetünk.

Vitathatatlan, hogy ez a szemléletmód számos újszerű kutatási irányt jelölt ki és eredeti elemzést eredményezett, illetve megalapozott egy sajátos politikai és szakmai kritikát. Ám én személyesen úgy vélem, hogy mára már ezeknek a kritikáknak egy része viszonylag felesleges értelmiségi gyakorlat, maga a fordulat bizonyos értelemben kifutotta önmagát. Viszonylag sokat dolgozom etnikai felbontású statisztikákkal, olyanokkal, amelyekre alapozva bizonyos (szűkebben vett etnodemográfiai és általánosabban az etnicitáshoz tartozó) folyamatok leírhatóak. Egy picit furán hat, amikor konferenciákon az antropológiai fordulat szellemében megfogalmazott kritikák, unos-untalan (és már egyre inkább epigon módon) elmagyarázzák ugyanazt a dolgot. Éspedig azt, hogy a tudomá-

nyos kategorizáció a klasszifikációs küzdelem egy jól meghatározott állását tükrözi (ahogyan Bourdieu mondja valahol), tehát episztemológiailag alapjaiban próbálják dekonstruálni a statisztikákra alapozó bemutatásokat. Szerintem jó felhívni az etnikai statisztikákkal dolgozók figyelmét a statisztikai realizmus veszélyeire, arra, hogy bármely statisztikai eszköztár nem egyszerűen megragadja, hanem (sokszor performatív értelemben is) termeli valóságot. Ám nem lehet elfeledni, hogy az etnicitás konvencionális szemléletmódjára alapozó statisztikai imagináció (amely abból a feltételezésből indul ki, hogy a legtöbb egyénnek van egy, időben és a változatos társadalmi helyzetekben viszonylag konstans módon felvállalt kulturális önmeghatározása) próbál néhány gyakorlati kérdésre válaszolni (pl. etnodemográfiai dinamikák). Viszont ennek a kritikája csak a válaszok értelmezésének a korlátaira hívja fel a figyelmet.

2.

A kilencvenes évek elején az interetnikus (többség-kisebbségi) viszonyok alakulását a cselekvések belső orientációja szempontjából közelítettem meg. Vagyis a csoportközi viszonyok alakulásában az azokra kiható kognitív reprezentációk és cselekvésszervező érték- és attitűd-struktúrák módszeres elemzését tartottam fontosnak. Manapság sokkal inkább az érdekel, hogy milyen esély-meghatározó környezetben és reprezentációs kontextusokon belül alakulnak a kisebbségszociológiailag fontos és az én érdeklődési körömbé tartozó folyamatok. Tehát egy szociálpszichológiai jellegű nyelvezet és magyarázati modellről fokozatosan átálltam egy erősebb szociológiai (a struktúrák és intézmények elemzésére alapozó) és fenomenológiai jellegű megközelítésre.

Egy példa talán illusztratív lehet ebben az irányban. A vegyes házasságok alakulására, dinamikájára vonatkozó kutatásokban és értelmezésekben a hangsúlyt sokáig a társadalmi távolságok egyéni jellemzőiből kiindulva próbáltam értelmezni. Vagyis azt gondoltam, hogy az exogámia esetében jelentős magyarázó erővel bír az, ha azt vizsgálom, hogy az egyének milyen módon vélekednek, viszonyulnak (milyen mértékű és tartalmú előítéleteik vannak) a másik csoporthoz tartozó egyedekhez. Ma már sokkal inkább az érdekel, hogy milyen összetételű a házassági piac, milyen eséllyel talál valaki olyan azonos etnikumú párt, aki megfelel a párválasztás szempontjából ugyancsak fontos más jellemzőknek. Az érdekel, hogy milyen intézmények határozzák meg, illetve szervezik a párválasztást, hatnak ki a házasságkötésre.

A változás okát nem tudom pontosan beazonosítani. Talán a szakmai környezetemben keresendők az okok.

3.

A kérdést a rendszerváltás óta eltelt időben (mindenekelőtt erdélyi és magyarországi) magyar-magyar viszonylatban értelmezem. A nyolcvanas évek során (főleg az évtized utolsó éveiben kialakult) egy meghatározó, majdnem osztársadalmi reprezentáció, amely az etnikai, nemzeti azonosságot a szolidaritás egyik meghatározó, természetes forrásaként értelmezte. Az erdélyi magyarok ügyének a felfedezése (magyarországi részről), a kapcsolattartásnak egyfajta misszióként történő tételzése, majd később a menekültkérdés politikai kezelése, a menekültek, áttelepülők társadalmi fogadtatása egyértelműen pozitív folyamatokként csapódtak le. Mindez megerősítette az etnikai közösségből eredő szolidaritás magától értetődőségének a reprezentációját. A kilencvenes évek elejétől elkezdődött folyamatok, események mintegy ennek a reprezentációnak a folyamatos cáfolataként hatottak. Az Erdélyből áttelepülők integrációjuk során megtapasztalják annak a paradox tényét, hogy az etnikai egység mellett jelentősek a kulturális különbségek. Ez a tapasztalat fokozottabban jelentkezik a munkamigrációba bekapcsolódó erdélyi magyaroknál, akik esetében a különbségek megnyilvánulása és tapasztalása erős kategóriális elkülönüléssé alakul. Egyfelől az erdélyi magyarok „lerománosása”, másrészt Erdélyben a magyarországi magyarokra aggatott gúnynevek tömkelege (tápos-magyarok, sápadtarcúak, csonka-magyarok stb.) jelzik a mindennapi élet szintjén az etnikai egységre alapozó elvárások és a valós tapasztalatok közti feszültséget. Politikai szinten az összmagyar érdekességnek számos, a közvélemény szintjén is jelentős érzelmi reakciót kiváltó eseménye, folyamata idézhető: mikor a magyar és a román kormány aláírta a két ország közti államszerződést; a kettős állampolgárságról szervezett népszavazás elutasító végeredményét; a magyarországi politikai törésvonalak ágyúűrűzése az erdélyi magyar politikum szintereire stb.

Tény, ma már a magyar-magyar viszonyok esetében, az etnikai nemzeti közösség nem úgy jelenik meg, mint a problémamentes érdekesség, a természetes szolidaritás fundamentuma. Igaz, még mindig a problematikus azonosság és az ezen belüli különbségek tapasztalásáról és értelmezéséről beszélünk, túlzás volna ezt valamilyen nemzeti szétfejlődésként elgondolni.

4.

Azt mondják a szociológia a folyamatos változás kihívásainak a kontextusában született tudomány. Tény, hogy ma az identitások, ezek kapcsán kialakuló társadalmi folyamatok és politikai mozgalmak dinamikus alakulása figyelhető meg. Európán belül a partikularista mozgalmak felerősödésével szembesülünk: erős és társadalmilag mélyen beágyazott nemzeti ideológiák veszítenek integrációs erejükből, az európaiság szimbolikus kifejeződése és emocionális tudatállapotként történő rögzülése még projektumként is várat magára. Közben pedig az euroiszlám egyfajta transznacionális identitásprojektumként hívja ki a konszenzusnak távolról sem örvendő keresztény szellemiségű Európa szimbólumát.

A partikuláris etnikai (és a kvázi etnikus regionális) öntudatok politikai követelései további fokozott kihívásként jelennek meg a ténylegesen gyengülő, de még mindig az önnön erősségük tudatában leledző központi államhatalmak számára. Ugyanakkor a nagyobb lélekszámú etnikai közösségek, szembesülve a szórványosodás tényével, a vegyes házasságok növekedésével, a többségi nemzetállamok és a globalizáció identitásra kiható politikáival, egyre nagyobb mértékben igénylik az etnikai reprodukcióban szerepet játszó intézményrendszer fokozott ellenőrzését, az ezen politikai folyamatokba történő hangsúlyosabb beleszólást. Ezzel párhuzamosan tény az is, hogy nagyon lelassult, mondhatni stagnál az európai államközösség arra irányuló erőfeszítése, hogy a nemzetközi kisebbségvédelmi normákra és kitartó intézményes kontrolra alapozva közvetítsen az alkudozó nemzeti kisebbségek és államok között.

Egyre nagyobb politikai vonzereje van (jelentős választási sikert hoz) azoknak az ideológiának, amely a marginális kisebbségek (romák, egyes bevándorló csoportok) integrációs deficitjét kizárólag ezen kisebbségek számlájára írja, és egyre kevésbé vagy egyáltalán nem hajlandó erre további erőforrásokat szánni.

Az átmenet gazdasági-társadalmi átalakulásainak köszönhetően megbomlani látszanak azok a társadalmi kontextusok, amelyekbe ágyazódva konzerválódtak „tradicionális” etnikai jellegű identitások. Romániában ilyenek például az ukránok (rutinok, ruszinok), a csángók, a lipovánok stb. Az átfogó és huzamosan tartó migráció kihát a viszonylag kompakt enklávékban élő kisebbségi közösségek (ugyancsak romániai viszonylatban: bolgárok, horvátok, szerbek, csehek, szlovákok) etnikai reprodukciós mintáira. Ami vagy felgyorsíthat már létező asszimilációs folyamatokat, vagy sajátos identitás átalakulásokhoz vezethet.

5.

Kutatásaid során a kétnyelvűség, a migrációs rendszerek, a hibriditás tekintetében a legtöbbször a kettős, többes kötődések működését vizsgáltad, miközben hajlamosak vagyunk egynemű kisebbségi magyar társadalmakról beszélni. Hogyan látod, hogy a többes kötődéssel bírók, pl. a nemzetiségi önbesorolásától eltérő anyanyelvű, vagy épp a vegyes házasságból származó népesség hol helyezkedik, helyezkedhet el a romániai magyar társadalom projektjében?

A többdimenziós pluralizmus egy olyan kutatási elképzelés volt, amely lényegében arra keresett választ, milyen módon alakulnak a sajátos biográfiai vagy kulturális kontextusban (vegyes házasságból származók, több kultúrában otthonosan mozgó, többnyelvű egyének) körvonalazott identitások. A hibriditás fogalmát a posztkoloniál irodalomból vettem át, és két kultúrában egyformán otthonosan mozgó, de igazából az egyikhez sem teljes mértékben tartozó kategóriákra vonatkozott. Amikor használtam, a hipotézisem az volt, hogy létezik egy ehhez hasonló rejtőzködő köztesség az általam kutatott társadalomban is. Hangsúlyozom, nem egyszerűen arról van szó, hogy léteznek-e olyan egyének, akik a származás és/vagy a partikuláris szocializációs kontextusokban két kultúrában otthonosan mozognak. Hanem sokkal inkább arra voltam kíváncsi, hogy létezik ennek a helyzetnek valamilyen tudatosítása, olyan jellegű felvállalása, amelyre alapozva nem egyszerűen az ilyen jellemzővel rendelkező egyének egy halmazáról, hanem ezt a sajátosságukat reflexíven felvállaló kategóriáról, additív, kötőjeles identitásokról beszélhetünk.

Román–magyar viszonylatban egyértelműen nem a válasz. Persze vannak egyének, akik aspirálnak egy olyan társadalmi közegre, amelyben a kötőjeles, kettős identitások legitimen artikulálódhatnak, kommunikálhatóvá és a társadalom többi tagjai számára értelmezhetővé (esetleg elfogadottá) válhatnak. De ez nem azt jelenti, hogy létezik ilyen jellegű kulturális konfiguráció. A magyar-román identitás egymás viszonylatában dichotomikusan, a vagy-vagy logikájában konstituálódott. Az, hogy a valóság ettől árnyaltabb ... hát, annál rosszabb a valóságnak.

Magyar-roma viszonylatban már sokkal árnyaltabb a kép: a magyar cigány létező, a mindennapi élet szintjén működő kategória. Igaz, ez sem politikai, sem (megyei vagy települési önkormányzati szintű) közpolitikai reflexió vagy cselekvés szintjén nem jelenik meg.

KISS GY. CSABA

1.

Itt is megismétlem, hogy torzítónak és hazugnak tartom azt a korszakhatárt *rendszer váltásnak* nevezni, amellyel véget ért a kommunista diktatúra, és fő oka, a szovjet megszállás. Az jut eszébe az embernek, talán azért terjedt el nálunk (másutt jóval kevésbé!) ez a kifejezés, mert valamiképpen a folytonosságra utal, amiben persze van némi igazság. Azért térek ki erre, mert épp a nemzeti kérdés és a kisebbségek ügye szoros kapcsolatban van a történelmi fordulattal. Csak két lényeges vonatkozását említem: Magyarországon a kommunista diktatúra idegen megszállást is jelentett, a szovjet birodalom politikája és sajátos érdekei nem tették lehetővé a magyar nemzeti kisebbségek problematikáját fölvetni, ilyen kutatásokkal foglalkozni.

Mindenképpen jelentős változást hozott a nemzetközi – elsősorban angolszász – nacionalizmuskutatások hozadéka, a modern nemzet kategóriájának újszerű megközelítései. Kikerült a nemzet kérdése az eszmetörténet (történet- és politikatudomány) kizárólagos érdekköréből. Ez többek között kulturális antropológiát, szociológiát, művelődéstudományt jelent, interdiszciplinaritást. Új szempontokat.

Elgondolkoztató és kevésbé elemzett jelenség az etnikai *versus* nemzeti kisebbség kategóriájának alakulása. Az etnicitás kérdésének előtérbe kerülése némiképp átértelmezte a nemzeti kisebbségnek azt a fogalmát, amelyet például az első világháborút lezáró békeszerződések használtak. Politikai tekintetben például azt üzeni az etnikai kisebbség terminusa, előszeregettel használják szlovák és román politikusok, hogy nincs kapcsolatban a nemzettel. Innen nézve az etnikum a nemzeti kisebbség lefokozása.

2.

Ha visszatekintek kutatói pályámra, egyfajta fordulat bennem már akkor végbement, amikor (még 1984-ben) összehasonlító irodalomtörténeti kandidátusi disszertációmát befejeztem. Világos lett számomra, hogy engem az irodalmi művek valójában társadalom- és mentalitástörténeti forrásként érdekelnek. És különösen az irodalom szerepe a modern nemzetévtválás folyamatában! Hiszen Közép-Európában a nemzeti identifikációt nagy részben irodalmi művek teremtették meg. Nem tudom most pontosan idézni cseh kortársamat, a néhány évvel ezelőtt elhunyt kitűnő Vladimir Macurát, ő olyasmit írt, hogy a cseh haza először az

irodalomban létezett. Így fordult érdeklődésem az irodalmi nemzetképek és a 19. századi irodalom-irodalmak ilyen olvasása felé.

Ha bizonyos megközelítésben a modern nemzet *elképzelt közösség*, akkor milyen elemekből, hogyan alakult ki ez a képzeletvilág – ilyen és ehhez hasonló kérdések kezdtek foglalkoztatni. A közép-európai nemzeti himnuszok összehasonlításáról nagyon régen (szintén 1984-ben) készítettem első tanulmányomat, utána módszeresen kezdtem foglalkozni ezzel a témával, a kilencvenes évek elején újabb és újabb előadásokat – külföldön és itthon is – tartottam a himnuszokról. Meglepett, hogy milyen pozitív volt a fogadtatásuk. Kiderült, hogy ebben a témában bizonyos fokig úttörőnek számítok. A francia, lengyel, német visszajelzések további munkára ösztönöztek. A himnuszok jelképvilágát tanulmányozva jutottam el a nemzeti jelképek és nemzeti mítoszok tágabb kérdésköréhez, ez lett azután egyetemi kurzusaim egyik visszatérő témája a kilencvenes évek közepétől. Vagyis a közép-európai nacionalizmusoknak ezt a dimenzióját kezdtem vizsgálni, a modern nemzet mítoszait. Természetesen továbbra is összehasonlító megközelítésből. Ez sokat segített abban, hogy átlássa az ember, mennyi képzetünknek, nemzeti mítoszunknak van párhuzama szomszédainknál.

3.

Azzal kezdem, hogy alapvető félreértésnek tartom azt a nemzetközi szakirodalomban és publicisztikában meglehetősen elterjedt fölfogást, miszerint a kommunizmus egyfajta hűtőgépként befagyasztotta volna a nacionalizmusokat, és a diktatúra fölbomlása után olvadtak ki. Ilyen korlátolt elképzelést! Mintha nem akarnák tudomásul venni a brezsnyevi Szovjetunió jelentős oroszosítását, Zsivkov és Ceaușescu szélsőséges sovinizmusát. A totális kommunista diktatúra példátlan kegyetlenséggel bánt a kisebbségekkel. És persze szó sem volt nemzeti függetlenségről Közép-Európában. Hozzáteszem, számomra Közép-Európa az a része a kontinensnek, ahol hasonló módon ment végbe a modern nemzetvé válás folyamata, nagyjából a német és az orosz nyelvterület között.

Átrendeződött a geopolitikai tér. A jelentős politikai változások következtében fölbomlottak térségünk föderatív államai, ezt bizonyos értelemben a nemzetvévélési folyamatok következő szakaszának tekinthetjük. Úgy látszik, tovább folytatódott 1990 után a homogén nemzetállamok kialakulása. Ugyanakkor az európai integráció folyamatában átszíneződött a nemzeti függetlenség fogalma. Nyelvileg majdnem egé-

szen homogén a visegrádi országok közül Lengyelország, Csehország és Magyarország. Szlovákia más eset, tudjuk; ott sem a politika, sem a közvélemény jelentős része nem nézett szembe az önálló állam megszületése óta azzal a ténnyel, hogy számottevő az országban a nem szlovák anyanyelvű népesség. Külön kérdés a cigányság problémája, országokon átívelő civilizációs-szociális és etnikai összetevője van Szlovákiától Magyarországon át Romániáig és Bulgáriáig. Más a helyzet a délkelet-európai térségben. Szlovénia kivételével mindenütt jelentős számú nemzeti kisebbség él. Ebben a térségben is megfigyelhetjük a homogén nemzetállam-építés tendenciáját, ugyanakkor találunk itt jelentős kisebbségi mozgalmakat, politikai pártokat. Macedóniától Romániáig és Bulgáriától Szerbiáig. Mintha nem jutott volna nyugvóra Délkelet-Európában a modern nemzetté válásnak ez a mostani szakasza. Három éve vált el Szerbiától Montenegró, és továbbra sem látszik megoldottnak Bosznia-Hercegovina helyzete. Úgy látszik, mintha 19. századi jelenségek és indulatok folytatódna.

És nem érthető meg maradéktalanul, ami itt történik, a nyugat-európai nacionalizmuselméletek alapján. Jól mutatja ezt, hogy a multikulturalizmus szlogenje a gyakorlatban semmit nem ért el Boszniában, ahol a szerbek (miközben még fél-államiságuk is van!) a szerb nemzet részének tartják magukat, a horvátok a horvátéknak (többségük rendelkezik is kettős állampolgársággal), a bosnyákok pedig nagy erővel építik saját bosnyák nemzeti identitásukat.

4.

Azt gondolom, Közép-Európában az egyik kulcskérdés a nyelvek együttélésének (politikai, jogi) problémája lesz. Az államnyelv, hivatalos nyelv, hivatalos nyelvek kérdése. A nacionalizmus kutatásában pedig a közép- és délkelet-európai térség sajátosságainak a vizsgálata lesz fontos kihívás. Nem lehet ugyanis nyugat-európai szemüvegen át nézni, ami itt történt a 19. és 20. században. Nyilvánvaló, hogy a 21. század globális világában a közösségi identitás korábban kialakult formái sok tekintetben érvényüket veszítik, de megmaradnak a nyelvek. A politikai határokat nem ismerő kommunikáció közegeiben a közös nyelvet használók alkotnak közösséget. Izgalmas kérdés, miként alakulnak az identitásképzés tartalmi és formái a továbbiakban, a tömegtájékoztató és az internet világában. Úgy gondolom, a nemzeti emlékezetközösségek kialakulása, működése, változása fontos téma lesz. Hiszen a korábbiaktól

jelentősen különbözik a kulturális örökség közvetítésének eszköz- és föltételrendszere.

5.

Vajon ma többet tudnak egymás kultúrájáról a közép-európai nemzetek, mint 1989 előtt? A jelenlegi közép-európai nemzeti identitásépítésekben mennyiben van szerepe a szomszédok ismeretének?

Erre egyértelmű a válaszom: nem. Ehhez az állításhoz még közvéleménykutatási igazolást sem kérnék. Ami viszont döbbenetes, a politikai és médiaelitek alacsony tudásszintje e téren. Óriási szerepe volna itt az oktatásnak és a tömegtájékoztatásnak. Fiatal koromban optimistán hittem abban, hogy megváltoztatható ez a helyzet. A kommunizmus alatt úgy gondoltam, a fő magyarázat a szovjet birodalmi szándék *divide et imperá*ja. Ma talán a szűklátókörűség, a nemzeti identitás alakítása az oktatásban mindenütt a historiográfia hagyományos nemzeti narratívájának a nyomán halad. Ezt még érti az ember valamennyire, az alapvető ismeretek bántó hiányát azonban nem. Ebből fakad azután a közömbösség a közös közép-európai érdekérvényesítés iránt. Kinek az érdeke, hogy így van? Semmiképpen nem a miénk.

KONTRA MIKLÓS

„Egyfajta kutatói reflexióra” kért fel a *Regio* szerkesztősége, és feltett öt kérdést. Ezekre szerény tehetségem szerint megpróbálok válaszolni, de előre bocsátom, hogy nekem nagyon hiányzik egy hatodik kérdés, és sajnálom, hogy a szerkesztőknek ez eszébe sem jutott. Így aztán várható, hogy „a megszólított kutatói kör” – zömmel kiváló, érdemdús férfiak, de túl kevés nő – az engem érdeklő kérdésről csak sporadikusan, kvázi véletlenül fognak bármit is mondani. Kezdjük hát!

1.

Nemigen alakult át semmilyen fogalom a magyar nyelvészetben a kisebbségkutatás terén, hisz ilyesmi 1989 előtt nem létezett, tehát nem volt minek átalakulnia. Sok vesződéssel, néha jó kutatásokkal is, kialakítottunk egy társalgási mezőt a magyar nyelvészetben, aminek eredményeképp 2009-ben immár a nemzetközi szaktudományos körökben is értelmezhető módon beszélünk a magyar nyelvi kisebbségekről. Itthon ezt sokan nem értik, még ma sem, de egyre inkább kiszorul a magyar(országi) diskurzusból is a (sokszor jó szándékú, de ostoba) nyelvmentő retorika. Örülök, hogy részem volt (színpadi sűgőként) abban, hogy az MTA 2002. évi közgyűlésén Szilágyi N. Sándor, Lanstyák István és Csernicskó István is előadott (persze kár, hogy Szilágyi kitűnő, korszakváltó előadása csak 2008-ban látott nyomdafestéket).

2.

A kilencvenes években egyebek mellett azon ügyködtem, hogy a nyelvi emberi jogokat megismertessem a magyarokkal. Ez a szakmai mezőnyben nem volt sikertelen, 1997-ben olyan nemzetközi konferenciát rendeztünk Budapesten (30 ezer dolláros Open Society Institute támogatással és 300 ezer forintos magyar „matching fund”-dal, ezen osztozott az MTA és a Szalay utcai Minisztérium, utóbbi 0 forinttal), amilyen a térségben azóta sem volt. Világstárok, közép-európai előadók és NGO-kat hoztunk össze 3 napra, na meg politikusokat is: Bauer Editre, Csáky Pálra és Miroslav Kusýra biztosan emlékszem. 1999-ben megjelent a *Language: A Right and a Resource, Approaching Linguistic Human Rights* című konferenciakötetünk is, nagy nemzetközi siker volt. Sajnos mindannak a szaktudományos pezszésnek és pályaelőnyünknek, amink

akkor volt, semmi érdemleges hatása nem lett a Kárpát-medencei nyelvi kisebbségekre nézvést.

3.

Erre nem tudok érdemben válaszolni. Biztos változott sok minden. Van, ami jobb lett 1989 után, s van, ami tovább romlott.

4.

Nem tudom, mik lesznek a magyar nyelvészeti kisebbségi kutatásokban a kulcskérdések. Azt tudni vélem, hogy az elmúlt 20 évben a kutatási irányok, a különféle méretű és finanszírozású projektek enyhén szólva laza kapcsolatban voltak a Kárpát-medencei magyarok igazi szükségleteivel. Láttam olyan sok-tíz-millió forinttal támogatott kutatást, amit hozzá nem értők Budán kitaláltak, ráerőltettek a határon túli magyar nyelvészekre, s aminek a kára sokszorosan több volt, mint a haszna. Láttam azért mást is, szerencsére. Azért mondom, hogy nem tudom, mit hoz a jövő, mert fogalmam sincs arról, hogy meg fog-e változni az a gyakorlat (támogatási rendszer), amit Hunčík Péter 2003-ban így aposztrofált: „amely bedolgozóként foglalkoztatta a magyar szakértelmiség tagjait, vagyis úgy volt szervezve, hogy a kisebbségi kutatók csak részfeladatokat tudtak elvégezni, az anyag végső feldolgozása, a kutatás összegzése Budapesten történt”. A Regioban (2003: 262) Tóth Károly ugyanerről ezt nyilatkozta: „mi hiába kérdezzük le Szlovákiát, hiába kapjuk meg a szlovákiai adatokat, azt a kérdőívet nem mi állítottuk össze, nem a mi szándékainkat, nem a mi értékeinket, nem a mi kutatási céljainkat tükrözi. Következésképp nagyon keveset tudunk belőle hasznosítani”. Értsük meg jól: ment (s megy) a magyar adófizetők pénze például Somorjára, s Tóth Károly azt mondja: „nagyon keveset tudunk belőle hasznosítani”, mert a magyarországiak ezt a pénzmozgást így szervezik meg. Nem tudom, meg fog-e ez változni, s ha igen, mikor túliakat a magyarországiak adatszolgáltóknak tekintik, akiket bármikor felhívhatnak, s akiktől azonnali válaszokat kérnek, miközben releváns kérdéseket sem tudnak föltenni. Azt sem tudom, mikor fog megváltozni, amit egyik kollégám „tútorkodásnak” nevez: a „jaj, de sajnálunk benneket, hogy ilyen nehéz sorsotok van!”-féle magyarországi attitűd. Ezzel a magyarországiak (politikuskok, újságírók, bürokraták és tudományos figurák) kétfelől erősítik a határon túli magyarokban a kisebbségi érzést:

a saját többség lekezelő viselkedéséhez hozzáteszik a magyar anyaországi lealacsonyító viselkedést.

5.

A magyar nyelvváltozatok szétfeloldése és a többközpontú magyar nyelvről szóló viták után hogyan látja a nyelvi tervezés gyakorlati lehetőségeit és a határtalanítás programjának hatékonyságát?

(a) a határtalanítás programjának hatékonyságát ma még nem lehet megítélni. A szándék helyes, a munkások szorgalmasak, a munkafeltételek hiányoznak. Mindenki, aki ebben érdemben dolgozik, ki van szolgáltatva a magyarországi szereplők kényének-kedvének, retorikai támogatásának (ebből a retorikából nem ritkán süt a szaktudományos tájékozatlanság, ami sérti a kolozsvári, beregszászi, dunaszerdahelyi és maribori magyar nyelvészeket), esetenként a határon túli magyar nyelvészeket rákényszerítik magyarországi biznissz-érdekek szolgálatára is. Ahogy ma ez a dolog kinéz, abból érdemi, hasznos változás csak csoda révén jöhet létre.

(b) „a többközpontú magyar nyelvről szóló viták után” – Saly Noéminek hála, ez a vita jól dokumentálva van (*Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*, Osiris Kiadó, 1998). Aki ismeri a vita lényegét, szomorúan állapíthatja meg, mennyire fölkészületlenek voltak a magyar(országi) nyelvészek arra a szakmai feladatra, aminek megoldása parancsoló szükségszerűség lett 1989-ben: miként lehet elősegíteni azt, hogy a magyar anyanyelvű kisebbségi emberek nyelvileg is otthonosabban éljék életüket ott, ahol élnek? Akadémikustól a szórványtelepülésen áldozatosan küszködő tanítóig senki nem tudta, mit kéne tenni. Amit tudtak, abban tudományos szempontból kódolva volt a kudarc, de hát ők jót akartak, ezért amikor néhányan előálltunk „eretnek” nézeteinkkel, elkerülhetetlenül „hazaárulóknak” bélyegeztek minket. Mára a hazaárulózás lecsihadt, de a magyar nyelvi ideológiának (értsd: 13 millió Kárpát-medencei magyar nyelvi kérdésekről való gondolkodásának) az átalakítása még óriási feladatunk.

(c) „hogyan látod a nyelvi tervezés gyakorlati lehetőségeit?” – kérdezik a szerkesztők. *Minek a lehetőségeit? Hol? Magyarországon és a környező államokban NINCS nyelvi tervezés.* Lehetne, de nincs. Ami van, az távolról sem hajaz arra, aminek lennie kéne. Jó, elismerem, hogy Szlovákiában és Ukrajnában, ami 2009-ben van, az *explicit* nyelvi tervezés – a legrosszabb lingviciista fajtából. Nálunk s a legtöbb környező országban nincs *explicit* nyelvpolitika, nincs olyan államilag támogatott

racionális, szisztematikus és tudományosan is megalapozott nyelvstratégia, amilyen van például Észtországban, Finnországban, Franciaországban, Svédországban s másutt. Ami nálunk van, az *implicit* nyelvpolitika: egy minisztériumi csinovnyik nem ismeri el Magyarországon az Ukrajnában kitűnő ukrán érettségít tevő magyar diák ukrán nyelvtudását; egy falusi önkormányzat bezárja a román általános iskolát gazdaságossági okokra hivatkozva; a magyarországi oktatásfinanszírozási rendszer olyan, aminek hatására kiürülhet egy határon túli magyar iskola; egy egyetemi rektor meghirdetheti azt a programot, hogy az idegen nyelvszakos bölcsészek készüljenek arra a karrierre, ami a klinikákon vár rájuk a recepcióspultnál; a strasbourggi magyar tolmácsoknak és fordítóknak évekig nincs magyar főnöke, ezért úgy fordítanak, ahogy jónak látják; a magyar oktatási miniszterek előbb kettőtől egyre csökkentik a magyar középiskolákban alanyi jogon tanulható idegen nyelveket, majd az angolt alanyi jogon tanulhatóvá teszik; ugyanők átalakítják az állami nyelvvizsgákat, minek következtében Magyarországon drasztikusan csökken az idegen nyelvek tanulása; a Központi Statisztikai Hivatal a népszámláláskor láthatatlanná teszi a beásokat (mert anyanyelvileg „összevonja” őket a cigány anyanyelvűekkel) stb. Ezért a magyar(országi) politikusok bármit mondhatnak s tehetnek nyelvi ügyekben, bármekkora jót (erre nem tudok példát) vagy rosszat (erre sok példa van) tehetnek, következmények nélkül tehetik. S természetesen e közben a ma legismertebb magyar „nyelvész” (esetenként MTA támogatással) minden csatornán terjeszti a nyelvi tévhiteket, babonákat, sületlenségeket. Időnként kigúnyolja a határon túli magyarokat is, például az akkor (2005. április 17-én) még Kossuth Rádiónak hívott adón.

Áttérek a szerkesztők által fel nem tett, engem nagyon nyugtalanító 6. kérdésre: *Mit kéne (s mit lehetne) tenniük a magyar nyelvészeknek (s tágabban: a társadalomkutatóknak), annak érdekében, hogy a meglévő szaktudományi ismereteket a politikusaink a magyarok javára hasznosítsák?*

A dolog súlyát illusztrálándó, emlékeztetek arra, hogy a magyarországi közoktatási rendszer úgy működik, hogy nem csökkenti, hanem növeli a tanulók induló esélykülönbségeit, a szegényeket szegényebbé, a gazdagokat gazdagabbá teszi. Egy friss tanulmányban Csapó (2008: 75) ezt így fogalmazta meg: „A magyar iskola nemzetközi mértékkel mérve is kiemelkedően szelektív.” A közoktatás az adófizetők adójából működik, s az adófizetőknek kárt okoz. Közpénzből társadalmi kárt okoznak – az oktatáspolitikusaink. Hasonló dolog történik nyelvpolitikai ügyekben

is, ezekben a károkat azok a politikusaink okozzák, akik közvetlen vagy közvetett intézkedéseikkel és nyilatkozataikkal befolyásolják a magyarok nyelvhasználatát.

Jó évtizede komoly és önkritikus viták zajlanak a nyugati szociolingvisztikában arról, hogy a 40 év alatt felhalmozott és társadalmilag jól hasznosítható kutatási eredményeket nem sikerül(t) a nyelvészeknek eljuttatni azokhoz, akik leginkább hasznosíthatnák őket: a „helyes” beszéd követelményének áldozataihoz, a nyelvi kisebbségekhez, a törvényszövegeket értelmezni képtelen állampolgárokhoz stb. Nálunk ugyanez a helyzet. Társadalmi vonatkozásokra érzékeny nyelvészként elborzadtam, amikor

- 1995 őszén a rendkívüli nemzetközi felháborodást is kiváltó szlovák államnyelvtörvény vitáiban egy szlovákiai magyar politikus azt hangoztatta, hogy az USA-beli „English only” politikai mozgalom az Amerikába bevándorlók megsegítését célozza, s politikusunk azt is kifejtette, hogy „egy jó nyelvtörvényt ő nem ellenez”. Ezzel azt is kétségtelenné tette a hozzáértők számára, hogy (a) a magyar érdekek védelmére tudatlansága miatt teljesen alkalmatlan, s (b) az „English only”-val példálózó szlovák nacionalisták nem hiába próbálták a magyarokat orruknál fogva vezetni (lásd Kontra 1995/96: 360).
- Egy erdélyi magyar politikus nem túl rég azt a nyilatkozatot tette, hogy a székelyek tényleg nem tudnak elég jól románul, ezért szükséges lenne román anyanyelvű tanárokat alkalmazni a székelyföldi iskolákban. Politikusunk egy elektronikus levélben értesült arról, hogy mit gondol véleményéről egy hozzáértő pedagógus. Nincs felhatalmazásom a levél ismertetésére, legyen elég annyi, hogy érvei kifejtése után a tanár úr arra kérte a magyar politikust, hogy ne tegyen olyan nyilatkozatokat, amikkel árt az erdélyi magyaroknak...
- A Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar tagozatának honlapján¹⁴ 2008. július 25-én azt olvastam egyebek mellett, hogy: „A Jogi Karon bár külön beiskolázási keretet biztosítunk a magyar anyanyelvű felvételizők számára, itt részben szakember hiány miatt, részben a szakteremtéséből fakadóan az oktatási nyelv nagyrészt román.” Ez a szöveg azt sugallja, hogy a jogász szakma természetéből fakad, hogy a képzés nyelve csak az államnyelv lehet, ami nyilvánvaló dezinformáció.¹⁵

¹⁴ <http://www.ubbcluj.ro/hu/linia-hu/maghiara.html>.

¹⁵ Jim Cummins (1991) szerint nem csak az dezinformáció, amikor valaki politikai célokból tudatosan hamis információkat terjeszt, hanem az is, amikor

Ha a magyar tagozatvezető rektorhelyettes kicsit is utánanézett volna a jogászképzés és a tannyelvek kérdéseinek, akkor ezt nem írta volna le. A Barcelonai Egyetemen a jogászképzés 40%-ban katalánul és 60%-ban spanyolul folyik (l. Kontra, szerk., 2005: 27) – ennek az információnak a begyűjtéséhez nem kell több erőfeszítés a magyar egyetemi tannyelvpolitikáról szóló könyv átlapozásánál.

- Ugyanezen a honlapon ugyanez a rektorhelyettes elmondja, hogy ő maga kezdeményezte, „hogya a magyar tagozatos hallgatók valamenyinyi szakon lehetőséget kapjanak választható tárgy keretében a román szaknyelv elsajátítására”. Ebből jól látszik, hogy a rektorhelyettes azt hiszi, a román szaknyelveket el lehet úgy sajátítani, ahogy ő ezt kezdeményezte. Ezt a kezdeményezést azonban a tannyelv kérdéseire valamelyest konyító egyetemi ember nem pártolná. Tudjuk ugyanis, a szakirodalomból éppúgy, mint a jó két- vagy többnyelvű egyetemek gyakorlatából, hogy az ilyen szaknyelvi órák (pláne választható tárgy keretében) teljességgel alkalmatlanok a szakmájukat két nyelven s magas szinten művelni képes szakemberek kiképzésére. A kolozsvári magyar tagozatvezető rektorhelyettes, amikor ilyesmit kezdeményez, csak azzal mentheti tettét, hogy nem ismeri a számára is jól hozzáférhető könyvet a magyar (s így többek közt a romániai magyar) egyetemi tannyelvpolitika ágas-bogas kérdéseiről.
- Amikor 2006-ban egy magyarországi parlamenti párt a szlovák-magyar megbékélést kívánta elősegíteni egy szlovák televíziókban bemutatott filmcsekével, ami nyelvileg és kulturálisan olyan hibáktól hemzsegett, amik csak megerősíthették a szlovákoknak a magyarok arroganciájáról meglévő képzeteit, s aminek láttán a szlovákiai magyarok azt gondolták: de jó volna, ha a magyarországi pártok nem akarnák „segíteni” őket. A filmben tündöklő magyarországi parlamenti képviselőben föl sem merült, hogy a munkatársai által készített film ilyen hatást kelthet. (Az – talán szabad ennyire empatikusnak lennem – végképp nem jutott eszébe, hogy saját maga győződjön meg, előre, arról, hogy szándékai szerinti, vagy azokkal épp ellentétes hatást keltő politikai bővliban szerepel-e.)
- Amikor azt olvastam, hogy Kárpátalján a magyar állami oktatási-nevelési támogatás egy részét ukrán osztályokba járó magyarok kapják.

---

a hamis információt terjesztő politikusoknak, értelmiségieknek, tanároknak, újságíróknak vagy papoknak nincs mentségük tudatlanságukra, mert a releváns információk jól hozzáférhetőek. (L. még Kontra 2003: 510–511.)

Csernicskó (2009) idézi a *Kárpátalja* c. hetilapból a következőket (2009. március 6., 4. lap): „Kérdés, ilyen körülmények között mennyire ösztönözheti a magyar szülőket a magyar iskola választására ez a magyar állami támogatás, mondjuk a beregszászi járási Bakosban, ahol a helyi ukrán iskolában korábban a magyar osztályokba járó gyerekek mellett az ukrán osztályokba járók is megkapták az oktatási-nevelési támogatást arra hivatkozva, hogy vasárnapi iskolába járnak – a felerészben magyarok által lakott faluban érdeklődés hiányában megszűntek a magyar osztályok. Mi jöhet ezután? Most már például azoknak a szülőknek is jár támogatás (ha hittanra jár gyereük), akik külön kérvényezték az ukrán osztályok megnyitását olyan színmagyar falvakban – ahol eddig csak magyar iskola működött –, mint Nagydobrony, Szürte, Bótrágy, Verbóc, Kisbégány?”

Az a tapasztalatom, hogy a magyarországi és a környező országokban működő magyar politikusok nyelvi kérdésekben komoly kockázati tényezőt jelentenek mindannyiunk számára (lásd Kontra 2009), de ezt sem ők nem tudják magukról, sem az őket megválasztó, működető, megfizető magyarok. Ami e politikusok fölkészületlenségét illeti, véleményemmel nem állok egyedül. Idézem Petőcz Kálmánt (2009): „Az államnyelvtörvény módosításának elfogadása után a szlovákiai magyar politikusok siettek bejelenteni, hogy az új jogszabályt megtámadják az Alkotmánybíróságon. Ehhez azonban először tüzetesen át kellene tanulmányozniuk a taláros testület 1997-ben hozott döntését. Ugyanis az utóbbi két hétben mindkét párt politikusai többször tettek olyan kijelentéseket, melyekből kiviláglik, hogy az 1997-es határozatot nem olvasták. Például elmondták, hogy a bírágokról szóló rendelkezést a kassai székhelyű bíróság egyszer már alkotmányellenesnek ítélte. Ez azonban nem igaz, ellenkezőleg: a testületnek nem volt a bírágok kiszabása ellen semmilyen kifogása. Ilyen szakmai bakival indítani egy életbevágóan fontos kezdeményezést már-már dilettantizmusra vall.

Arról nem is beszélve, hogy a legtöbb magyar politikus (főleg Magyarországon) mintha most vette volna észre, hogy Szlovákiában érvényben van egy államnyelvtörvény elnevezésű jogszabály. Pedig azt már 1995 novemberében elfogadták, most csak »javítottak« rajta. Azokból a rendelkezésekből, amelyeket a politikusok most bírálnak, sok már a régi nyelvtörvényben is benne volt. Nyolc év alatt nem zavart a törvény senkit?”

Szóval az a véleményem, hogy nagy bajban vagyunk, mert politikusaink sokszor komoly károkat okoznak nekünk, s ezt sem ők, sem választóik

nem tudják. Ha minden megy tovább, mint eddig, akkor semmi jóra nem számíthatunk. Első lépésként talán el kellene kezdeni a folyamatok precíz kritikai elemzését. Ebben tán a *Regio* is jeleskedhetne. Jó az, ahogyan Szerbhorváth György megkritizálta Hajnal Virág és Papp Richárd könyvét a 2008/4. számban, de hol vannak az elmúlt 20 év magyar kormányainak kritikái? Hol az RMDSZ kritikája? Vagy a többi kisebbségi magyar párté? Hol az MKP 2002. évi választási programjának a kritikája, amelyből kitesztett, hogy a párt szorgalmazni fogja Szlovákia csatlakozását A regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartájához, holott a Charta 2002. január 1-től hatályos volt Szlovákiában? Hol van annak a magyar támogatási rendszernek a kritikája, amely nem tesz különbséget egy táncscsoport támogatása, egy méhész egyesület támogatása és egy magyar fordító hálózat kiépítése között, holott csak az utóbbitól remélhető, hogy kialakuljon a magyar hivatali nyelvhasználat ott, ahol kialakulhatna? 2009. július 27-én, amikor ezt írom, a szlovák nyelvtörvény elleni tiltakozó-kavalkád szédít s egyben rémiszt el, szép feladat lenne ennek az ötletrohamnak a szakmai (értsd szociolingvisztikai) és politikai elemzése. (Jó doktori értekezést is lehetne írni erről. Attól tartok, hogy egy Bécstől nyugatra élő, magyarul nem is túl jól tudó nem-magyar ebben évekkel meg fogja előzni az első magyart. Nem először.) Ha erre az a válasz, hogy mindenki függ valakitől vagy mindenkitől, akkor tájainkon a kritikának nem terem fű. Szomorúan emlékszem egy hajdani fiatal kollégánkra a Budai Várból, aki később magyar kultúrdiplomataként arról tájékoztatott engem, hogy ha a *Süilt galamb? Magyar egyetemi tannyelvpolitika* c. 2005-ös, Somorjában kiadott könyvben olvasható szerkesztői gondolataimat kinyomtattuk, akkor ő ezt magyar kormánytisztviselőként nem tudja támogatni. Szó sem volt érdemi vitáról, de nyilvánvalóvá tette fiatal tisztviselőnk, hogy mi merre, mi meddig. Mindeközben nem a magyarok esélyei voltak érdekesek, hanem a tisztviselő munkaviszonya.

HIVATKOZÁSOK

Bárdi Nándor–Papp Z. Attila. 2003. „... továbbra is elsősorban szak-szerkesztő vagyok” Beszélgetés Tóth Károllyal, a somorjai Fórum Kisebbségkutató Intézet vezetőjével. *Regio* 2003/3: 246–265.

- Csapó Benő. 2008. A közoktatás második szakasza és az érettségi vizsga. In: Fazekas Károly–Köllő János–Varga Júlia (szerk.), *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért 2008*, 71–93. Budapest: ECOSTART.
- Csernicskó István. 2009. 12 pont a magyar nyelv és közösség kárpátaljai jövője érdekében: előkészület egy megbeszéléshez. Kézirat. Beregszász, 2009. március 7.
- Cummins, Jim. 1991. The Politics of Paranoia: Reflections on the Bilingual Education Debate. In: García, Ofelia (ed.), *Bilingual Education: Focusschrift in Honor of Joshua A. Fishman on the Occasion of his 65th Birthday*, 183–199. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- Hunčík Péter. 2003. Etnikai immundeficit szindróma. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2003/1: 159–170.
- Kontra, Miklós. 1995/96. English Only's Cousin: Slovak Only. *Acta Linguistica Hungarica* 43: 345–372.
- 2003. Élőnyelvi kutatások határainkon belül és kívül. *Magyar Tudomány* 2003/4: 504–511.
- 2009. A focihoz és a pedagógiához mindenki ért, a nyelvhez még a politikus is. *Korunk* 2009/5: 87–95.
- (szerk.) 2005. *Sült galamb? Magyar egyetemi tannyelvpolitika*. Somorja–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó.
- Kontra Miklós–Saly Noémi (szerk.) 1998. *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a kisebbségi magyar nyelvhasználatról*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kontra, Miklós, Robert Phillipson, Tove Skutnabb-Kangas, Tibor Várady (eds.), 1999. *Language: A Right and a Resource. Approaching Linguistic Human Rights*. Budapest: Central European University Press.
- Petőcz Kálmán. 2009. A nyelvtörvény utóélete. *Új Szó* 2009. július 14. (<http://ujso.com>)
- Szerbhorváth György. 2008. Eltévedtek. Hajnal Virág – Papp Richárd: Közélebből is távol – magyar világok a Vajdaságban. *Regio* 208/4: 243–253.
- Szilágyi N. Sándor. 2008. A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban. In: Fedinec Csilla (szerk.), *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*, 105–117. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság.

LADÁNYI JÁNOS – SZELÉNYI IVÁN

5.

Önök vezették be a magyar kutatásokba az underclass fogalmát. A társadalmi kirekesztettség egyik első hazai empirikus kutatójaként és teoretikusaként mit tekint a magyar társadalom szerkezetében az elmúlt 20 évben végbement legfontosabb változásnak, s az milyen kihívások elé állítja a társadalomkutatókat?

A kisebbségkutatásban nincsenek olyan fogalmak, kutatási módszerek, amelyeket egységesen alkalmaznának minden területen. Ennek legalább két oka van. Az egyik az, hogy Magyarországon a kisebbségek nagyon heterogének – karakterisztikusan különbözik egymástól mondjuk a hazai német és a hazai cigány kisebbség strukturális helyzete –, s ezért nagyon kevés olyan fogalom, kutatási módszer van, amelyet ezek kutatásával kapcsolatban többé-kevésbé egységesen lehetne alkalmazni. A másik ok pedig az, hogy a magukat kisebbségkutatónak nevezők nagyon különböző indítékokkal és nagyon különböző módszerekkel közelítenek a vizsgált problémákhoz. A fentiek miatt úgy gondoljuk, hogy kisebbségkutatás mint egységes kutatási terület nem létezik, az nem egyéb, mint a különböző kutatási pozíciókért, s kutatási pénzért folytatott küzdelmekben használatos egyik önmeghatározási eszköz.

A rendszerváltás után óriási gazdasági és politikai változás ment végbe Közép-Kelet-Európában, így Magyarországon is. Összeomlott a hagyományos nagyipar, korábban nagyon megbecsült s jól fizetett szakmák értékelődtek le, korábban prosperáló területek indultak hanyatlásnak, s megingott az a társadalmi státus quo, ami a rendszerváltás előtt megváltoztathatatatlannak tűnt. Ilyen történelmi szituációkban, amikor a társadalom osztályberendezkedése is radikálisan átalakul, az emberek az identitásukat a korábbinál kevésbé a társadalmi osztályokhoz való tartozásban vélik megtalálni, és inkább az olyan öröknek, vagy legalábbis sokkal állandóbbnak feltételezett kategóriákhoz nyúlnak vissza az identitáskeresésben, mint nemzet, etnikum, rassz vagy vallás. Véleményünk szerint elsősorban ez magyarázza azt, hogy a rendszerváltást követő periódusban erősen felértékelődött az ún. kisebbségi témájú kutatásoknak a jelentősége. Ez a mostani globális válság, ami ma még felmérhetetlen méretű változásokat eredményezett és fog még eredményezni, ismét ilyen irányba hat. Már most nagyon jól lehet látni, hogy bár a válságnak a kezdete óta még csak viszonylag rövid idő telt el, a különböző etnikai töltetű mozgál-

maknak az intenzitása jelentős mértékben megnövekedett, és a politikai harcoknak a jelentős része is etnikai konfliktusoknak a formáját ölti.

Ami azt a kérdést illeti, hogy a magyarországi kutatásokba milyen fogalmakat vezettünk be, vagy használtunk a korábitól jelentősen eltérő értelemben, itt elsősorban az *underclass* fogalmának a bevezetését és a cigány kategória definiálása körül kialakult vitát érdemes megemlíteni. Az *underclass* fogalmát azért láttuk szükségesnek meghonosítani, mert reagálni kívántunk arra a helyzetre, hogy Magyarországon a szegénység jellege radikálisan átalakult a posztkommunista átmenet során. Lényegében arról van itt szó, hogy míg a rendszerváltás előtt – amikor az ide vonatkozó ideológiával szemben nyilvánvalóan voltak szegények az államszocialista országokban, így Magyarországon is – a szegénység elsősorban egyenlőtlenségi kategóriákkal leírható jelenség volt, tehát alacsonyabb bért, alacsonyabb jövedelmet, rosszabb lakáskörülményeket, alacsonyabb iskolázottságot, s ilyesmiket jelentett, és az 1940-es évek vége és az 1980-as évek közepe-vége között egyértelműen leépülő és összezsugorodó tendenciát mutatott. Ezzel szemben az a szegénység, amely a rendszerváltás óta alakult ki, elsősorban strukturális probléma, mindenekelőtt azért, mert a szegényeknek egy része, mintegy feleslegessé vált a kialakulófélben lévő munkamegosztás rendszerében.

Szegénynek lenni a rendszerváltás előtt sem volt jó, de egy olyan gazdasági rendszerben, amikor a különböző okok miatt az automatizálás s a gépesítés olyan alacsony fokon állt, hogy a foglalkoztatottak jelentős része lényegében anyagmozgatóként dolgozott, akkor – bármennyire alacsony bért, lenézett és gyakran egészségtelen munkát és ilyeneket jelentett is ez – mégis azt lehet mondani, hogy komoly fennakadást okozott volna, ha ezek az emberek egyik pillanatról a másikra eltűntek volna.

Míg a rendszerváltás előtt a legszegényebbek a társadalmi hierarchia legeljén helyezkedtek el – erre reflektál az alsó osztály (*lower-class*) kategória –, a rendszerváltás után mintegy a társadalom alá, a társadalmon kívülre szorultak, és társadalmi kirekesztettségük mellé nagyon súlyos gazdasági kirekesztettség is társul. Ezt a gyökeresen megváltozott helyzetet fejezi ki az angol *underclass* vagy a német *Überflüssige* kategória. A fogalmat mi Julius Wilsontól vettük át, mert nagyon szembe-tűnőnek tűnt számunkra az a hasonlatosság, ami az észak-amerikai posztindusztriális társadalmakban feleslegessé váló, főleg fekete *underclass* és a posztindusztriális, illetve posztkommunista átalakulás során az

államszocialista nagyipar megszűntével feleslegessé váló, cigányok által erősen felülreprezentált népesség esetében végbement.

Annnyiban is különböző a rendszerváltás előtti, illetve a rendszerváltás utáni szegények helyzete, hogy míg a rendszerváltás előtt a szegénység elsősorban demográfiai indikátorokkal magyarázható jelenség volt, a rendszerváltás utáni szegénység elsősorban strukturális okokkal magyarázható. Az alacsonyan iskolázott, alacsonyan kvalifikált, a munkahelyektől távoli területekre szorult népesség felülreprezentált a tartósan kirekesztettek körében, s a cigány etnicitás is igen jó indikátora az ilyenfajta szegénységbe kerülés esélyének. Ezek nem olyan jellemzők, amelyek az életciklussal párhuzamosan nagy valószínűséggel megváltoznak, mi több, a rendszerváltás után nagyon határozott tendencia bontakozott ki arra, hogy az ilyen típusú hátrányokat az érintettek átörökítik a következő generációkra. Ezért van az, hogy ha szegény közösségekbe megyünk, nem csak tömegesen láthatunk munkanélkülieket, hanem tömegesen találkozunk második generációs munkanélküliekkel, ha nagyon szegény közösségekbe megyünk, akkor harmadik, sőt negyedik generációs munkanélküliekkel is.

Az *underclass* kategória használatát sokan támadták. Érveik részben megegyeztek amerikai liberálisok által hangoztatott érvekkel, akik azzal érveltek, hogy ezt a fogalmat azok a neokonzervatívok használták nagy előszeretettel, akik a tartós munkanélkülieket, tartós kirekesztettségben élőket, tehát az áldozatokat tették felelőssé kedvezőtlen helyzetükért. Erre mi azt válaszoltuk, hogy ez valós veszély, ami ellen azonban nem úgy kell védekezni, hogy nem használja az ember a szóban forgó fogalmat, hiszen a társadalomtudományokban alig tudunk olyan kategóriát fellelni, amelyet különböző politikai célok érdekében ne igyekeztek volna kiforgatni. Hogy csak a szűkebb témánál maradjunk, ilyen a szegénységnek, az etnicitásnak, vagy a rassznak a fogalma, a cigányságnak a kategóriája, de akár a társadalmi osztály kategóriát is említhetnénk. Az ilyen veszély elhárítására nem az a megfelelő módszer, hogy nem használjuk ezeket a fogalmakat, mert akkor semmilyen kategóriát sem használhatunk, hanem az, hogy nagyon pontosan definiáljuk, s nagyon jól specifikáljuk az általunk használt fogalmakat.

Azt gondoljuk, hogy egyértelművé kell tenni, hogy az *underclass* pozícióba süllyedést elsősorban strukturális okok magyarázzák, s a magatartásbeli jellemzők nem okok, hanem a strukturális okoknak a következményei. Hozzá kell azonban ehhez azt tenni, hogy ott,

ahol ezek a strukturális okok rögzülnek, a magatartásbeli következmények egy idő után maguk is okokká válnak, mintegy közbejövő változóként kezdenek el működni, s szélsőséges esetekben megnehezítik, illetve lehetetlenné teszik az ilyenfajta tartós kirekesztettségéből való kitörést.

A Julius Wilson által bevezetett *underclass* fogalom használatával kapcsolatban mi annyit tettünk, hogy megpróbáltuk historizálni ezt a kategóriát, megmutatni azt, hogy *underclass* a történelemben nem a posztindusztriális átalakulás során alakult ki először, hanem minden olyan hasonló intenzitású gazdasági, társadalmi, politikai változás és drámai átrendeződés során kialakul egy ilyen rövidebb-hosszabb ideig feleslegesnek tűnő, a társadalmi változásokkal lépést tartani képtelen, a társadalomból tartósan kiszoruló réteg, amihez hasonló a posztindusztriális átalakulás következtében mondjuk Észak-Amerikában vagy Közép-Kelet Európában kialakult.

Ehhez kapcsolódik a cigány kategória definiálására tett kísérletünk. Abból indultunk ki, hogy az etnikai csoportok – hasonlóan a társadalmi osztályokhoz – nem objektív létezők, hanem stratifikációs küzdelmek eredményeként kialakuló konstrukciók. Ezért az, hogy ki tartozik egyik vagy másik etnikai csoportba, így az is, hogy ki cigány, a társadalomtudományok eszközeivel megválaszolhatatlan kérdés. Amit tehetünk, az az, hogy nagyon pontosan leírjuk, hogy milyen körülmények között, milyen érdekek mentén, kik, a társadalom melyik csoportját cigányozzák le, illetve kik azok, akik magukat cigánynak tartják. Így aztán nincs is egyetlen „helyes” válasz arra, hogy egy adott ország népességén belül mennyien vagy milyen arányban élnek cigányok. Ez már csak azért is így van, mert az etnikai csoportok nem tekinthetők zárt dobozoknak, e csoportok között majdnem mindig és majdnem minden társadalmi korszakban jelentős mértékű keveredés megy végbe, különböző intenzitással ugyan, de általában jelentős mértékű oda és vissza asszimilációs folyamatok zajlanak le, ezért helytelen megközelítés arról beszélni, hogy egy társadalmon belül x százalékban élnek cigányok, s y százalékban nem cigányok.

Természetesen tudjuk azt, hogy a társadalom különböző időszakban, különböző élességgel igyekszik a cigányokat és a nem cigányokat elkülöníteni egymástól, s természetesen azt is tudjuk, hogy ez egy önmagát beteljesítő prófécia, tehát ha valakit cigánynak tart az a közösség, amelyben él, vagy az az iskola, ahova jár, akkor azt cigányként is fogja kezelni. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy ha empirikusan megvizsgáljuk azt, hogy mekkora az a kör, akit cigánynak tartanak, és

pontosan ki esik bele ebbe a körbe, akkor a társadalmi szituációtól függően nagyon nagy eltéréseket kapunk. Vitánk lényege tehát a korábbi cigánykutatókat végzőkkel nem az volt, hogy az a definíció, amit ők alkalmaztak, az helytelen vagy felesleges lenne, hanem az volt köztünk a leglényesebb különbség, hogy mi a társadalmi környezet által romának tartott, tehát a „lecigányozott” népesség definícióját nem az egyetlen lehetséges cigány definíciónak tartottuk. Mindenekelőtt azt kell kiemelni, hogy az öndefiníciót, tehát, hogy kik tartják magukat cigánynak, nem valami rossz meghatározásnak, vagy ilyen, vagy olyan társadalmi nyomás miatt kialakult jellemhibának tartjuk, hanem fontos társadalmi tényként kezeljük.

Mindez a nemzetközi szakirodalomban sok évtized óta nem számít különösebb újdonságnak, Magyarországon azonban nagyon éles és dühödöt vitákat váltott ki, amelyek nyomon követhetők a megfelelő szakfolyóiratokban, ezért itt nem kívánunk velük foglalkozni. A dolog lényegének mégis azt tekintjük, hogy mindkét problémával, tehát az *underclass*-szal és a „ki a cigány” kérdéssel kapcsolatban mára mintha átment volna a köztudatba az, hogy az a szegénység-fogalom, amit a rendszerváltás előtti viszonyokra kellett, illetve kellett volna alkalmazni, változatlan formában nem alkalmas a jelenlegi szegényproblémának a leírására. Teljesen mindegy, hogy *underclass*nak, tartósan kirekesztetteknek vagy minek nevezzük ezt a társadalmi csoportot, de a korábbi korszak graduális eloszlásokkal leírható szegénységével szemben annyira jelentős változás ment végbe a társadalom legalján, és mára szegények és nagyon szegények között annyira mély szakadék alakult ki, hogy ezt mindenképpen indokolt másképpen értelmezni, s más kategóriával jelölni.

A „ki a cigány” vitával kapcsolatban is azt tartjuk a leglényegesebbnek, hogy ma már Magyarországon sem lehet a népességet egyértelműen „cigányokra” és „nem cigányokra” szétbontani, s – legalábbis tudományos közegben – nem lehet egyedül abban az értelemben beszélni a cigány népességről, hogy kik azok, akiket többé-kevésbé következetesen lecigányoznak. Sőt, azt sem lehet többé komoly formában mondani, hogy a cigányok és nem cigányok között teljes az egyetértés abban, hogy kit tekintenek cigánynak, tehát, hogy az öndefiníció és a társadalmi többség által konstruált cigány népesség egybeesne egymással, hiszen minden kutatás azt mutatja, hogy az eltérés igen számottevő, mintegy 2,5–3-szoros.

Ha a társadalomtudományokban is igaz az, hogy a tudományos megismerés eredményességének az egyik fokmérője az, hogy milyen

mértékben vagyunk képesek arra, hogy előre jelezzük az általunk vizsgált kategóriának a viselkedését, akkor azt mondhatjuk, hogy mind az *underclass* fogalom, mind a cigány kategóriának a stratifikációs küzdelmek eredőjeként való értelmezése jól használhatónak bizonyult, mert ezek az általunk legalább egy évtizede bevezetett módszerek és fogalmak elég jól használhatónak tűnnek a napjainkban zajló nagy társadalmi változások kutatása és értelmezése során is.

LISZKA JÓZSEF

Előzetes megjegyzés: átfutva a kérdéseket, szinte valamennyi, külön-külön is tanulmány-értékű válaszra sarkallhat. A megszabott terjedelmi keretek közt maradva, éppen ezért, szükségszerűen csak rendkívül vázlatos válaszokat tudok majd nyújtani.

1.

A néprajzban minden átalakulóban van (főleg éppen a fogalmak), ami – megítélésem szerint – helyes is, meg nem is. Helyes, mert bármely magára valamit is adó tudomány csak akkor léphet előbbre, ha az elért eredményeket folyamatosan ellenőrzi, felülbírálja, új kérdéseket fogalmaz meg, új célokat, szükség esetén új módszereket tűz ki stb. Ami nem annyira szerencsés ebben a néprajzi gyakorlatban, az az Európa-szerte megfigyelhető kapkodás. Egy-egy új (vagy sok esetben csak újszerűnek ható!) módszer felbukkanásával, egy-egy (sokszor csak részben) módosított szemléletmód bevezetésével, horribile dictu: felfedezésével (!) szinte évtizedenként változtatgatjuk diszciplínánk megnevezését, ami a néprajztól az európai etnológián, az empirikus kultúrakutatáson át az antropológia különféle ágazataiig terjed, anélkül, hogy az igazi antropológiának például akár csak a szele is megérintette volna kutatási eljárásainkat. Mindebből adódóan manapság nem lehet igazán tudni, ha valaki például a *néprajz* vagy az *etnológia* kifejezést használja, akkor mit is ért alatta. Néprajz alatt vajon a saját nép népi kultúrájának a kutatását, a német Volkskunde értelemben? Vagy egy amolyan „ernyő” kifejezést (mint jómagam is), ami alá mindennemű néprajzi irányzat a saját nép néprajzától az európai etnológián át az antropológia megszámlálhatatlan ágazataival, irányzataival bezárólag beletartozik? S ha valaki etnológiát mond, akkor társadalomnéprajzot ért alatta, vagy az Európán kívüli népeknek, a német Völkerkunde értelmében vett kutatási irányzatát, esetleg éppen az európai etnológiát? A sort folytathatnám... Ez a terminológiai (finoman szólva) sokszínűség csak felületesen érinti a szűkebb értelemben vett kisebbségkutatást, de érinti. Konkrétban az *interetnikus kapcsolatok* értelmezése finomodott az utóbbi időben, szerencsésebb is talán a legtöbbször inkább *interkulturális kapcsolatokról* beszélni, bár ezt mindig a konkrét eset dönti el. Szlovák–magyar összefüggésben én inkább interetnikus kapcsolatokról beszélnék továbbra is (sőt, egyre inkább!), míg a magyar–kínai kapcsolatok esetében (természetesen a Magyarországon

elő kínai enklávéra gondolva) már interkulturálisról (is). A *multikulturalitás* fogalma és gyakorlata is egyre jelentősebbnek tűnik. Miközben megjelent a *globalizáció*, a *lokális és regionális identitás* is belép a képbe, és a *nemzeti identitás* szerepe is növekedni látszik, és így tovább...

2.

Talán a nyolcvanas éveket értették a kérdésükben. Nos, számomra meghatározó jelentőségű volt a határok megnyitása, az utazási lehetőségek kiszélesedése, ezzel párhuzamosan az Alexander von Humboldt Alapítvány több, mint kétéves tudományos ösztöndíjának az elnyerése. 1995-ben, 1996-ban és 1997-ben összesen 20 hónapot tölthettem Münchenben, illetve Marburgban, majd még ezen felül két alkalommal 3, illetve 4 hónapot a Passau Egyetem Néprajzi Tanszékén. Korábban számunkra a nagyvilágot Magyarország jelentette, noha mindig is berzenkedtem ez ellen a „nemzeti hagyományba való bezárkózás” ellen (írtam is nemrégiben ilyen címen, Komoróczy Gézát parafrázálva, egy esszét). Rendszeresen olvastam a szlovák néprajzi szakirodalom mellett a cseh *Český lidet*, illetve az NDK-ból beszerezhető, viszonylag csekély számú néprajzi szakirodalmat (előfizetője voltam például a *Demosnak* is). No, de bármennyire is ki szerettem volna törni, azért ez akkor is egy zárt, mégpedig jól zárt (!) kör volt. Magyarországról ezt talán nem könnyű megérteni, hiszen ott a nyolcvanas évektől már viszonylagos szabadság (ami, ha korlátozott mértékben is, de a miénkhez képest mégiscsak utazási szabadsággal is járt) volt jelen. Szóval kikerülve a német nyelvterületre, megismerve (pontosabban fogalmazva: részben megismerve) a német néprajz hihetetlen sokszínűségét, a problémafölvetések széles tárházát, azt a rengeteg kutatási eredményt, amiről korábban még csak fogalmam sem volt, nyílt rá a szemem a nagyvilágra (ami ugye, számomra, még mindig ez a kicsi, jó öreg Európa).

Mindig is két nagyobb kutatási terület közt ingadoztam: egyrészt, kisebbségi helyzetemnél fogva, amolyan kutya-kötelességként végeztem a néprajznak a kisebbségi helyzetre reflektáló kutatásait. Másrészt viszont folyamatosan hadakoztam (általában csak csöndben, magamban) a (mégoly széleskörű kibontakozási lehetőségeket kínáló) kisebbségi témák ellen, valami általánosabb érvényű, ha úgy tetszik, egyetemesebb néprajzi problémákkal is foglalkozni szerettem volna. Így kerültem kapcsolatba Németországban a vallási néprajz egy viszonylag szűk ágával, a szakrális kisemlékek problematikájával. Először feleséggel,

L. Juhász Ilonával csak amolyan kedvtelésből kezdtünk a problémakörrel, annak dél-szlovákiai vetületeivel foglalkozni, aztán amikor 1997-ben létrehoztuk a Fórum Kisebbségkutató Intézet komáromi Etnológiai Központját, ennek keretében megalapítottuk a Szakrális Kisemlék Archívumot. Ez akkor a magyar nyelvterületen egészen úttörő vállalkozás volt, s ugyanez érvényes a szlovákiai szlovák vonatkozásban is. Azóta (hál' Istennek) vannak már követőink, de ide is, oda is rendszeresen hívnak szakmai tanácsadóként; ezt a munkát módszeresen, folyamatosan végezzük: nemzetközi konferenciákon veszünk részt (elsősorban a német nyelvterületen), mi magunk is szerveztünk jó néhány nemzetközi konferenciát a kérdésben, többnyelvű publikációkat adunk ki stb.

3.

Meglátásom szerint kétirányú erők feszülnek egymásnak: egyrészt a globalizáció hatásaként gyengülnek bizonyos etnikus jelenségek, másrészt, éppen ezek ellenhatásaként fölerősödnek a nemzeti érzések, a nemzeti jellegzetességek hangsúlyozása figyelhető meg egész Európában. S itt szűkebb szakmámnak, a néprajznak fontos szerepe lehet(ne), hiszen az etnikus jegyek kifejezési lehetőségeit, 18–19. századi mintákra a közvélemény ma is bizonyos folklórjelenségekben (táncok, dalok, zene, szokások), a viseletben véli megtalálni. Ezzel az eszköztárral, a néprajzi jelenségekben szerintük kifejeződő „etnikus specifikum”-mal a politika rendre él is (gyakran visszaél), sok esetben kivéve a szakma kezéből az irányítás bárminemű lehetőségét. Általában rég meghaladott, 19. százai klisékkel dolgozik (mármint a politika), s számunkra nem marad más, mint az egész jelenségsokorban kutatási témát látva megpróbáljuk ezeket a megnyilvánulási formákat rögzíteni, értelmezni...

4.

A multikulturalitás kérdése, egész problematikája (visszamenőleg is!) egyre fontosabb szerepet kap már ma is, s vélhetően ez a tendencia a jövőben erősödni fog. Nemrégiben olvastam Gabi Dolff–Bonekämper tanulmányát az épített örökség kapcsán megfogalmazott *örökségközösség* fogalmáról. Lényege, hogy egy és ugyanaz a konkrét építészeti objektum egy időben meghatározó, egyszersmind azonban eltérő előjelű (!) szerepet is játszhat több etnikum történeti tudatában, szimbólumrendszereiben, identitásában stb. (Gondoljunk csak Dévény esetére, amiről Gabriela Kiliánová készített a nemrégiben egy szép esettanulmányt!).

Az *örökségközösség* terminus azt sugallja, hogy ezek az eltérő megközelítések, aspektusok viszont békésen meg is férhetnek egymás mellett, hiszen a maga összefüggésrendszerében mindegyik megközelítés adekvát lehet. Ugyanez vonatkoztatható természetesen a kultúra sok más területére is. Ennek az *örökségközösség*nek például néprajzi szempontú kidolgozása fontos feladatunk lehet, sőt erősebben fogalmazok: kell hogy legyen! Mert amíg például, egyébként Európa szerte elterjedt és ismert szokásokat minden nép a magáénak és csakis, jellegzetesen a magáénak (!) vall (mellesleg az előbb említett politikai asszisztálás mellett), addig ezek a hitek (kissé, tudatosan erősen fogalmazva) bizony időzített bombaként funkcionálnak és csak idő kérdése, hogy mikor robbannak.

A lokális és regionális identitások és a nemzeti identitások egymás mellettségének a kérdése további fontos kutatási feladatokat ró a szakemberekre. S itt van a kulturális szétfejlődés problematikája, az ebből is adódó magyar–magyar kistérségi kapcsolatok kérdésköre, az összetartozást, s egyszerismind a megkülönböztetést szolgáló nemzeti szimbólumok szerepének hihetetlen megnövekedése (hogy csak az L. Juhász Ilona által szlovákiai viszonylatban szépen feldolgozott kopjafának, mint a nemzeti identitás kifejezési eszközének a példáját említsem itt), és a sort persze itt is folytathatnám...

5.

Úttörő szerepe van abban, hogy a kisebbségi magyar közösségek populáris kultúrájának kérdése, a kisebbségi helyzet teremtette kölcsönhatások témája bekerült a néprajzi jelenkutatásba. Miért nem alakult ki e körül nagyobb kutatási program? Milyen kérdéseken keresztül és milyen forrásokat használva lehetne a kisebbségi közösségek mindennapi kultúráját kutatni? Avagy nincs is ilyen, csak a helyi társadalmak sajátosságairól beszélhetünk?

Amikor 1998-ban először írtam a kisebbségi körülmények közt élő szlovákiai magyarok kultúrájának (ha úgy tetszik: *populáris kultúrájának* – egy újabb fogalom, ami alapvetően a rendszerváltás után került be a néprajzi szóhasználatba, noha tartalma meglehetősen kidolgozatlan) az anyaországától, az impériumváltások következtében eltérő módon alakult fejlődéséről, akkor félig-meddig hályogkovácsként vágtam bele a kérdésbe. Csak később tudtam meg, hogy a nyelvészek ezt a problémakört (velem nagyjából egy időben) szintén fölvetették, már vizsgálják, s a *szétfejlődés* terminussal illetik. Valós jelenségről van tehát szó, hiszen

ez a szétfejlődés (a Magyarország határain kívül rekedt magyarok nyelvének más-más, a magyarországi magyartól eltérő irányú fejlődése) nem csak a nyelven (ami persze maga is a kultúra része), hanem általában a kultúrán (amit a többi között a néprajz vizsgál) is tetten érhető. Hogy miért nem dolgoztuk ki a problémakör nagyszabású kutatási programját? Hát, egyrészt ennek személyes okai vannak/lehetnek. Mivel a témával én kezdtem foglalkozni, időről-időre írogatok is róla valamit, a kollégák nyilván (ezt csak feltételezem!) egyszerűen „meghagyták” nekem. Én meg (erről szól egész életem, s erre fentebb már utaltam is) gyakran szeretnék elmenekülni a „kisebbségi kérdések” elől, nem szeretnék „kisebbségi néprajzkutató lenni”, s éppen ezért egyetemesebb, általánosabb néprajzi kérdésekkel is szeretek, kívánok foglalkozni (vallási néprajz; olyan mikrofilológiai kérdések, mint a mágikus kőpor problematikája, vagy az, hogy mi köze a Katalin-ágnak Áron vesszejéhez stb.). Ez persze nem jelenti azt, hogy a *kulturális szétfejlődés* kérdése lekerült volna a napirendről, s – itt jön a másrészt! – éppen mostanában dolgozom egy, a „határontúli” magyar közösségekre vonatkozó általános kutatási terven. Persze rengeteg hatás érte ezeket a közösségeket (ahogy minden más közösséget), ezért terminológiailag is tisztázni kell, mit is értünk az interetnikus kapcsolatokból adódó, az állami berendezkedéstől lényegében független hatások alatt, majd az impériumváltásokból fakadó hatások alatt, mit általános modernizációs vagy globalizációs hatásokon és így tovább. Manapság ezek még nagyon-nagyon gyakran keverednek. Meg kellene tudni pontosan határozni, mik voltak azok a mechanizmusok, csatornák, amelyek segítségével ezek a hatások az egyes kisebbségi közösségeket érték, voltak-e a különböző térségekben, országokban ezeknek sajátosságaik; nyilván igen, s ha valóban igen, akkor melyek ezek stb. Ezeknek a hatásoknak az eredményei miként definiálhatóak, hogyan csapódtak le, hogyan mérhetőek az egyes helyi kultúrákban? (Vélhetően a legszembetűnőbben a lakás- és öltözködéskultúrában, a táplálkozásban, általában az értékrenden, de nagyon valószínű, hogy a történeti tudaton is mérhetőek ezek.) Mily mértékben lettek ezek meghatározói e közösségek mentalitásának, miközben a korábbi történeti örökségről, a multietnikus régiók mentalitásformáló erejéről sem szabad megfeledkezni stb.? És ezek után talán eldönthető az az alkérdés is, hogy nem lenne-e ésszerűbb inkább helyi társadalmakról beszélni? Helyi társadalom alatt értve, egy adott térség teljes, etnikai hovatarozástól független társadalmát? Mily módon tekinthető egy-egy ilyen helyi társadalom valóban

egységes, kifelé és befelé is egységes képet fölmutató mikrotársadalomnak? Azt hiszem, hogy még egy országon belül sem lesz majd lehetséges általánosítani...

És itt hagyom abba, a valószínűleg a kelleténél már így is hosszabbra sikeredett válaszkísérletemet.

LOSONCZ ALPÁR

1.

Számomra úgy tűnik, hogy kronológiailag a rendszerváltás kontextusában vált lehetővé, hogy olyan nyelvvel éljünk, vagyis, hogy használjunk egy olyan szótárt, amely hozzáférést biztosított a nemzeti érzés fenomenológiájához, és egyáltalán a kisebbségi világokhoz, az önigenlés módusaihoz. Magyarán mondva, a nemzet és a kisebbség elementáris fogalmainak artikulációja nyomán alakult ki minden olyan fogalom (azonosság stb.), amely mára az evidencia erejével bír. Talán úgy is fogalmazhatnánk, hogy az adott pillanatban létezett a nemzet szentimentális és reflexív fogalma, a tét pedig az volt, hogy megtanulni úgy beszélni, hogy operatívvá tegyük az utóbbi fogalmat. Aztán (mi a régi Jugoszláviából, mindenképpen) hoztuk magunkkal a politikai szocializációnk szókincsét, amelynek szerves része volt a nacionalizmus differenciálatlan fogalma, amely főbenjáró bünt volt hivatott jelölni. Még a kisebbségekre vonatkozó érdeklődést is sokáig kísérte az effajta vád. A kilencvenes években a fogalomalkotás nem volt egyszerű, szinte mindent menet közben kellett formálni, Nyugaton sem létezett erre vonatkozólag koherens gondolkodás, az affektív kötődéseket magában foglaló, és a jelentékeny ambivalenciákat tartalmazó azonosságformációk rendre afféle maradékként szerepeltek a nyugati beszédmódokban. Holott errefelé nem volt időnk várakozni. Így, például, mi Magyarországtól délre valami félháborús etnoanarchia kellős közepébe cseppentünk, megjelent egy sereg új kisebbség a színtéren, és nem utolsósorban a vajdasági magyar kisebbség politikai képviselője világos igényekkel lépett fel, nevezetesen az autonómia követelményével, amelyet valamiképpen a Nyugat által ismert univerzalista nyelven kellett formába önteni. Fogalmaink, mégha a tudományból származtak is, magukon viselték a politikai konstelláció stigmáit is. Elkezdődött tehát az univerzalizmus és a partikularizmus közötti újfajta játék, amelynek tengelyében a nemzet (is) állott, és azt hiszem, hogy az idevágó nyelvet gyakoroltuk, próbálgattuk. Ráadásul a kisebbségkutatás számunkra nem neutrális tevékenység, nem tetszeleghetünk a semleges szemlélő szerepében: ehelyütt, ahogy ezt mondani szokás, a kutatás alanya és tárgya menthetetlenül összefonódik. Természetesen ebből adódik, hogy (a Vajdaságban biztosan) a kutatás jelentéseit menthetetlenül konfúzió kíséri (mit jelent az objektivitás, az elfogultság jelentései a tárgy iránt, hogyan elmondani olyan eredményeket,

amelyek megkérdőjelezik a közvélemény beállítottságát stb.) Mindehhez köze volt annak is, amit most hanyag pontossággal, jobb híján, posztmodernnek nevezek. Aminek megvolt az ára, hiszen hozta magával a 19. századhoz képest elütő, depolitizált nacionalizmusformákat, a viszonylagosítást, de a különbségek iránti nagyobb érzékenységet, a diszociatív tapasztalatokat is, amelyek nélkül aligha mozdult volna el a kisebbségkutatás, lett légyen az mikro- vagy makrojellegű. Nekem biztosan elengedhetetlenek voltak azok a fogalmak, amelyek révén éppen e diszociatív tapasztalatokat lehetett megragadni. Mint ahogy roppant fontosaknak bizonyultak azok a fogalmak is, amelyek segítségével a többség és a kisebbség közötti szerkezeti aszimmetriákat kíséreltük meg tetten érni. Aztán ne feledjük, hogy a nemzetfogalomra vonatkozó releváns irodalom már a jelzett időszak előtt is szárba szökken, ennél fogva a kilencvenes években ezen irodalom hatását aligha kerülhettük ki. Mindenesetre a nemzetre vonatkozó szótárunk eltéphetetlen volt a posztmodern bizonyos észjárásától, miközben tudnunk kell, hogy a nemzet és a kisebbség fogalma szorosan összefonódott minden tektonikus változással, amely akkortájt végbement.

2.

Kapcsolódom az utolsó mondatomhoz. A kilencvenes években uralkodó beszédmódok elkerülhetetlenül nyomot hagytak a kisebbségkutatásban megnyilvánuló gondolkodásmódban. Mélyen meg vagyok győződve arról, hogy nagyon szégyenlősen vontuk bíráló alá (ha egyáltalán megtettük ezt) az akkori fősodor axiómáit az átmenetről, rendszerváltásról, ahogy tetszik. Amelyet az uralkodó diskurzus úgy kezel, mint valamilyen visszatérést a történelmi „normalitáshoz”, vagy mint bepótoló restaurációt, valójában egy teleologikus módon végbemenő logikát rajzolt, amely mindenki számára előírja, hogy milyen társadalmi ösvényeket járjon be (ezzel szemben olyan társadalmi képlet jött létre, amely eddig nem létezett). Ez szerint mindaz, ami történt korábban pusztán epizódnak bizonyult, amelyet a helyrerázódó társadalmi emlékezet önérdékből majd jótékonyan elfelejt. Posztmodern ide, posztmodern oda, az európaizáció és a globalizáció folyamatait a (nyugati és az itteni, ha úgy akarjuk, keleti) fősodor így értelmezte, létrehozott egy erőteljesen ideologizált, fegyelmező beszédmódot, amely roppant nehézzé tette az életét azok számára, akik kisebbségi kérdéseket kívántak artikulálni. Nem felel meg a valóságnak, gondolom én, hogy ennek semmi köze nincs ahhoz,

hogy mondjuk valaki milyen módszerekkel kutat egy kisebbségi mikro-környezetet. Amikor olvasom a kilencedik évtizedben írt írásokat, pontosan látom ennek a nyomait, hiszen egy kutatás rengeteg háttérmozzanatot, implicit előfeltevést tartalmaz. A kisebbségkutatás elképesztő nehézsége abban rejlik, hogy lényegében minden fontos kérdést magával von, illúzió azt gondolni, hogy bele lehet vágni a kisebbségek tanulmányozásába anélkül, hogy az embernek legyen valami álláspontja, mondjuk a tökéletes modernizációval kapcsolatban. Jut eszembe, hogy milyen rossz közérzetem támadt, amikor kézzel-lábbal, és persze inkább sikertelenül magyarázhattam illusztris nyugati tudósoknak valamit, ami számomra evidens, nevezetesen, hogy a privatizáció nem etnikumsemleges folyamat. Amint láttam, a privatizáció szentségét nem lehetett megkérdőjelezni, hiszen az új világ sarkpontját jelentette. Ma azt mérlegelem magamban, hogy mélyreható kisebbségkutatás csak úgy lehetséges, ha nagyobb kreativitást tanúsítunk legalább a kilencvenes évekhez képest. Egyszer Budapesten hallgattam Kymlickát, és azt találta mondani, hogy azért jött errefelé, hogy tanuljon Közép- és Kelet-Európa lakosaitól. Hallgatói vagy nevettek rajta, vagy azt gondolták, hogy afféle bűnbánó nyugatiként udvariaskodik. Ellenkezőleg: ő ugyanazt hangsúlyozta, hogy a Nyugat megtanulta intézményes keretekbe szorítani a nemzetek közötti konfliktusokat, lehet tőle tanulni persze, de pontosan tudta, hogy a nyugati fejlődési ív a kisebbségek destrukciójával járt párban. Közép- és Kelet-Európától lehet mit tanulni, mert itt vannak olyan jegyek, amelyek sajátosak, de ennek artikulációja csak akkor lehetséges, ha tudás-készletünket és faggatási hajlamunkat nem nyugati importnak tekintjük. Ezt nem kapjuk, mi adjuk magunknak.

3.

Nem lehet tagadni, hogy megváltozott, de félek gyors ítéletet hozni a minőségi változásokat illetően. Finomult a kín. Amikor e sorokat írom, küszöbön áll az új szerbiai kisebbségi törvény elfogadása, amely közvetlen változásokat irányoz elő a kisebbségi nemzeti tanácsok tagsága kapcsán. Azért említem e példát, mert nem lehet mellőzni az effajta folyamatokat, noha mérlegre kell tenni ezeket. Léteznek kisebbségi pártok, amelyek érdekeket képviselnek és fedeznek fel, vannak kisebbségi magyar politikai elitek, sőt, mi több, vannak kisebbségi magyar politikai „osztályok” is, amelyek a demokrácia konstellációjában és a politikai verseny kereteiben foglalnak el pozíciót. Ugyanakkor az olyan szituációk, mint

mondjuk a szlovák nyelvtörvény (hogy csak friss példát hozzak szóba), arra figyelmeztetnek, hogy ezek nem visszafordíthatatlan folyamatok, amelyek örökre bebetonozzák a kisebbségek pozícióját. A kisebbségek törékenysége változatlanak tűnik, a tőkés modernizáció és a demokrácia párja elég teret ad a legális manipulációknak, vagy baljós történelmi folyamatok és töréspontok visszatérésének. Ahogy tapasztaljuk, az európai integráció ellenére is, sőt. Előre tisztában kell lenni azzal, hogy az Európai Unió nem fogja vonalzóval kirajzolni a kisebbségi jogok ábráit. A kisebbségi jogok: puha jogok, amelyek függenek az értelmezési gyakorlatától. Aztán, gondolkodás tárgya, hogy a kisebbségi pozíciók biztosítása milyen mértékben európai intervenciók következménye, vagy belső politikai dinamika fejleménye. Minthogy az előbbi vonatkozás dominál, minden teljesítmény instabil, és nehezen ver gyökeret a többségi társadalomban. Nem utolsósorban meg kell jegyezni, hogy szakadék tátonghat a kisebbségi politikai eliteknek a demokráciában elfoglalt helyük, és a társadalom dinamikájára alkalmazott befolyásuk között. Márpedig, a kisebbségek identitásának minőségjegyeit nem tudjuk megítélni a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt szerepkörök nélkül, és az asszimmetriák e vonatkozásokban továbbra is fennállnak, hovatovább, reprodukálódhatnak. Hiábavalónak bizonyultak az eleddig megvalósuló figyelmeztetések, diagnózisok, a társadalom szabályozó és imperatívuszokat közvetítő szféráiban, mint a bíróságok, a rendőrség, a kisebbségek aránytalanul szerepelnek. Szimbolikus státusuk, a hatalmi rendben elfoglalt szerepük, elismertségük továbbra is meggondolandó. Aztán kisebbségpolitika ide, kisebbségpolitika oda, Európa és regionalizmus ide, Európa és regionalizmus oda (ez ismét egy konkrét példa, de mégis fontos), ha a vajdasági magyar kultúra a szerbiai adófizetők pénzére támaszkodna, aligha lenne képes folyamatos tevékenység reprodukálására. Közben természetesen tudjuk a kőkemény ténytet, hogy nem rendelkezünk olyan gazdaságilag érdekelt rétegekkel, akik hajlandóságot tanúsítanának arra, hogy a magaskultúra nem piacképes, de a kisebbségi létezés szempontjából kiiktathatatlan dimenzióit támogassák. Mindenesetre valószínű tehát, hogy a magyarországi segédlet nélkül a vajdasági magyar kultúra megannyi oszlopa is összerogyna, legfeljebb csak fragmentáris, időről-időre megnyilvánuló tevékenységek gyakorlására lenne képes, ami igencsak kevesnek bizonyulna a kisebbségi létezés megőrzéséhez. Ez magyarázatra szorul. Eszem ágában sincs végül is megkérdőjelezni az európai hátszél jelentőségét, úgy szeretek fogalmazni, hogy a kisebbségi kérdés egy

háromszögben dől el: az ország, ahol az adott kisebbség él /az anyaország / az európai intézmények. A kimenetel magán viseli a bizonytalanság bélyegét. De ezzel azt is mondom, hogy nem lehet megtakarítani a szerbiai, romániai stb. politikában való részvételt, valamint a számonkérés kultúráját a kisebbségi elitek vonatkozásában.

4.

Őszintén mondva, nem tudom megelőlegezni az esetleges változások irányát. A tudásdinamika társadalom-hatalomfüggő kérdés: kérdéseink formája, textuális alakzata nem független attól, hogy az erőforrások kezelői és elosztói milyen tudásmódusokat tesznek lehetővé. Különböző szinteken. El tudok képzelni a fennálló tudásformákhoz képest radikálisabbakat, de ahogy tapasztaltam, csekély az érdeklődés a keretfeszítő kérdések és tudásformák iránt. Csak arról beszélnek, hogy milyen változásokat szeretnének látni. Visszatérve arra, amit feljebb már jeleztem: a kisebbségkutatás minden lényeges kérdést involvál a jelenlegi társadalmat illetően, de nem igazán látom a hajlandóságot e kérdések bevonására. Az történt, hogy a kisebbségkutatáson ott van a parcialitás jegye. Azaz számomra úgy tűnik, hogy a kisebbségtaglás erőteljesen a kulturalizmus árnyékában maradt, minden alkalmi kitörési kísérlet ellenére, legfeljebb a migrációt (talán a várva várt többehozatalt) szokás emlegetni, de mintha ez édeskevés lenne. Vagy úgy mondanám, hogy a kulturalizmus a domináns elem. Ez egyet jelentett azzal, hogy a kisebbséget szenvedő kulturális entitásként ábrázolják, de kihagyják a gazdasági erőforrások és pozíciók meghatározta hatalmi aszimmetriák elemzését, vagy ennek másodrangú szerepet szánnak. Olyan kisebbségkutatásról elmélkedek, amely szintetikusabb, komplexebb, és a hatalmi erőforrások differenciális használatát integrálja. Nem tudom, hogy ez lehetséges-e. De jó lenne, ha a kisebbségkutatással foglalkozók nagyobb nyitottságot tanúsítanának azon transzformációk iránt, amelyek a kortárs diskurzusokban végbementek.

5.

A kilencvenes években sokat foglalkozott a multikulturalizmus kérdéseivel. Hozott ez megújulást a vajdasági-szerbiai diskurzusban, illetve tíz évvel később a fogalmi keret mond még valamit, vagy gyökeres fordulatra lenne szükség?

A multikulturalizmus számomra bizonyos értelemben adva volt. Kerestem ugyanis azokat a polemikus-kritikai pontokat, amelyek biztosították számomra az akkori szerb diskurzusok bírálatát, és természetesen

a kitörési lehetőségeket. A multikulturalizmus valójában két irányban tette lehetővé az elmozdulást: a legkönnyebb persze az akkori hatalmi beszédmód kritikája volt, de a multikulturalizmus ablakot nyitott a hajdani szerb ellenzék irányában is, amely vagy konfúzióban élt, vagy valamilyen demokratikus, de kisebbségközömbös („színvak”) ideológiát hirdetett. Míg a hatalmi diskurzus bírálata intellektuálisan nem jelentett semmilyen próbát, a különbözőség iránt kételyt tanúsító ellenzéki érzületű szerb értelmiségiek meggyőzése évekig folyt. Mi tagadás, mindebben az is fontos szerepet játszott, hogy az éles szemű Kimlycka, mármint a kortárs multikulturalizmus e patinás személyisége, volt az, aki éles, roppant kemény bírálatban részesítette az említett szerb ellenzéki réteget. Mondom, magamba szívtam a kortárs multikulturalizmus teljesítményeit, noha küszködtem vele, és egyenesen averziót éreztem bizonyos megnyilvánulásai iránt. Aztán elégedetlen voltam mind az ideológia, mind a kulturalizmus túltengésével, amelyet egyes képviselői tanúsítottak, és azt hiszem, évekig azzal foglalkoztam, hogy különféle helyeken kísérleteztem a multikulturalizmusra rátapadó félreértések és félremagyarázások kiiktatásával. Kisebbségi és többségi vonatkozásban egyaránt. Hadd utaljak arra, hogy a szerb paletta egy része nem elvi okokból vetette el a multikulturalizmust, hanem azért, mert amerikai eredetű. Mindenesetre ma is úgy gondolom, hogy egy kontextuálisan adaptált, és rigorózan kielezett multikulturalizmus, amely nem feneklik meg a különbségek misztifikációjában, hanem távlatokat nyit, a kisebbségek és a többség szerkezetileg meghatározott aszimmetriái kapcsán, a lehető legjobb kiindulópont a kisebbség és a többség bonyolult viszonyainak értelmezésében. Ez magában foglalná a kortárs diskurzusokkal való intenzívebb párbeszédet. Kiindulópont, hangsúlyozom. A szerb diskurzus megannyi válfaja egyidőben az interkulturalizmust mozgósította a multikulturalizmus ellen, mondván, hogy az előbbi nem szorítja gettóba a kisebbségeket, párbeszédet hoz létre. A magam részéről mindig úgy gondoltam, hogy ez a valamikori jugoszlávizmussal kapcsolatos utóvédharc volt. A szerb diskurzusban egyébként történt áttérés, a közbeszédben először a nem-kormányzati szervek vették észre, hogy a nyugati nagy alapítványok megnyithatják a zsebüket a multikulturalizmus halatán. Ugyanezen nem-kormányzati szervek képviselői később, a 2000-ben bekövetkező rezsimváltás után, az állami adminisztráció részévé váltak és cipelték magukkal retorikájukat, a felszedett, felvizezett, multikulturális szótárt, amelyben minden keveredik: néha a multikulturalizmus

egyszerűen kiegyenlítődőtt a kulináris különbségek önfelédtt ünneplésével, ami aligha mond valamit arról, ami engemet a multikulturalizmusban mindig is érdekelt. Ma az állami retorika kisajátította a multikulturalizmus fogalmkörét, nagy előszeretettel alkalmazza (tankönyveket is írnak erről), de egyúttal elképesztően bagatellizálta, kihúzta méregfőgát, és semmitmondó diskurzussá változtatta. Ebben a pillanatban egy szerb folyóirat számára tematikus számot készítek, amely a multikulturalizmus válságát teszi majd tárggyá Szerbiában: gondolom, hogy e kitétel magáért beszél.

ELENA MANNOVA

1.

Új fogalmak – divat vagy szükségszerűség?

Az 1989 utáni politikai változások lehetővé tették a szlovákiai történetírás egyik-másik ideológiai korlátjának az áttörését. Az akadémiai történetírás nemzeti, illetve osztályszempontokhoz igazodó addigi fővonala után a „nemzeti történet” kutatása került a középpontba, miközben kevés szó esik annak közép-európai vonatkozásairól (s ritkán az elemzésükre is sor kerül). Megerősödött az egyes társadalomtudományok képviselői közti párbeszéd, s az egymással szomszédos tudományágak növekvő mértékben figyelnek egymás eredményeire, kérdésfeltevéseire, módszereire és fogalomhasználatára. A történészek által írt, új fogalmakkal is dolgozó tudományos életrajzok rendszerint forrásaikra – a rokon tudományos ágak kutatóival fenntartott kapcsolatokra, s mindenekelőtt a külföldi tanulmányutak és az egyes nemzetek fölötti munkacsoportokban való együttműködés adta lehetőségekre – is utalnak.

A kilencvenes évek tudományos tanácskozásainak programjában, illetve a szakfolyóiratok oldalain tömegesen jelentek meg az akkori társadalomtudományi diskurzusok olyan divatos szakszavai, mint a modernizáció, az elit, a modern nemzet, az etnicitás, az etnocentrizmus, a multietnicitás, a multikulturalizmus, az etnikai tolerancia, a kollektív identitás, az adaptáció stb. Ami azt is jelentette, hogy a szlovák történészek is – noha többségük továbbra is a „klasszikus” politikátörténetet részesítette előnyben – az egyes politikai mérőföldkövek fölött átívelő, hosszú távú folyamatokat kezdték vizsgálni, s a társadalmi életben bekövetkezett változásokat a „kultúra” segítségével, a jelentések és az értékek figyelembevételével igyekeztek értelmezni. A nemzet és az etnicitás fogalma a történelemszótársadalom differenciálódásának ösztönzőjévé vált. A történészek „nationalistákra” (primordialistákra) és „kozmpolitákra” való felosztása sajtóvitákra vezethető vissza, módszertani szempontból pedig, mindent összevetve, esszencialistákról és konstruktivistákról lehetne beszélni. Ez a felosztás azonban igen pontatlan, s nemcsak azért, mert némely kutatók csak késve adják meg egyik-másik fogalom értelmezését (esetenként meghatározását). Például ugyancsak némely, a „nemzetietlenek” táborába sorolt történész gyakran használja a nemzet fogalmát egy, esszencialista értelemben vett „kollektív lény” jelentésben, azaz nem tudatosítják, hogy – amint arra Rogers Brubaker rámutat – felcserélik egymással az elemzést

és a gyakorlatot. De az ún. „kevésbé nemzeti” történészek munkáiban sem nyilvánul meg a konstruktivista megközelítés egyértelműen és határozott formában, mivel a konkrét kutatások ellentmondanak annak az elképzelésnek, hogy a nemzeti identitás kialakításához elegendő a nemzeti aktivitások „felülről” jövő tevékenysége, anélkül, hogy az emberek megosztották volna az etnikai identitással kapcsolatos elképzeléseiket.

Az utóbbi évtizedben a történelemírás fogalomhasználata olyan kifejezésekkel bővült, mint mindenekelőtt az alteritás, a (nacionalista) diszkurzus, a gender identitás, a csoport-, illetve társadalmi reprezentációk és kategóriák, vagy mint a sztereotípiák, a mitológiák és a történelmi emlékezet. Az a szakmaközi kutatócsoport, amely 2002–2006 között a Szlovák Tudományos Akadémia egyik szervezetének (*Centrum excelentnosti~ Center of Excellence*) égisze alatt folytatott kutatást, amely már a címével is jól példázza a jelenlegi „tudományos értelemben alkalmas” terminológiát (*Kollektív identitások a modern társadalmakban – A Közép-Európa régió – A kollektív kategóriák és identitások létrejöttének, reprodukálásának és transzformálásának folyamatai*), három alapfogalom – a kollektív önmeghatározás, a csoport és az emlékezet – vizsgálatára összpontosította figyelmét.¹⁶ A kisebbségekről szóló fejezet többek között a multikulturális társadalmak etnokulturális viszonyainak három elméleti modelljére reflektált, melyeket a *Modernitás – Bécs és Közép-Európa 1900 körül* szakmaközi kutatói program keretén belül osztrák tudósok dolgoztak ki (Moritz Csáky és koll.). Egyszerűbben fogalmazva: az általános modell esetében a domináns csoport asszimilálja a nem dominánsat; a második, a komponens modell az etnikai heterogenitás és az etnikai kultúrák körülhatárolhatóságának megőrzéséből indul ki, míg a harmadik, az emergens modell a kulturális transzferekre hívja fel a figyelmet. Annak ellenére, hogy az említett elméleti modellek művileg elszigetelik a történelmi-társadalmi kontextusból fakadó viszonyok bizonyos típusát, előnyük, hogy kiemelik a kisebbségi kollektívák működésének processzuális jellegét.¹⁷ A tudományos elemzésnek új, a szlovák tör-

¹⁶ Kilánová, Gabriela – Kowalská, Eva – Krekovičová, Eva (szerk.): *My a tí druhý v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít.* Bratislava, Veda, 2009.

¹⁷ Weiler, Bernd – Stachel, Peter: Methodische Überlegungen zur vergleichenden Analyse politischer und kultureller Beziehungen in multiethnischen Gesellschaften. In: Csáky, Moritz – Kury, Astrid – Tragatschnig, Ulrich (szerk.): *Kultur, Identität, Differenz.* Innsbruck, Studienverlag, 2004, 45–62. p.; Tancer, Jozef: Úvod. Identita z aspektu menšinovej etnicity. In: Kilánová, Gabriela – Kowalská, Eva – Krekovičová, Eva (szerk.): *My a tí druhý v modernej spoločnosti*, i. m., 345–347.

ténetírásban is hasznosítható fogalma lehetne a csoportosság (*skupinivos*), illetve a kisebbségi csoport léttudatának kialakítása esetében a kisebbségi-ség (*menšinivos*) terminológiája.

2.

Változások a saját kutatásaimban

Jóformán az 1980-as évek végéig levéltárban dolgoztam, vagyis rendszeres tudományos tevékenységem kezdetei alapjában véve már a politikai változások korszakával kapcsolódnak össze. Mindemellett nagymértékben azokból az egyleti forrásokból (*spolkové pramene*) indultam ki, melyek feldolgozásával levéltárosi éveim alatt foglalkoztam. Ezekkel a makro- és a mikrohistoria határán működő egyletekkel kapcsolatos anyagokat azon új történeti, társadalmi és etnológiai projektek során is felhasználhattam – a polgárság, a polgári társadalom, a városokban zajló etnokulturális folyamatok, a Szlovákia mai területén a 20. század elején és az első világháború idején végbemenő társadalmi és kulturális változások viszonylatában –, melyeket az élet kínált számomra. Főleg az osztrák, német és magyar kollégáimmal való együttműködésnek köszönhetően az etnicitás-felfogásom ez idő alatt több vonatkozásban is pontosabbá vált. „Egyleti szemléletem” az identifikációs folyamatok és lojalitásváltozások, valamint a különböző helyeken – kezdetben Pozsonyon, később a dél-szlovákiai városokon (Komárom, Losonc), illetve Lőcsén – belüli interetnikus viszonyok mechanizmusainak vizsgálatához vezetett el. A helyi szintű etnicitásvizsgálatok megkérdőjelezték a körülhatárolt nemzeti és etnikai „csoportokról” és „kulturákról” szóló eredeti elképzeléseimet, és arra sarkalltak, hogy az etnikai és nemzeti identifikációt a különböző társadalmi jelenségek kategorizálásának egyik fajtájaként értelmezsem. Ezért arra törekszem, hogy a pre nacionális korszakok vonatkozásában a szlovákok, magyarok, németek stb. kategóriákat a szlovákul, magyarul, németül beszélő lakosság konkrétabb fogalmával váltsam fel.

3.

*Az etnikai és nemzeti identitások szerepe
a közép-európai társadalmakban*

Az etnicitás és a „nemzettel” való azonosulás kérdése 1989 után a politika jelentős eszközévé vált, aminek következtében Közép-Európát „a kisebbségek kísértete” járta be, mely a nemzetállami többségre is fenyegetőleg hatott. Nem csupán a politikai érdekek (az etnicitás politikai kategorizálása), hanem az adminisztratív gyakorlat (az etnicitás intézményesített kategorizálása a statisztikákban és a hivatalos iratokban) is fokozza az emberek különböző csoportokba sorolhatóságát, és megnehezíti a kollektív önazonosságok változásainak és szituativitásának tudatosítását. Mint általánosan ismert, a főleg a szlovák–magyar történelem bizonyos témáinak politikai medializálása (a Cirill és Metód-, illetve turulmadár-emlékműállítási harcok, a Lex Hlinka-ügy, az ószlovákok fogalmának bevezetése stb.) mindig az időszerű társadalmi problémák eltakarására irányul.

Hasonlóképpen sok (nemcsak esszencialista!) társadalomtudóshoz, a szlovák politikusok szóhasználatában is hierarchikus viszonyba került egymással a nemzet – nemzetiség – etnikai csoport,¹⁸ s úgy tesznek, mintha léteznének az identifikációnak objektív feltételei, és lehetséges lenne az etnikai egységek világos megkülönböztetése, illetve pontos meghatározása és körülhatárolása.

4.

Az etnicitáskutatás jövőbeli kulcskérdései

Úgy gondolom, hogy az etnicitáskutatás fő feladatai nem tisztán tudományos, hanem inkább össztársadalmi jellegűek: felhívni a figyelmet a nacionalizmus veszélyére. A történetíráson belül a „metodológiai nacionalizmus”, azaz annak meghaladására kellene törekednünk, hogy a nemzetállamot az elemzés „természetes” egységének tekintjük.¹⁹

¹⁸ V. ö. *A nemzet, a nemzetiségek és az etnikai csoportok a társadalom transzformációjának folyamatában* állami projekt kutatási jelentéseinek összefoglalásával: Šutaj, Štefan (szerk.): *Národ a národnosti. Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy*. Prešov, Universum 2004.

¹⁹ Brubaker, Rogers: *Predhovor/Preface*. In: Drál, Peter – Findor, Andrej (szerk.): *Ako skúma národ. Devä štúdií o etnicite a nacionalizme*. Brno, Tribun EU 2009, 4.

Az etnicitás vizsgálatánál nem az esszencializmus és a szociális konstruktivizmus konfrontációja jelenti a legnagyobb gondot. Kulcskérdés, hogy mely mechanizmusok és feltételek mellett válik a látens etnicitás láthatóvá és manipulatívává, illetve hogy a különbözőségek észlelése a társadalmi határok kitzűzését vonja magával. Ez idáig a történettudomány figyelmét egy olyan kérdés – elsősorban az állam és a kisebbségek, adott esetben például a kisebbségi intézmények, illetve elit viszonya – kötötte le, melynek megközelítése a bevett történetírói módszerekkel is lehetséges. Az etnikai klasszifikációk mindennapi életben való működésének megismerése érdekében az eddigieknél nagyobb mértékben szükséges azokhoz a forrásokhoz (ego-dokumentumokhoz) és módszerekhez (oral history) folyamodni, amelyek lehetővé teszik az események résztvevőinek elemzését, illetve azt, hogyan élik meg ezek a saját etnicitásukat és kisebbségiségüket. Úgy gondolom, hogy a Szlovákia területén fellelhető forrásanyagok esetében elkerülhetetlen megvizsgálni a tételt, miszerint a múltban nagyon sokan „indifferensek voltak a nemzettel szemben” (Pieter Judson meghatározása), vagy szélesebb mértékben ki kell használni a hibrid kultúra, a közös kulturális kódok és a közös emlékezethelyek koncepcióját (Moritz Csáky). A nemzeti identifikáció faji (*rodové*) aspektusainak vizsgálata nálunk még csak nemrég vette kezdetét. Új ösztönzéseket kínál a kognitív antropológia is: Martin Kanovský például arra hívja föl a figyelmet, hogy az etnikai identitások megkonstruáltságának kihangsúlyozásakor néhány általános lelki adottságról – a társadalmi reprezentációk „pszichológiai esszencializálásáról” – is megfeledezünk. Az általa feltett kérdés – azaz hogyan váltotta fel a különböző felekezetek és rendek esszencializmusát a nemzetek esszencializmusa – a történészek érdeklődését is felkelthetné.²⁰

5.

Az „új történetírás” eredményei

Már a nyolcvanas években, az első szlovákiai kutatók között volt, akik a 20. századi etnikai együttélés kutatásának szükségességét hangsúlyozták

²⁰ Kanovský, Martin: *Reprezentácie etnicity na západnej Ukrajine a na východnom Slovensku*. In: Drál, Peter – Findor, Andrej (szerk.): *Ako skúma národ*, i. m., 9–34. p.; az említett szerzők tanulmányait lásd az alábbi gyűjteményben: Marušiak, Juraj – Ferencová, Michaela (szerk.): *Teoretické prístupy k identitám a ich praktické aplikácie*. Bratislava, Veda 2005.

Kelet-Európában. Hogyan látja, milyen pályát futott be eddig és milyen eredményeket hozott a szélesebb szlovákiai közéletben az az új történelemszemlélet, melynek meghonosításán fáradoztak?

A szociális konstruktivizmusnak Szlovákiában viszonylag kevés követője akad (vagy inkább csak kevésbé ismert?). A nemzet történetírói tárgyiasításának kritikája vagy a nemzeti mítoszok dekonstruálására tett kísérletek még nem is olyan régen a történésztársadalom egy részének egyet nem értésével találkozott. Néhány, főleg fiatalabb történész viszont már programszerűen vállalja a kollektív identifikáció kérdéskörének elméleti megközelítését (például Vörös László a reprezentációról szóló tanulmányában, illetve a hagyományos történetírás ismeretelméleti alapjairól és módszereiről írt disszertációjában), s a szóban forgó elméletek gyakorlati alkalmazására törekszik (erre jó példák Miroslav Michela, Juraj Benko, Marína Zavacká esettanulmányai).²¹ A különböző elméleti és módszertani elveken alapuló újabb kutatásokat tekinti át a már említett, *My a tí druhí v modernej spoločnosti* című kiadvány is, amely a származás, a vallásosság, a nemzet és a kisebbség szempontjából, illetve a konfliktushelyzetek összefüggésében elemzi a kollektív identifikációkat.

Szlovákból fordította: *Ozsvald Zsuzsa*

²¹ Vörös, László: *Premeny obrazu Slovákov v maďarskej hornouhorskej regionálnej tlači v období rokov 1914–1918*. Historický časopis, 2006, 54. évf., 3. sz., 419–450. p.; Vörös, Ladislav: *Analytická historiografia a národné dejiny. Sociálne reprezentácie Slovákov v uhorsko-maďarskom nacionalistickom diskurze v období prvej svetovej vojny*. Dizertačná práca HÚ SAV, Bratislava 2008.

MIRNICS KÁROLY

Attól függően, hogy egy kisebbségi közösségnek vannak-e: 1) a köztudatban jól beágyazott történelmi gyökerei, hagyományai, szellemi értékei, szokásai, különállóságát segítő magatartási mintái (folyamatos volt-e a hozzájuk történő ragaszkodás az előző történelem folyamán); 2) az előzőekből származtatva, mindig kimutatható-e a politikai akarat a különállósági sajátosságokhoz a politikai elitje és képvisellete részéről; 3) világosak-e a megmaradás értékei és céljai, minden rétegében, az egész társadalmi struktúrájában – nagy mértékben módosulhat a többségi etnikum társadalma és az államnemzet által gerjesztett ellenséges (ritka esetben segítő) körülmények hatása. (Az államnemzetek általában birodalmi logikához igazodnak, és ezért elnézőbbek az etnikai szokások és értékek kimutatásával szemben, mint a nemzetállamok törekvései. A magyar kisebbségek éppen nemzetállami törekvésű országok területén élnek).

Ezen kívül ma már szükségszerűen állandó figyelemmel kell kísérni, hogy a globalizálódó gazdasági, kereskedelmi, pénzügyi és más folyamatok valóban mennyire „kisebbségellenesek”, milyen kényszerítő hatásúak a nemzetállam egész helyzetére és külön a kisebbségpolitikájára, természetesen megállapítható-e, hogy ezeknek is a céljuk a kisebbségek felszámolása. A nemzetállami politika ugyanis előszeretettel hivatkozik rájuk, és a „szabadkéz” politikája, a következménymentességének a lehetőségeit éppen itt keresi; „a nemzetállami közösséget” úgysem érdekli komolyan a „kisebbségi kérdés”; a megrovás enyhe lesz és mindig büntetőintézkedésektől mentes a „feddés” részét képezi. A nemzetállam kisebbségpolitikája ezek szerint csupán „hozzájárulás” a globalizálódó világfolyamatokhoz.

Ezt az „elméleti keretet” a magyar kisebbségek helyzetéből származtatom. Az „elméleti keret” részben megfelelő számú hipotézist tartalmaz, amelyeket az előzőleg vagy utólag végzett kutatások eredményei igazolnak vagy elvetnek.

A Vajdaságban végzett tudományos kutatások és magyarságkutatás értékei még kevés hipotézist igazolnak, felületesek, pontosításra szorulnak – éppen alkalmi jellegükből kifolyólag. A magyarságkutatásban pótolhatatlan időkiesés történt és történik az „elméleti keretet” érintő minden vonatkozásban.

A vajdasági és anyaországi kutatók (egymástól függetlenül) az alkalom adta lehetőségekhez és a megrendelő igényeihez igazodva végeztek kutatást. E kutatások tartalmukban értéktelen és használhatatlan

adathalmazzá változtak, mert nem ismételték meg őket különböző körülmények között. Egy tudományos kutatás eredményeit mindig meg kell, hogy erősítse vagy gyengítse egy később végzett kutatásé. A tudományosság ereje a longitudinálisan szervezett, önmagát ellenőrző jellegzetességeiben van. A most és idáig tudományos módszerekkel összegyűjtött és részben feldolgozott anyag mennyiségében, de nem teljes minőségében látható.

A Délvidéken még mindig van – bár éveiben rendkívül előregedett – kutatógárda; néprajzkutatók, hagyományápolók, irodalomkritikusok, irodalomtörténészek, helytörténészek. Nincs közgazdász kutató, jogkutató, politikai- és művelődéstörténész stb. A meglévő kutatógárda azonban nagy hozzáértéssel és akarással dolgozik. A szociológiai és szociálpszichológiai kutatások hiányából kifolyólag azonban a számunkra ismeretlen a legfontosabb: a kutatások eredményei és értékei milyen mértékben épülnek be a közösségi köztudatba; amikor cselekszik, figyelembe veszi-e őket a politikai elit? Tulajdonképpen mi is válik a köztudat részévé. Felületes ismereteink szerint a kutató értelmiségiek hordalék anyagot termelnek és nem közösségi javakká váló, köztudatot formáló értékeket. A különböző kutatók munkája meddőhányóra kerül és annak méreteit növeli.

A felületes ismeret azonban csak egy hipotézissé válik, amelyet számos, sok éven keresztül végzett kutatásnak kellene igazolni, módosítani vagy elvetni. Csak ezek után lehetne pontosabban meghatározni: mi is a köztudatot formáló tényező? A sajtó? A televízió? Melyik része? Ma már egyik sem, hanem valami más? Stb.

Ma a Délvidéken sehol sem folyik szervezett és megtervezett magyarságkutatás, s ezen túl tudományos kutatás. Ennek következtében nagy értékvesztésnek vagyunk szemtanúi. A magyarság jelenlétének pótolhatatlan, megszámlálhatatlan tárgyi és szellemi értékei mennek veszendőbe és tűnnek el mindörökre.

A Délvidéken, mint az anyaországban is, a kutatók nem ismerik saját tudományos diszciplinájukon belül, sem interdiszciplinárisan a csapatmunkát. Ez minden kutatás értékét, de végsősorban gyakorlati vonatkozásait is nagyon megkérdőjelezi. (A társadalomtudományi, elsősorban szociológiai és szociálpszichológiai kutatásokra gondolok, pedig égető szükség lenne rájuk.) A magányos kutató is dolgozhat tudományos módszerekkel a kutatásaiban, de gyakorlati eredményt csak a csapatmunkában végzett multidiszciplináris feldolgozás nyújthat.

Mint az várható, a mezőgazdasági termést végző becsüs, akinek ma már rendelkezésére áll és birtokában van valóban minden tudományos módszer, s mégis kénytelen már egy jó eső vagy egy héttel tovább tartó aszály után módosítani a számértékeit, hasonlóan állnak a dolgok a „kemény”, s méginkább a „lágý” társadalomtudományokban. A kutató a körülmények kiszolgáltatottja. A változó tényezők és ezek változásának a frekvenciája csillagászati számú. Mégis, bizonyos számú változó tényező és ezek valószínűsíthető hatására oda kell figyelni, kutatni kell őket, ha általa a megmaradás lehetősége nyújtható.

A körülmények állandóan változnak, ha ezek lecsapódását a köztudatban nem kutatjuk, egy lépést sem tehetünk előre a tudományosságban. Megmaradunk csupán egy pusztuló világ süllyedő magyar közössége krónikásának. – Jó lenne ennél többnek lenni.

Sajnos a magyarságkutatás minden tekintetben megrekedt a Délvidéken (mint ahogyan az anyaországban is). Sekély vizeken evezünk, mert általánosságokat ismételtünk. Általános igazságokkal azonban nem lehet a köztudatra hatni. Az általánosításnak annyi a tudományos értéke, mint a politikai közhelyek ismételtetésének. Az általánosítás jelensége akkor áll elő, ha megszűnik az intézményesített folyamatosság gyakorlata a kutatásokban. Most ebben az állapotban vagyunk. Nem kutatjuk a kisebbségi közösség társadalmi struktúráját és ennek dinamikáját. Ismeretlenné vált számunkra a társadalmi rétegek között lejátszódó kommunikáció a gazdaságtól kezdve a művelődéssel bezárólag. Nem tudjuk, milyen mértékű és jellegű elszigeteltségben él és tevékenykedik az alkotó és reprodukív értelmiség, milyen a kapcsolatrendszere a társadalom többi rétegével; milyen a politikai elit akaratának hatása az értelmiségre és az egyes társadalmi rétegekre, a tömbmagyarságban és a szórványban.

Természetesen tudományos módszerekkel mindent lehet kutatni. De ez nem elég. Nemcsak az a fontos, hogy műszakilag jó állapotban van a hajó és a személyzet jól képzett, hanem az is, hogy ismerje az úti-célt: hogy tudja, hova akar eljutni és miért. Ha a magyarságkutatás céljait újabb a kistérségek kutatásának a céljaival helyettesítik vagy keverik össze, akkor zavar van már az „elméleti keretben” is.

A Délvidéken a magyarságkutatás a pénztelenségtől szenved. Még nagyobb baj, hogy a fiatalokat még kötéllel sem lehet rávenni a tudományos kutatásra. A legnagyobb nehézséget a kiöregedő kutató gárda képezi. Hiányoznak azok a fiatal személyiségek, akik szervezőképes tapasztalattal rendelkeznek a tudományos kutatás területén.

Úgy, ahogyan most áll a kutatói szervezettség a Vajdaságban (hasonlóan az anyaországban tapasztaltakhoz), begubódzott az egyéni affinitás elszigeteltségébe és más kutatóktól származó témaválasztásba. Igazán jelentős tudományos eredmény így ma már a magyarsággal kapcsolatos területen sem születhet. A célratörő csoportmunka e téren is nélkülözhetetlen.

A szerb állam kevés adatot szolgáltat a magyar kisebbségről. Ezeket is elzárja, s nem bocsátja „akárki” rendelkezésére. Ez lehetlenné teszi a kutatásokat a „kemény” társadalomtudományok területén. Magyar vonatkozású gazdasági kutatások nincsenek. A kevés népszámlálási adat lehetővé tesz bizonyos demográfiai rálátást a magyar kisebbség jelenére és jövőjére nézve. Ezek a szociológiai kutatásokhoz is kis mértékben segítséget nyújtanak, de nem helyettesíthetik azokat.

A szociológiai kutatások végzése (és mindenféle adatgyűjtés a kisebbségek helyzetével kapcsolatban) voltaképpen állami engedélyhez van kötve. Ezt azonban nem veszik szigorúan. Tudják, hogy az ilyen kutatások lebonyolítása különben is számos más akadályba ütközik. Ebből kifolyólag eredményei eleve torzulásra vannak ítélve.

A vajdasági magyarság érzékelhető és értékelhető eredményeket ért el az úgynevezett „lágý” társadalomtudományok területén: az irodalomkritikában és az irodalomtörténetben. E területen is azonban szinte minden eddigi eredmény újraértékelés tárgyát képezi. Mindenki többször is, újra meg újra, megmértetik.

A tudomány és az irodalom egy eltűnő magyarság krónikása.

ÖLLÖS LÁSZLÓ

1.

A rendszerváltás óta eltelt két évtizedben nem pusztán átalakulásról, hanem inkább a kisebbségkutatás megalapozásáról beszélnék. A rendszerváltást követően intézmények sora alakul, mind Magyarországon, mind pedig a határokon túl. S persze jobbnál jobb írások is születnek úgy a magyar kisebbségek, mint a magyarországi nemzeti kisebbségek témakörében. A szakterminológia területén pedig megjelenik a nacionalizmuskutatás modern nyugati szakirodalmának fogalomrendszere, és persze vele együtt módszerei is. Mindez hozzájárult a kérdéskör szakmai vizsgálatának ideológiamentesítéséhez, mégha a kísértés nagy volt és az is maradt. A saját szakterületemen a morálfilozófia fogalmkörével igyekeztem kissé színesebbé tenni a képet, remélhetőleg másokat is ösztönözve. Tehát szerintem nem elsősorban fogalmak átlakulásáról, hanem megjelenéséről beszélhetünk.

2.

Mivel alkalmam nyílt filozófiát tanulni, mindenekelőtt a politikai filozófia szempontjainak a korábbinál pontosabb, rendszeresebb alkalmazása jelentette a legnagyobb változást számomra. Utána akartam nézni, vajon illeszthető-e a nacionalizmus jelensége a liberális demokrácia alapértékeihez, s ha igen, miként. Ezért igyekeztem megvizsgálni, lehet-e a nacionalizmusnak emberi jogi értelmezése. Ha ugyanis lehet, akkor a probléma normatív alapon oldható meg, mint ahogy az évszázados vallási ellentétekre is képes volt normaív megoldást kínálni a liberális demokrácia. Remélem, igyekeztem eredménnyel jár. Mindenesetre feltétlenül tovább szeretnék dolgozni a kérdésem.

A magyar alkotmány és a magyar kisebbségek viszonyának vizsgálatára az alkotmányos egyetértés felbomlásának szerencsétlen állapota ösztönzött. Mivel kisebbségi vagyok, a saját bőrömön is érzem ennek áldatlan következményeit.

3.

Szerintem többirányú változásról beszélhetünk. Megjelenik egy, a nemzeti szomszédokkal megbékélésre törekvő, az európai egységülést nemzeti jövőnek tartó felfogás. Továbbá ismét felbukkan a szomszédokkal folytatott folyamatos nemzeti harcot céljának tekintő

nemzetkép. Viszont a korábbiaktól eltérően ez a harc mindenekelőtt kommunikációs háború, hiszen a határokat a valóságban semmi sem veszélyezteti, ám felettébb alkalmas belpolitikai hatalmi célok elérésére. Ehhez pedig szükséges eszközök a magyar kisebbségek, akár mint legyőzendő ellenségek, s felmutatható veszélyforrások, akár mint megvédendő nemzetársak, akik miatt szükséges a teljes hatalmi egység. Ebben kellene elférnie a kisebbségek, esetünkben a határon túli magyarok nemzeti megmaradásának.

4.

Szerintem, az elkövetkező évek Európájában az európai egység és a nemzeti partikularizmus ütközésének kérdése lesz a legégetőbb. Európa nemzetállamai immár kicsik a globális versenyben. Ám az egységülésnek számos feltétele még gyenge gyökeret eresztett, illetve megfelelő részletességgel el sem lett gondolva. Ilyen például a közös európai identitás jellegének kérdése a kulturális és nyelvi sokszínűség megtartásával. Ezen a ponton látom jelentőségét a nemzeti identitás egyéni értékrendjének összekapcsolását az emberi jogok értékrendjével. Enélkül nem lehetséges a nemzeti kultúrájában sokféle, ám nemzeti méltóságában egyenértékű európai polgár eszméjének megszületése. Enélkül a bevándorlás okozta ellenségeskedés Európa fejlett országaiban is visszaszólíthatja a 20. század sötét árnyait. Ez pedig betetőzné a 20. században elkövetett hibákat. Nemcsak vezető szerepét veszítené el kontinensünk, mint az előző évszázadban, hanem alighanem a világ fejlett régiói közül is kiesne.

Posztkommunista világunkban még összetettebb a helyzet. A mi világunk a felemáság világa. A 19. század nemzetfelfogásai keverednek a 20. század fasiszta és kommunista (javarészt sztálinista) nemzetfelfogásaival. Napjaink nem egy cinikus politikusa használja hatalmi céljaira ezt a robbanékony vegyületet, tovább növelve a nemzeti agresszivitás társadalmi szerepét. S persze rontva az Európai Unió megújulási esélyeit. Szóval a közép-európai kis nemzetek nacionalizmusa különösen izgalmas jelenség, vizsgálata éppen összetettsége miatt ugyancsak érdekes.

5.

Első könyve a nemzeti jogok emberi jogi mivoltának/tartalmának feltárását célozta meg, a második a kisebbség és nyelv/anyaországának viszonyát elemzi magyar-magyar vonatkozásban. Sejthető, hogy a következő nagy téma

a megbékélés lesz. Ha igen, akkor ezzel kapcsolatban hogyan látja saját multikulturalizmus-felfogása változását, és melyek a legfőbb előfeltételei Ön szerint a szlovák-magyar megbékélésnek?

Valóban a magyarok és szomszédaik megbékélésének kérdéskörével szeretnék foglalkozni a következő időszakban. S mivel mindegyik kapcsolat részben más, ezen belül főképpen a magyar-szlovák megbékéléssel, hiszen helyzetemből adódóan ezt a viszonyt ismerem a legjobban. De nagyon szeretnék hozzájárulni mindegyik megbékélési folyamathoz, hiszen nemzeti kapcsolatrendszerünknek közös jegyei is vannak. Közben majd kiderül, milyen irányban változik meg a multikulturalizmussal kapcsolatos jelenlegi felfogásom. Természetesen minden vizsgálódás változtat rajta.

PÉNTEK JÁNOS

1.

Romániai viszonylatban, és így saját szakmai (kutatási és intézményszervezési) munkámban a szinte paradigmaváltásnak tekinthető nagy átalakulás a rendszerváltás előtti időszakhoz viszonyítva következett be. Ebben a tekintetben a leglényegesebb, hogy felszabadultak korábbi, tabunak számító témák, szakterületek, és hogy nemzetközi szinten is a múlt század utolsó évtizedében következett be például a szociolingvisztika és a nyelvpolitika mint alkalmazott nyelvészeti diszciplína erőteljes kibontakozása. Tulajdonképpen a kisebbségkutatás egésze tabunak számított 1990 előtt, a nyolcvanas években már a nyelvészetnek olyan hagyományos témái is, mint a kontaktológia vagy a nyelvföldrajz. Elég talán csak arra utalnom, hogy egyetlen olyan nyelvatlaszt sem lehetett publikálni a romániai magyar nyelvjárásokról, amelyek a háborút követő két évtizedben a kolozsvári nyelvészeti iskola legfontosabb vállalkozásai voltak. Az utolsó években megfeneklett az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* kiadása is, nem is beszélve arról, hogy a *csángó* mint szó is tiltás alá került.

Ami az ezt követő két évtizedes időszakot illeti: közös Kárpát-medencei kutatásaink és vitáink nyomán ma másképpen ítéljük meg, árnyaltabban látjuk a nyelv és a kisebbségi nyelvváltozatok státusával és presztízsével kapcsolatos kérdéseket, a kisebbségi nyelvváltozatok jellemzőit, ezekben a nyelvváltozatokban a kontaktusjelenségeket. A két-nyelvűség-kutatásoknak megvan az az eredményük, hogy másképpen ítélhető meg, értékelhető maga a kétnyelvűség, amely típusától függően lehet előnyös vagy hátrányos.

Meddőnek bizonyult az a fajta megközelítés, amely a nyelvet önmagában óvta és féltette, és nem volt tekintettel arra, hogy a nyelv megtartása, illetőleg a nyelvcsera a nyelvhasználattal van összefüggésben, a nyelvet használó közösségekkel. Számukra viszont a nyelv messze túlnó a gyakorlati hasznosságon: a Kárpát-medencei magyarság számára, különösen a külső régiókban, az identitás legfőbb eleme, egyetlen közös eleme.

Más tartalommal telítődött a nyelvi norma fogalma, noha ennek megítélésében még nincs meg a kellő higgadság, és nem csak a helyi kutatások, viták témája. A normapluralizmussal függ össze a nyelvváltozatok viszonyának újraértelmezése, az anyaország és a külső régiók nyelvváltozatai közötti viszony újraértelmezése, a *közmagyar* változat, az ezzel kapcsolatos kodifikációs feladatok megítélése. Ennek fontos része

a közös korpuszépítés és a „határtalanítás” programjával összefüggő közös kutatás és adatbázis a *Termini* hálózat keretében. A kutatásnak új területe van kibontakozóban a Kárpát-medencei szinten integrált geolingvisztikai kutatásokkal és adatbázisokkal.

Fontos felismerések fűződnek a nyelvi folyamatok dinamikájához: a belső nyelvváltozatok tekintetében a kiterjedt mobilitás és kommunikáció, valamint a nyelvi tervezés is hozzájárult ahhoz, hogy az előző századra jellemző divergens irányú változást a konvergencia váltotta föl. Nem változott viszont a környező nyelvek expanziója térben és a beszélők számában a magyar rovására, amelyre továbbra is a regresszió a jellemző. A kutatások feltárták azokat a tényezőket, amelyeknek kulcsszerepük van a nyelvmegtartásban, illetőleg a nyelvcsereben, és azt is, milyen mértékben befolyásolja a nyelvcsere az asszimilációt. Egyik ilyen kulcstényező az oktatás. Ebben a tekintetben annál a felismerésnél tartunk, hogy nincs igazán hatékony modellje a kisebbségi oktatásnak, a kétnyelvű oktatásnak, és ennek legfőbb oka, hogy a meglévő oktatási rendszereket, tartalmakat nem a kisebbségi közösségek határozzák meg, így nem az ő érdekeiket szolgálják. De jelenlegi állapotában sem vitatható el, hogy az anyanyelvi oktatásnak nemcsak a nyelv- és identitás megtartásban van fontos szerepe, de a megismerésben, a hatékony ismeretszerzésben is, és az, hogy ez a megalapozója az anyanyelv-dominanciájú kétnyelvűségnek.

Elvileg, elméletileg fontos volt a mi környezetünkben is a nyelv társadalmi dimenziójának felismerése, módszertanilag a szociológia sok újat hozott. Úgy érzem azonban, hogy a szociológia, a szociolingvisztika is lehet steril és manipulatív, ha nem humánus is egyben, ha hiányzik belőle a nyelvet használó, identitásukat erre építő közösségek és a beszélő ember empatikus megközelítése.

2.

Saját kutatásaimnak megvolt a két és fél évtizedes előzménye a rendszerváltás előtti korszakból. Ebben benne volt a nyelvi kontaktus vizsgálata is mint kutatási téma, erről publikációim is voltak, hasonlóképpen az erdélyi regionális nyelvváltozatokról és néprajzi tájegységekről. Elméleti és gyakorlati vonatkozásban korábban is foglalkoztam az anyanyelvi oktatással és az anyanyelv oktatásával. Elméletibb szinten mindezt egyetemi előadásaimban is érintettem.

A kilencvenes évek elejétől saját kutatásaimban inkább a folyamatos-ságot, a következetességet érzékelem. A „saját kutatás” olyan értelemben átalakult, hogy egyre kevésbé volt igazán „saját”, azaz egyszemélyes, egyre inkább közös kutatás részévé vált, egyre nagyobb szerephez jutott benne a tőlem korábban sem idegen csapatmunka. Ennek szűkebb köre a tanszéki csapatmunka, a magiszteri és a doktori hallgatókkal közösen végzett kutatások. Ennek aztán még szelesebb kerete volt az egyre szorosabbá váló közös Kárpát-medencei kutatás, majd 2001-től ennek intézményesülése, hálózattá szerveződése. Az említett szociolingvisztikai diszciplináris keretben előbb korábbi kontaktusnyelvészeti kutatásaink eredményeiből közöltem olyan vonatkozásokat, amelyeket 1990 előtt nem lehetett (regionális megoszlás, nyelvi és kulturális kontaktusok összefüggése, szemantikai vonatkozások), majd következtek a két-nyelvűség-vizsgálatok, a magyar nyelv és a kisebbségi változatok státusát meghatározó nyelvjogi szabályozások, ill. ezek érvényesülése, a presztízs és az attitűd kérdései, majd az oktatás jogi, strukturális és tartalmi vonatkozásainak vizsgálata (nem függetlenül attól, hogy egyik alapítója voltam és kuratóriumi elnöke vagyok a Tankönyvtanácsnak). Kollégáim folyamatos moldvai terepmunkája is ösztönzött, hogy a Moldvai csángó nyelvjárás atlaszának kiadása után, a tanszék korábbi archív anyaga és frissebb gyűjtések alapján elkezdjem a moldvai magyar nyelv szótárának szerkesztését (szintén csapatmunkában). Ennek az egyre inkább apadó külső nyelvszigetnek az eredete és belső megoszlása is egyre világosabb a nyelvi tények alapján: túlnyomó része székely eredetű és jellegű, legarchaikusabb része a ma Mezőségnek nevezett Maros mentéről származik, annak nyelvi jegyeit mutatja. Ez a mostani munkám összefügg azzal is, hogy a nyelvi folyamatok tekintetében egyre tanulságosabbnak ítélem meg a szórványok és a nyelv(járás)szigetek vizsgálatát. Örülök annak, hogy ezt a fiatalok közül is egyre többen felismerik.

3.

Amit erről mondhatok, annak saját szakmai tájékozottságomban nincs kellő elméleti háttere, sokkal inkább a kutatásaimmal (is) kapcsolatos empíriákra és tapasztalatokra épül, és ezért bizonyára nem sokban különbözik a laikus megközelítéstől.

Ami történt, sokakat meglepett, pedig természetes következménye volt mind az internacionalista ideológia csődjének, mind a kisebb-nagyobb gyarmatbirodalmak felbomlásának. A kelet-közép-európai

államok a Szovjetunió belső gyarmatai voltak, a volt Jugoszlávia is ilyen gyarmati rendszer volt, de a magyar régiók is gyarmatihoz hasonló státusba kerültek az utódállamokban. A korábbi elfojtás után természetesen értékelődnek föl a nemzeti azonosságok. A mostani időszakban további két tényező táplálja folyamatosan az ehhez fűződő érzéseket, elvárásokat és törekvéseket, az alapvetően védekező, defenzív identitást: a nemzetállami beidegződések, a legelemibb autonómiaigényekkel szembeni ellenkezések és a globalizációs folyamatok világszinten. Az talán még most, közel egy évszázados tapasztalat nyomán sem kellőképpen világos mindenki számára, hogy kisebbségi helyzetben a nemzeti azonosság vállalhatósága és vállalása azonos azzal, hogy az ember kellő méltósággal élheti meg a maga életét és közössége sorsát, kellő méltósággal vállalhatja és használhatja anyanyelvét.

4.

Ha nem következik be semmilyen drámai változás a külső körülményekben, és a folyamatok nem merevednek elfogadhatatlan állapottá (mint ahogy a múlt század második felében voltunk), akkor továbbra is kulcskérdés lesz a nyelvi, nyelvhasználati jogok körének szélesítése és jogi kodifikálása, az attitűd a nyelvválasztásban. Ezek a nyelv státusát meghatározó alapvető tényezők. A nyelvek és a nyelvi közösségek viszonyában kulcskérdés lehet a regresszió és az expanzió, a befogadás és az elutasítás.

A nyelvi állomány vonatkozásában bizonyára továbbra is aktuális lesz a standard és a szubstandard nyelvváltozatok, a magyarországi és a külső régiók nyelvváltozatainak viszonya, a közelítés és a határtalanítás, a kodifikáció nyitottabbá, rugalmasabbá tétele és kiterjesztése földrajzi nevekre is. Ebben fontos szerepe lesz a korpusznyelvészettnek, azoknak az adatbázisoknak, amelyek intézményi és hálózati keretben épültek ki, és bővülnek folyamatosan. Néhány éve új tudományterületként jelent meg a regionális tudomány, témaként a régiókutatás. Ettől függetlenül és ehhez kapcsolódóan is fontossá válik a modern nyelvtechnológiai eszközök használó geolingvisztika.

A regionális kisebbségi kétnyelvűségeket fölértékelik a regionális kapcsolatok a gazdaságban és a kultúrában, és más viszonylatokba helyezi őket a globalizációval együttjáró többnyelvűsödés, a világnyelvek jelenléte. A mai többségi nyelvi dominanciát erősíteni vagy gyengíteni fogja a világnyelvi dominancia. Ezek mind érintik az oktatást is. Az autonómia – amely most inkább politikai kérdésnek tűnik, pedig a nyelvhasználatot

is közvetlenül érinti –, az autonómia lesz a próbája az integráció és/vagy asszimiláció dilemmájának. Ezt úgy értem, hogy a méltóságot biztosító személyi autonómia és a közösség szabad mozgásterét biztosító intézményi és területi autonómia feltétele az integrációnak. Ezek hiányában folytatódik az elzárkózás, az elvándorlás és/vagy az asszimiláció.

5.

Beszélhetünk-e Erdélyben nyelvi tervezésről? Ha igen akkor itt milyen feladatok várnak feltárára, kezelésre? Ha nem, akkor hol tart és mire lehet képes a nyelvművelés? Vágy mesterséges ez az elkülönítés?

Három része van ennek a kérdéskörnek, és ezek egymáshoz kapcsolódnak, részben egymásra épülnek: nyelvi tervezés, nyelvművelés és anyanyelvi mozgalom. Mindhárom jelen van Erdélyben is, noha napjainkban sem a tömegkommunikáció által közvetített nyelvi minták, sem a szakmai törekvések nem regionálisak, nem (csak) erdélyiek. Nem is az elkülönítésükkel van gond, hanem a szembe állításukkal: az természetes, hogy van ilyen elkülönülés műfajban és intézményesen is.

A „klasszikusnak” tekinthető nyelvművelés bizonyos értelemben a múlthoz tartozik, legalábbis Erdélyben. Ami most néhány lap nyelvi rovatában olvasható, vagy rádióban, televízióban követhető, az sokkal inkább a nyelvi műveltséget szolgálja, erősíti a nyelvi tudatosságot. Nem jellemző rá sem a megbélyegzés, sem az egyedül helyesnek vélt „standard”-változatok misztifikálása, nem jellemző rá a túlzott purizmus sem, noha erre mindig joggal érzékenyebbek a kétnyelvű közösségek.

A nyelvi tervezés szakmailag megalapozottan törekszik nyelvstratégiai célok megvalósítására. Ennek most három, intézményesen is összekapcsolt köre van a Kárpát-medencében. A legszélesebb kör a nyelvterület egészének nyelvhasználatát vizsgálja, és azt igyekszik befolyásolni: ennek fontos szakmai intézményei az Akadémia Nyelvtudományi Intézete és a Kisebbségkutató Intézet, valamint a külső régiók kutatóállomásai. A 2. kör az a kutatóállomás-hálózat, amelyet az Akadémia hozott létre a külső régiókban, és pályázati rendszerben támogat (ehhez szorosabban vagy lazábban egyetemi kutatóhelyek is kapcsolódnak). Erdélyben, és ez a mi szűkebb körünk, ennek fő intézménye a kolozsvári és sepsiszentgyörgyi székhelyű kutatóállomás, a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet és a kolozsvári egyetemi tanszék, belső és külső munkatársakkal.²² Hasonló célokat követ, és

²² www.sztanyi.ro.

a szakmai háttérrel fontosnak tartja az internetes szerkesztősége és néhány programjában a kolozsvári Kisebbségkutató Intézet.²³

A nyelvi tervezésnek az a része, amelyet státustervezésnek tekintünk, csak kisebb részben valósítható meg szakmai eszközökkel, ami ide tartozik, az a kisebbségpolitika alapvető feladata: a nyelvi, nyelvhasználati jogok körének szélesítése, a magyar anyanyelvű polgárok, önkormányzatok bátorítása, hogy éljenek is ezekkel a jogokkal. A végső cél ebben a tekintetben a magyar nyelv jogi alárendeltségének, bármilyen jellegű korlátozásának megszüntetése, hivatalos státusának kivívása legalább regionálisan (a Székelyföldön). A nyelvészek szakmai hozzájárulása olvasható többek között a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai két kötetében, egy, az Akadémiai Kiadónál megjelent német nyelvű kötetben.

Sokkal több és kizárólag szakmai feladatok adódnak a nyelvi állomány tervezésében, a korpusztervezésben. Ennek egyik feladatát úgy lehetne megfogalmazni, hogy a magyar standard vagy a magyar köznyelv közössé tétele (ennek eszköze a több szintű közös korpuszépítés), ez a célja a „határtalanítás” programjának.²⁴ Ebben egyaránt adódnak nyelvi kodifikációs feladatok, valamint olyan munkálatok, amelyek leépült és szétfejlődött nyelvi regiszterek (pl. szaknyelvi terminológiák) pótlását, gondozását célozzák. Ezt a célt szolgálják például az általunk szerkesztett és kiadott közigazgatási szótárak, az oktatásterminológiai szótár. A napi nyelvi feszültségek is jelzik, hogy Kárpát-medencei szinten mennyire megoldatlan a magyar földrajzi nevek, helységnevek kodifikálása.

Nyelvi tervezési feladat a beszélők nyelvvel szembeni magatartásának javítása, a bátorítás és a tájékoztatás például arról, milyen következményei várhatók annak, hogy a szülő így vagy úgy dönt gyermeke tanulvválasztásában, iskolaválasztásában.

A magyar közösségek szempontjából kedvezőtlen nyelvi folyamatokat nehéz befolyásolni, és még nehezebb visszafordítani őket. Ilyen „visszafordítási” kísérlet a nyelvi tervezésben a nyelvi revitalizáció: azoknak a speciális oktatása, akik – miután szüleik vagy ők kiestek az anyanyelvből – újra meg szeretnének tanulni magyarul. Gyakorlatilag revitalizációs oktatás folyik Moldvában és több szórványközpontban.

Az anyanyelvi mozgalom szintén kialakította a maga intézményes hálózatát a Kárpát-medencében. Erdélyben ezt a mozgalmat szervezi

---

²³ www.nyelvijogok.ro.

²⁴ Erről és a hálózati munkáról lásd <http://ht.nytud.hu>.

az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége,²⁵ valamint a Georgius Aranka Társaság, de részt vesz benne minden olyan intézmény, iskola, amely anyanyelvi versenyt, szavalóversenyt, mesemondó-versenyt, nyelvi témájú ünnepi műsorokat szervez. Hozzá tartoznak a mozgalomhoz a szünidei anyanyelvi táborok is. Beszédkörök működnek mindent a Kárpát-medencében, az Implom és a Simonyi helyesírási verseny, a győri Kazinczy-verseny, a sátoraljaújhelyi verseny rendszeres évi seregszemlévé vált. Ebben a mozgalomban az a fontos, hogy ezrével vesznek benne részt fiatalok, kis- és nagyiskolások, és hogy rendezvényeivel regionálisan is jelen van szórványterületeken, szórványcentrumokban is. Erdélyben az AESZ szakmai háttérintézménye a magyar nyelv és irodalom iskolai oktatásának is.

---

²⁵ www.aesz.ro.

SALAT LEVENTE

1.

Pontosító megjegyzéssel kell kezdenem: noha a kérdés ezt sugallja, a magyar kisebbségkutatást megítélésem szerint lehetetlen önmagát belső szempontok és sajátos prioritások alapján megszervező, a nemzetközi tudományos kontextustól, illetve a nemzetközi politika eseményeitől függetlenül elgondolt területként értelmezni. Ennek megfelelően a legfontosabb változásokat én nem a kutatási terület belső logikájának az alakulásából látom levezethetőnek, hanem abból, hogy a magyar kisebbségkutatásban szerepet vállalók miként reagáltak le a nemzetközi politikának azokat a fejleményeit, amelyek behatárolták a kisebbségpolitika mozgásterét, és ezzel szoros összefüggésben a kutatási terület várakozási horizontját. A legfontosabb ilyen fejleménynek azt a fordulatot látom, amelynek nyomán a kisebbségi problematika lekerült az európai biztonságpolitika napirendjéről, és szertefoszlottak a kérdés európai szintű rendezéséhez fűzött korai remények. E fordulatot követően egyesek egyszerűen fölhagytak a területtel kapcsolatos vizsgálódásaikkal, mások a változó körülményekhez igazodva próbálták áthangolni kutatói érdeklődésüket. Míg korábban a magyar kisebbségkutatás hangsúlyosan a politikai döntések előkészítéséhez, illetve befolyásolásához kívánt hozzájárulni, mind nemzetközi, mind belpolitikai vonatkozásokban, és elsősorban a magyar kisebbség(ek) helyzetére összpontosított, az említett fordulat után a kutatási terület mellett kitartók más kisebbségekre is kiterjesztették vizsgálataikat, fölfedezték a roma-kérdést, vagy módszertani újításokba kezdtek. A magam szűkebb területe, az etnopolitika a módszertani újítások természetére nézve illusztratív. Noha a vizsgálódások fő indítéka a – korábban egyszerűen kisebbségeknek nevezett – politikai értelemben hátrányos helyzetű kulturális, nyelvi vagy vallási közösségek problémáinak a megértése marad, a kutatás hangsúlya a politika és etnicitás viszonyának a megértésére helyeződik át, amiből az következik, hogy a fölmerülő kérdéseket nem csak a hátrányos helyzetű kisebbségek, hanem a domináns többségek oldaláról is vizsgálni kell. Másként szólva: e módszertani nézőpontváltás következtében egyértelművé válik, hogy nem csak a kisebbségeknek, hanem a többségeknek is van etnicitása, és annak viszonya a politikához, tükröződése a politika intézményeiben legitim és izgalmas kutatási terület. E módszertani áthangolódás természetesen bizonyos fogalmak használatával

kapcsolatos szokások megváltozását, jelentésviláguk átrendeződését is eredményezte. A leglátványosabb pályát minden bizonnyal a multikulturalitás – a kulturális, nyelvi, etnikai, vallási, jogi stb. megosztottság – fogalma futotta be, amely a kilencvenes években még szitokszónak számított a magyar politikai nyilvánosságban, újabban pedig egyre többen ismerik fel, hogy a nemzetközi szakirodalom szociológiailag releváns változóként, fontos – többnyire negatív – strukturális adottságok prediktoraként használja a fogalmat. A fogalomhasználattal kapcsolatos szokások változásáról lehet beszélni továbbá magának a kisebbség fogalmának a tekintetében, és érzésem szerint sokat – noha még mindig nem eleget – árnyalódott az autonómia-fogalom jelentésvilága is. Más fogalmak, mint például a megmaradás, amely a kilencvenes évek során még sokunkat foglalkoztatott, mára szinte teljességgel kikopott a tudományos fogalomhasználatból.

2.

A kilencvenes évek első felét társadalmi aktivizmussal vegyülő tájékozódás jellemezte az esetemben. 1994-ben a Korunk Baráti Társaság égisze alatt országos reprezentatív mintán elvégzett vizsgálatot kezdeményeztem a Romániában uralkodó identitásstruktúrákról, illetve a román-magyar kapcsolatok fontosabb mutatóiról, amelyet 1995-ben és 1996-ban egy-egy, majd, az Etnokulturális Kisebbségek Forrásközpontjának a keretében 2000–2002 között újabb három vizsgálat során megismételtünk, a 2001, illetve 2002-es adatfelvétel esetében a roma kérdés dimenziójával is kiegészítve a kutatást. A kilencvenes évek második felében érdeklődésem a kisebbségi lét normatív vonatkozásai fele fordult. 2000 után néhány, módszertanilag nem túl látványos kvalitatív kutatást kezdeményeztem a romániai magyarság megmaradásának szellemi feltételeiről, a közép-kelet-európai kisebbségi pártok kormányzati részvételének a következményeiről, illetve a román-magyar megbékélést akadályozó tudatszerkezetekről. 2004 óta az etnopolitika, azon belül a kulturális megosztottság politikai következményeinek a kérdése áll érdeklődésem középpontjában, amelynek mind normatív, mind empirikus vonatkozásai foglalkoztatnak. Ez utóbbi fordulatot tartom az eddigi pályám során bekövetkezett legjelentősebb változásnak, amely az előző kérdésre adott válaszomban említett dekonjunkció mellett a nemzetközi szakirodalomban való egyre elmélyültebb tájékozódás számájára írható. E tapasztalatok alapján úgy ítélem meg, hogy a kulturális

megosztottságnak, mint szociológiailag releváns mutatónak és következményeinek a vizsgálata, illetve annak tanulmányozása, hogy az etnikai, nyelvi, vallási és jogi megosztottság miként tükröződik a világ különböző térségeinek, illetve államainak a politikai intézményeiben, újabb lendületet adhat a sok tekintetben dekonjunktúrába került magyar kisebbségkutatásnak. Az etnopolitikai szemlélet térnyerése a kisebbségkutatásban esély egyben arra is, hogy a jogharcként sok tekintetben megfeneklett kisebbségpolitikai törekvéseket közpolitikai nyelvezetben próbáljuk meg újrafogalmazni és napirenden tartani.

3.

Noha az egyes közép-európai államokra jellemző kisebbségi viszonyok sokban különböznek, általában elmondható, hogy a térségben a nemzeti-kisebbségi, illetve etnikai identitások döntő többsége eljutott a hivatalos elismertség állapotába. A térség országainak a zömében törvények biztosítják az identitás szabad megválasztásának, illetve megőrzésének a jogát. Több országban van példa arra is, hogy az állam intézményei alkalmazkodnak a kulturális megosztottság körülményeihez, és bizonyos – többnyire szerény – mértékben tükrözik az etnikai, nyelvi és vallásos sokféleséget, akár a feliratok, a kommunikáció, az ügyvitel vagy a hivatalos dokumentumok nyelve tekintetében, akár a személyi állomány összetételében. Hiányoznak ezzel szemben a térségben az intézményesített – hatályos törvényben vagy alkotmányban rögzített – hatalommegosztás példái, amelyek képesek volnának a közösségi identitások fennmaradását hosszútávon garantálni. (A nemzetközi politika teljesítőképességének sajátos korlátait tükrözi a körülmény, hogy a hatalommegosztás a délkelet-európai térségnek csak azokban az államaiban jött szóba, mint lehetséges megoldás, ahol elhúzódó, humanitárius katasztrófákat okozó erőszakra került sor előzetesen.)

4.

Ahogy a kisebbségkutatás eddigi alakulását sem lehet a nemzetközi, illetve a térségre hangsúlyosan jellemző nemzetállami politika kontextusától elválasztva értékelni, a kutatási terület jövőbeni alakulását is nagymértékben be fogja határolni véleményem szerint az Európai Unió helyzetének és a térségben található államok belpolitikájának az alakulása. Számolni kell azzal, hogy a NATO terjeszkedésének, illetve az EU keleti bővítésének a lezárultával a térség államai elérték – legalábbis rövid- és

középtávon – saját kisebbségpolitikai teljesítőképességük határait, ami azzal járt együtt, hogy a kisebbségi jogok terén az eddigi eredményeket létrehozó kodifikációs folyamat megtorpant, jelentős mértékben csökkentve a kisebbségek parlamenti képviseletének a gyakorlati jelentőségét. A kialakult helyzetben a megoldatlan vagy kezeletlen kérdéseknek közpolitikai problémákként való újrafogalmazása jelentheti az egyik kiutat. Másik várható fejlemény, hogy a kisebbségpolitika téttel bíró színhelyei a nemzeti szintű politizálásról a helyi és regionális színterekre helyeződnek át. E valószínűnek látszó változások kontextusában arra számíthatok, hogy a helyi politika, annak intézményei, technikái és teljesítőképessége, a regionális fejlesztéssel kapcsolatos kompetenciák kerülnek majd várhatóan a figyelem előterébe. Az Európai Unió politikák szellemiségében rejlő lehetőségek felfedezése talán azt is eredményezni fogja, hogy néhány régi kisebbségpolitikai problémát az EU intézményei számára érthető nyelvezetben fogalmazzunk újra, amire többek között a strukturális diszkrimináció néhány jelensége kínál példát és lehetőséget. S tekintettel arra, hogy a szimbolikus politizálás tartalékai várhatóan nem merülnek ki a belátható jövőben, valószínűsíthető, hogy olyan régi témák, mint az autonómia is szerepelni fognak a kulcskérdések között.

5.

A kommunizmus romániai öröksége és az Erdélyi magyarok című, a Tismăneanu-bizottság jelentésének magyarokra vonatkozó részét felvezetve írta: „A diktatúra örökségével való kritikus szembenézést tovább nehezítette az a körülmény, hogy az egységes román nemzetállam konszolidálásának fontos vívmányai kötődnek a román kommunizmus történetéhez. Ha ezek a vívmányok kisebbségi – magyar, német és zsidó – szempontból súlyos, egyes esetekben visszafordíthatatlan veszteségeket és leépüléseket eredményeztek is, látni kell, hogy a román nemzet tagjaitól alaptalan dolog volna elvárni, hogy a kommunizmus örökségének ehhez az összetevőjéhez kritikusan viszonyuljanak.” Ennek nyomán Ön szerint egy konzociális modell kialakításának, illetve a „nemzetek közti megbékélésnek” mennyiben előfeltétele a történelmi szembenézés, az önrevízió? Hogyan jelenik meg ez az Ön és az EDRC rendkívül fontos mediátori tevékenységében?

Nem gondolom, hogy bármiféle kibontakozásnak – legyen az akár konzociáció, akár valami más, mindkét fél számára elfogadható berendezkedés – feltételeként kellene felfognunk a történelmi önrevíziót, tekintettel arra, hogy a nemzetek teljesítőképessége ebben a tekintetben igen korlátozott. Ez különösképpen így van a magyar-román

relációban, a közeledést lehetővé tevő önrevízió ugyanis mindkét fél esetében olyan események átértékelését feltételezné, amelyeket külön-külön a nemzeti lét legbensőbb lényegéhez tartozóként termel újra folyamatosan a magyar és a román nemzeti narratíva. Ennek megfelelően és nem a múlt összehangolt átértelmezésében, hanem a közös jövőépítésben látnám inkább a lehetőséget, ami a konfrontálódó mentális struktúrák fokozatos lebontását, dekonstruálását feltételezné. Ennek egyik útja a fiatal nemzedékek más, a jelenlegi adottságokhoz és a jövőbe vetített célokhoz igazított szellemében való nevelése. Erre én magyar, román és angol nyelven folytatott oktatói tevékenységem révén teszek szerény kísérletet, az Etnokulturális Kisebbségek Forrásközpontja pedig a román oktatási rendszerből teljességgel hiányzó multikulturális nevelés meghonosításán, intézményi kínálatának bővítésén fáradozik.

TÓTH JUDIT

Kit érdekelnek a migránsok?

5.

Tapasztalatai szerint a bevándorláspolitikában és az idegenjogok terén a jogi szabályozás mennyiben pusztán a politikai döntések végrehajtási technikája, illetve mennyiben önálló normakeret, amely visszahat a politikai döntésekre, azoknak is keretet ad? A jogi normák mentén mennyiben lehet szakpolitikákat felépíteni?

A Regio által elindított vitában a nemzetközi migráció és etnicitás összefüggésében így tettem fel a kérdést: vajon kit érdekelnek a vándorok? A rendszerváltás óta elmúlt két évtizedben röviden szólva semmiféle olyan kutatási, irodalmi feldolgozás nem folyt, amely arra tudna választ adni, vajon a magyar lakosság önképe, a régióban élő más népekhez és a Magyarországon élő különböző etnikai csoportokhoz való viszonya és annak visszahatása a saját magáról alkotott képre miként változott meg.

Ez a megállapítás azon alapszik, hogy a bibliográfiák átnézése és saját kutatási együttműködéseim szerint *a nemzetközi vándorlásról legalább 400 tanulmány és monográfia* született ezen időszakban, amely elvileg érintette, vizsgálhatta volna az etnicitás közvetlen vagy közvetett kérdését. Azonnal elismerve, hogy nem lehet pontos a bibliográfiai besorolás, a közös minimum, hogy a társadalomtudományi hazai bibliográfiákban a nemzetközi vándorokkal és vándorlással legyen kapcsolatos a mű, kutatás. Ezen belül milyen főbb vizsgálati súlypontokat láthatunk?

A migráció és a rendészet, valamint a bűnözés összefüggése, a migráció illegálitása, a biztonságpolitika és a nemzetközi vándorlás szinte egyenes kapcsolata. Az írások fele e téma köré csoportosítható, amely az etnikai önképet egy ponton bizonyosan kiteljesíti: a migráns gyanús idegen, akihez a deviancia társul, és aki miatt sajátos állami, igazgatási, rendészeti, bűnügyi intézkedéseket kell tenni. Ez önmagában olyan súlyos következmény, amely szinte elnyomja a többi írás és más szerzők hatását a közbeszéd esetlegesen más irányú tematizálására. Ilyen alkotó műhely az Országos Kriminológiai Intézet, a Rendőrtiszti Főiskola és a rendészeti főhatóságok által támogatott pályázók köre (pl. ORFK Innovációs és Tudományos Tanácsa, Bűnmegelőzési Tanács, a közrendvédelmi bíróságokból befolyt pénzekből fedezett pályázatok és esetlegesen EU-alakok, Rendészeti Tudományos Társaság, *Rendészeti Szemle*). Ebben az

olvasatban tehát a migráns leginkább a rendészetnek új, nemzetközi együttműködésre is lendületet adó forrása és tárgya, csak éppen nem alanya. Ezekben az írásokban például nem bukkan fel, hogy miért nem vesznek fel migránsokat és antropológusokat a migránsokkal foglalkozó hivatalokba. Persze, tudjuk a formális választ (a köztisztviselői törvény, a hivatásos jogviszonyról szóló törvény szerint csak magyar és még csak nem is kettős állampolgár a megbízható, csak őket lehet alkalmazni), de hát a kutatói érvelést ez nem kell, hogy befolyásolja.

A migráció jogi keretei, ide értve az emberi jogok, az EU-hoz való csatlakozással járó jogharmonizáció, egyáltalán a migrációs jogalkotás hazai szomorú állapota képezi a másik hatalmas irodalmi anyagot. A menekültek, hontalanok jogállása, a vállalt kötelezettségek és annak magyarországi érvényesítése a leginkább kritikus hangnemű, mert rámutat számos hiányra, alkotmányos elveket és értékeket kér számon. Az egyetemi műhelyek, az MTA Jogtudományi Intézetének publikációi, a civil szervezeti honlapok és írások (Menedék Migránsokat Segítő Egyesület, Magyar Helsinki Bizottság) is leginkább a rendszertani összefüggéseket és a migránsok jogvédelmét kérik számon, és erről az oldalról követelik az átfogó beilleszkedési stratégiát, tiszta elveket. Ez is nagyon piacképes nemzetközileg, a jogi folyóiratok (*Fundamentum*, *Acta Humana*) is ezt a törekvést erősítik, magyar és angol nyelvű tanulmányokkal közösen.

A történettudományi írások egyik marginális témaköre a legális és illegális elvándorlás és a menekültekkel, hazatértekkel, visszatértekkel kapcsolatos mikro- és az állami intézményi történelem feltárása. A megnyíló levéltárak például az 1988–89-es romániai és NDK-s menekültek hazai fogadtatását és annak diplomáciai, nemzetközi összefüggéseit, titkosszolgálati működését is lassan feltárják, ám mégsem hiszem, hogy a szaporodó kronológiák, vándorlás-történetek, intézménytörténeti elemzések éppen az etnikus viszonyok (pl. az elüldözött németek visszaszivárgása, a visszafordított románok összeverése és a Stasi-nak 1989 júliusáig átadott keletnémetek sorsa) átértékelését hozná, éppen a kutatási eredmények szűk szakmai körben maradása miatt. Az alkalmi ünneplés a határnyitás miatt inkább a hamis önképet erősítette, mintsem a titkosszolgálati és pártközi, elvtársi egyeztetések feltárulásával az erkölcsi tanulságok felvetését.

A szociológiai, demográfiai, regionális és közgazdasági kutatások főbb eredménye egy-egy időszak és migrációs hullám sajátos, adatokkal

jól körülhatárolható csoport, régió vizsgálata volt. Óvakodtak az általánosításoktól, és ők küzdöttek leginkább a statisztikai rendszer gyengeségeivel, próbáltak saját adatfelvétellel, interjúzással adatokat kinyerni. Sajnos a közbeszédbe kevésbé került át az ő megközelítésük differenciáltsága, miként a szakpolitikák (pl. oktatásügy, foglalkoztatás) sem vették komolyan az általuk feltárt tanulságokat, például a romániai munkaerő-korlátozásra vagy az oktatási kiemelt normatíva történetére utalhatunk itt. A KSH Népesedéstudományi Intézete, MTA Szociológiai intézete, az ELTE pedagógiával foglalkozó elemzői, a földrajzos kutató műhelyek számos konkrét eredményt produkáltak, amely persze „utólagos okoskodás”, abból nem lehet közvetlenül a jövőt és különösen a nemzeti identitást előre jelezni. Még az előítéletekkel foglalkozó kutatók sem szoktak ilyen prognózisra vállalkozni, a híressé vált piréz-ellenesség mutatói sem alkalmasak erre.

A migrációs politikát, azon belül az egyes részpolitikákat (népesedés, munkaerő, foglalkoztatás, oktatás, szociális támogatás, nyelvpolitika) feltáró írások meglehetősen kevés számban születtek, hiszen a nem-létezőt csak hiányolni lehet, és csak a rossz gyakorlatot lehet kritizálni. Nincs termékeny párbeszéd, erre volt jó példa az MTA Politikatudományi, majd Kisebbségkutató Intézetében született 10–12 tanulmánykötet, a hazai migrációs társadalomtudományi, interdiszciplináris irodalom gerince, amely ugyan több alkalommal szólította meg a kormányzati, parlamenti, civil, önkormányzati és akadémiai kört, de minden erőfeszítés ellenére csak műhelybeszélgetésekig, konferenciákig és néhány sajtóközleményig jutottak a szervezők. Az egyik kötet kifejezetten a migrációs politika kiformálását segítő projektet és annak bukását mutatta be. Noha a parlamentben néhányszor és pár napig téma volt 20 év alatt a migrációval kapcsolatos és a nemzeti önképet is megérintő vándorlás, csak a magyar kontra nem magyar befogadása, a határon túliaknak axiómaként kezelt beilleszkedettsége, magyar állampolgársága vagy segítése kontextusában. Ez a ki nem beszélt múlt és jelen korlátozta a „milyen legyen a jó migráns”, „mi a magyar állampolgárság lényege” nevű vitákat is. Hátsó gondolatként sem merült fel a kutatási eredmények felhasználása, és kevésbé leplezetten a választójog és az adott párt etnikai kártyát felhasználó szavazat-maximálása volt a diskurzus tárgya és téje.

Végül piciny mértékben bukkannak fel a sajtót, a médiát és a civil szférát mint a közvéleményt, a közbeszédet alakító szektort vizsgáló tanulmányok, kutatások, azt firtatva, vajon az idegen miként jelenik meg rajtuk keresztül (pl. kínaiak a magyar sajtóban, milyen a migránsokkal

foglalkozó társadalmi szerveződések „Szólampróbája”). Nyilvánvalóan szakdolgozatírók és tartalom-elemző médiakutatók, szociológusok, közpolitikai intézetek időtöltése, ha hiányolják a közérdekű adatokhoz – így a migrációs kiadásokhoz, bevételekhez, intézményi létszámokhoz – való hozzáférést, a rendészeti szemlélet alternatíva nélküliségét.

A leltárkészítéshez hozzátartozik, hogy a kormányzati és minisztériális döntéshozók csak szűk körben érintkeznek a nemzetközi vándorlással, és ezzel intézményesen fenntartják a „*mi nem vagyunk bevándorló ország, Magyarország csak tranzitország*” mítoszt, innen úgyis továbbmennek a migránsok. Tehát nem is kell arról beszélni, hogy akarunk-e befogadó társadalom lenni? Ha utáljuk a saját cigányainkat, akkor miért szeretnénk a távoli másságot, ha egyszer csak belép a határon és a szomszédunkba költözik? A válasz persze nem ilyen csupas: elvégre csendes ünneplés volt a kisebbségi önkormányzati rendszer és a Magyarországon világhírű kisebbségi jogi keretek 15 éves fennállásáról tavaly a Magyar Tudományos Akadémián. Volt kisebbségi hivatal, van ombudsman, ahogyan van Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal – csak ettől még a „mi és ők” viszonya nem lett megtárgyalhatóbb társadalmilag, és persze a magyar közjog legújabb fejleménye, hogy az állampolgárság rendészeti üggyé vált,²⁶ teljesen visszhangtalan marad!

Csak néhány szalagcím, ahogyan ma a nemzetközi vándorlás bekerül a (korlátozott) társadalmi nyilvánosságba. „Európai bevándorlási és menekültügyi paktumot fogadott el az Unió. A tagállamoknak létre kell hozniuk egy olyan nemzeti integrációs politikát, amely a tartósan letelepedni szándékozó migránsok harmonikus beilleszkedését segíti elő. A tagállami politikáknak a migránsok jogainak és kötelezettségeinek egyensúlyán kell alapulniuk, és a fogadó ország nyelvének elsajátítását, valamint munkavállalást elősegítő konkrét intézkedéseket kell tartalmazniuk. Hangsúlyozniuk kell továbbá a tagállamok és az Európai Unió identitásának, valamint az alapvető értékeknek a tiszteletben tartását.” Az Európai Menekültügyi Alap Magyarországnak 2008–2013 között 1 milliárd 935 millió Ft-os támogatást nyújt, míg az Európai Integrációs Alap 2007–2013 között 3 milliárd 915 millió Ft-ot, nem is szólva az Európai Szociális Alapról. Az IRM honlapjáról kiderül, hogy házi használatra már van a Magyar Köztársaságnak a szabadság, biztonság és a jog érvényesülése térségében való együttműködésére vonatkozó

²⁶ Lásd az IRM szervezeti munkamegosztását és a www.irm.hu honlapot.

2009–2014 közötti kormányzati stratégiája. „Erősíteni szükséges a legális bevándorlók integrációjára irányuló törekvéseket. Támogatni kell az újonnan érkezett bevándorlók igényeihez igazodó integrációs programok kialakítására, illetve a beilleszkedést elősegítő – különösen az alapvető jogokról, illetve a munkavállaláshoz való hozzáféréstről szóló tanácsadásra, a beiskolázás területén felmerülő problémák kezelésére, valamint a diszkrimináció elleni küzdelemre irányuló – intézkedések kidolgozására irányuló kezdeményezéseket. E tekintetben kiemelt hangsúlyt kell fektetni a külföldi állampolgárokkal szembeni toleranciát, a társadalmi befogadást növelő akciókra” – sűríti a minisztériumi kivonat a lényegét pénzre és nemzetközi elvárásra.

Ugyanakkor a multikulturális nevelésről írtak többen (SZTE), bár a kulturális és oktatási tárca honlapja szerint „Az OKM megbízásából az OKM Támogatáskezelő Igazgatósága pályázatot hirdet 'Menekülteket befogadó állomásokon elhelyezett kiskorú gyermekek oktatási integrációjának támogatása' címmel.” Hasznosulhat a kutatási eredmény? Ha valaki látott már befogadó állomáson integrálódott kisgyermeket, akkor az tudja erre a választ. Egy másik pályázat tárgya: Migráns tanulók a magyar közoktatásban. A „nemzetközi adatgyűjtés elsődleges elemzése utáni eredmények értelmében a sajátos nevelési igényű migráns tanulókat érintő magyarországi gyakorlat azokhoz az államokéhoz hasonló, amelyek nem tesznek különbséget migráns és nem migráns sajátos nevelési igényű gyermekek között az őket célzó intézkedések vonatkozásában. A magyar közoktatási rendszerbe bekerülő külföldi állampolgárságú gyermekek ugyan integrált közegben tanulnak, de ez nem egyfajta tudatos tervezés eredménye, hanem épp azt mutatja, hogy előzetes szakértői vélemény nélkül az országba érkező, gyógypedagógiai ellátást igénylő tanulók is csak külföldi illetőségüként kerülnek a rendszerbe. Ebben az esetben nevelésük-oktatásuk segítése érdekében az Oktatási és Kulturális Minisztérium által kidolgozott és miniszteri közleményben ismertetett úgynevezett Interkulturális pedagógiai rendszer alkalmazható. Ez a multikulturális, integrációs és komprehenzív szemléleten alapuló program irányelveként használható a külföldi tanulókat is fogadó oktatási intézmények számára, viszont nem ad iránymutatást a sajátos nevelési igényű migráns, bevándorló vagy menekült gyermekek oktatását illetően. Az ilyen nehézségekkel küzdő tanulók felismerése, valamint diagnosztizálásának igénylése az oktatási intézmény feladata, de a magyarul még nem vagy alig beszélő gyermekekkel és szüleikkel

a tanári kapcsolatfelvétel, illetve az alapkommunikáció is akadályokba ütközik. Sok esetben a nyelvtanulási problémákkal küzdő tanulókat is tanulási zavarosként kezelik, míg más esetben a részképesség-zavaros, de magyarul még alig kommunikáló gyermekeket is csupán nyelvi problémákkal küzdökként. Elemzések alapján megállapítható, hogy a sajátos nevelési igényű migráns tanulók szakszerű ellátása egyértelműen személyfüggő, azaz a gyermeket tanító pedagógus empátiáján, problémafelismerő képességén és kommunikációs adottságain múlik....Az adatgyűjtésekből kiemelt két további probléma: a szakértői szolgáltatások összehangolatlansága, valamint a tanulók anyanyelvét beszélő tanárok gyógypedagógiai felkészületlensége nem érvényesíthető a magyar gyakorlatra, mivel a külföldi állampolgárságú, nem magyar anyanyelvű, sajátos nevelési igényű tanulók támogatására még nem működnek különféle segítő szolgálatok, valamint a külföldi tanulókat tanító pedagógusok általában nem beszélnek a tanulók anyanyelvén – kivéve a világnyelveket –, és az iskolák többnyire nem alkalmaznak anyanyelvi tanárokat.” (Németh Szilvia) Az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézetben külön projekt foglalkozott a sajátos nevelési igényű migráns tanulókkal – tehát láthatóan a közoktatásban az intézmények nagy száma rejt olyan piaci lehetőséget, amely a kutatási eredményeket praxissá teheti – ha lenne bármilyen elvárás a magyar közoktatás intézményi korlátainak áttörésére. Csakhogy éppen az nincs. És féltő, hogy a cigány vagy magyarul nem tudó ugyanúgy a gyógypedagógia útvesztőiben süllyedhet el.

Folyik szakemberképzés: például, a Menedék – ELTE együttműködésében ingyenes 60 órás akkreditált pedagógus továbbképzés: migráns (külföldi, letelepedett, menedékkérő, menekült, oltalmazott) gyerekek oktatása és nevelése. Sőt, van az ELTE-n migrációs szociológia szakirányú továbbképzési szak, amit elvégezve „Okleveles migrációs szakértő” lesz a végzős 2 félév alatt.

A Nemzetbiztonsági Hivatal 2007-es évkönyvében pedig a nemzeti identitást is érintő kitételeket lehet olvasni. Például. „Az illegális migránsok körében megnövekedett a két újonnan csatlakozott ország – Románia és Bulgária – úti okmányainak felhasználása, emellett felértékelődtek a magyar iratok és vízumok is, amelyek a schengeni határok átlépését teszik lehetővé. Az új biztonsági elemekkel ellátott magyar útlevél nehezen hamisítható, erre az elmúlt időszakban nem is volt példa. Új tendenciaként jelentkezett, hogy az embercsempészek a migránsokat csak útba igazítják, de nem kísérik őket át a határon, ami a határőrizeti szervek

eredményes felderítéseire vezethető vissza. A túloldalon a bünszervezet egy másik tagja várja az illegális bevándorlókat, aki a továbbjutásban segítséget nyújt nekik. Amennyiben a külföldi állampolgároknak nem sikerül észrevétlenül átjutniuk, azonnal menekült státuszért folyamodnak. Az ehhez kapcsolódó idegenrendészeti eljárás lefolytatását azonban nem várják meg, hanem haladéktalanul megkísérelnek az EU gazdagabb országaiba távozni. Kitoloncolásuk esetén, adandó alkalommal újra megpróbálják jogellenesen átlépni a határt.” Lám, rendészeink éberek, okmányaink és útvonalaink pedig kapósak!

Saját kutatásaim megítélésére nem vagyok hivatott, csupán annyit jegyzek meg, hogy kísérletet tettem több esetben az izolált viták összekapcsolására, leleplezésére, a szabályozás és a politikai beszéd ellentmondásait elemezve. (Például: ki a magyar, lehet-e az etnicitást szabályozni, ki tartozik a kisebbséghez, mi a diaszpóra, mi az állampolgárság lényege, mi a határon túli magyarsághoz kapcsolódó politika kapcsolata az európai integrációhoz és a magyar külkapcsolatokhoz, mit jelent az etnikai hovatarozás megvallása és miért van kettős mérce, a menekült jogállás nagyvonalúsága és a földrajzi korlátozás vagy a munkaerő vándorlásának uniós korlátozása miféle nemzeti érdekeket szolgál.) Ugyanakkor ilyen egyszemélyes intézményként folyamatosan éreztem a – nemzetközi együttműködések közepette – a migrációs alapkutatások egyre nagyobb hiányát, a módszertani bizonytalanságokat, a szóhasználat esetlegességét.

Szkeptikus vitázóként válaszom úgy összegezzhető, hogy az elmúlt két évtizedben számos társadalomtudományi kutatás született, és különösen a nemzetközi akadémiai támogatás és közönség nyomására számba szökkent a korábban csak féllégális, megtűrt nemzetközi migrációs kutatás-csíra. Ugyanakkor annak fejlődési irányait a nemzetközi anyagi támogatások és a politikai megrendelők igényének kielégítése nagyban meghatározta. Így a rendészet, biztonságpolitika, emberi jogok, külkapcsolatok, újabban pedig a tartalommal kevésbé feltöltött beilleszkedési indikátorok, állampolgárság, megkülönböztetés tilalma és egyenjogúság körében mozog. Ahhoz, hogy mindezen korlátozott nyilvánosságú eredményeknek a szélesebb körben megismertetése és az említett megrendelésektől elszakadó független kutatások is létrejöjjenek, több feltételnek kellene teljesülnie. Mi az, ami feltehetőleg kellene, de nincs?

Nincsen migrációs kutató műhely, csak migrációval is foglalkozó emberek és projektek. A kutató műhely tudna azon dolgozni, hogy legyenek megfelelő szavaink, szakkifejezéseink (pl. a displaced person,

forced migration, TCN biztos, hogy a kényszervándor és harmadik állam polgára szabatos magyar nyelven hangozzon?), miként lehet a közbeszédre is hatni, miként lehet jó migrációs adatbázisokat, bibliográfiákat és szakfordításokat létrehozni.

Nincsen migrációs folyóirat, csak általános társadalom- vagy szaktudományi folyóiratokban elszórt közlemények, valamint szerkesztett és alig terjesztett tanulmánykötetek. A rendszeres szerkesztőségi munka nyilván a szóhasználatról a viták szervezéséig többfélét tehet e téren.

Nincs olyan anyagi bázis, amely az említett megrendelői torzításoktól mentes, azaz alapkutatást finanszíroz. Persze van OTKA, meg egyetemi autonómia, csak annak keretében az évi 1–1 támogatás ez elmúlt évtizedek kutatási hiányait és a ma kötelező nemzetközi megmérettetést és publicitást nem tudja pótolni.

Ha ez az illuzórikus igény nagyban megvalósul, akkor kerülünk oda, hogy érdemi választ adhassunk majd arra, visszatekintve: a nacionalizmus, a kisebbségi etnicitás, a közép-európai társadalmakon belül az etnikai, nemzeti azonosságok szerepe miként változott meg a rendszerváltással. Addig csak törpe minoritást képeznek az etnikai reneszánsz és populizmus miatt egyre duzzadó etnikai kutatások áradatában a migrációs kutatások és kutatók.

TÓTH KÁROLY

1.

A kisebbségkutatás tágabb környezete volt az, amely az elmúlt időszakban dominált és átrajzolta azt az összefüggésrendszert, amely jellemző volt a kilencvenes évekre. Más dimenzióba helyezi a kisebbségkutatás egyes területeit, legyen szó identitásról, interetnikus kapcsolatokról, változásvizsgálatokról (pl. az etnológia területén), a mindennapjaink jelenségeinek értelmezéséről, de a történelem egyes időszakainak feltárásáról is és sorolhatnám. A kilencvenes évek közepén elsősorban a magyar identitásvizsgálatokon volt a hangsúly, a múlt azon területeinek megismerésén, amelyek tabunak számítottak a korábbi időszakban. Ez a terület akkoriban meglehetősen szűz területnek számított, alig tudtunk valamit a kisebbségek közgondolkodásáról, a nemzethez, nemzeti hovatartozáshoz fűződő viszonyról, a kisebbségek értékrendjéről, rétegződéséről, a regionális különbségekről, a tényleges és egyre megújuló generációs értékrendváltozásokról, a múlt, a tradíciók szerepéről az értékrend, reprodukálásában és formálásában. A politikai identitás egy új fogalomként jelent meg, ami a differenciált társadalom új eleme volt, és nem igazán voltak tapasztalatok a jelenség vizsgálata terén. Mindezen fogalmak jelentős változáson mentek keresztül a vizsgált közösségek vonatkozásában, de a kutatók hozzáállásában is, annak ellenére, hogy ilyen kisléptékű időszakról van szó.

Ezek vizsgálata egyszerre más dimenzióba is helyeződött, az interetnikus hatások vizsgálata legalább annyira befolyásolta a kutatásokat, mint a szűk nemzeti létre összpontosító hiánypótlás. Magának a kisebbségi közösségnek az értelmezése is nagyon komoly változáson ment keresztül. Azon túl, hogy revitalizálódott az önképre, önértékelésre fókuszáló közösségi eszmekör, olyan folyamatok befolyásolták, és akarva akaratlanul változtatták meg ezt a szemléletmódot a kisebbségkutatás terén, mint az asszimiláció kérdése, a vegyesházasságok jelensége, a nyelv- és identitásváltás bonyolult összefüggései, az etnicista szemléletmód fenntarthatósága, az oktatási rendszer egyre kitolódó korszerűsítésének és versenyképességének kérdése, az Európa Unió kihívásai stb.

A kisebbségi kutatás és az ehhez kapcsolódó intézményrendszer kialakítása – az egyes időszakokban más-más hangsúlyt adva az egyes elemeknek – egyszerre szolgálta a múlt és a jelen feltárását, a kulturális értékek dokumentálását és a kitekintő, a jövőt prognosztizáló kutatásokat.

Mindez tetten érhető a Mercurius Kutatócsoport hármas tagoltságában (demográfiai és szociológiai vizsgálatok, nyelvészeti kutatások, történeti kutatások), de a Fórum Kisebbségkutató Intézet szerkezeti felépítésében is (kutatások, a kultúra dokumentálása, szolgáltató tevékenységek) ugyanúgy, mint a többi tudományos műhely munkájában. Mind ezen tevékenységek eredményessége szakemberek és nem utolsó sorban a mozgósítható anyagi eszközök kérdése volt.

2.

Miközben az elmúlt két évtizedben magam is a fent vázolt kettősségben vergődve próbáltam alakítani az életstratégiámat, illetve ilyen irányba vezettem az intézetet is, pár éve (és ma főképpen) abban az irányba gondolkodom, hogy hogyan lehet nyitottá és befogadóvá tenni azt a közösséget, amiben élek. Ez így nagyon elvontan hangzik, és talán fennkölt is, de nem annyira elvont és fennkölt, ha konkrét példákra térek. Bármelyik önmagába zárkózó közösség képviselőjét megkérdezzük, hogy nyitott-e más értékek, vagy nemzetek, teszem azt a többségi nemzet vagy a kisebbség irányába, egyértelműen azt a választ fogja adni, hogy nála nyitottabb ember nincs a világon. De nagyon gyorsan kiderül, hogy még a saját nemzetársaival szemben sem nyitott és befogadó. Vegyük például az iskolákat. „Magyar gyerekeknek magyar iskolában a helye!” – hangzik minden évben a jelszó. Azokat a gyerekeket, akik magyar iskolába kerülnek, elismerjük, sőt, meg is ajándékozunk, ami rendben is van. Ami nincs rendben, az az, hogy azok a magyar gyerekek, akik szlovák iskolába kerülnek (teljesen mindegy, milyen oknál fogva), ahol egyébként a szünetekben, a játszótérekben magyarul beszélnek, ők a közösség számára leíródnak, nincsenek többé, a szüleikkel egyetemben. A nyitott és befogadó társadalomnak pedig éppen róluk kellene szólnia. Miért írjuk le őket, miért közösítjük ki őket mi magunk? Miért nincsenek olyan programjaink, amelyek a nemzet tudat megőrzését, a nyelvi készségek továbbfejlesztését szolgálják számukra is? Nos, ez a legfontosabb kérdés! De ugyanez érvényes a műszaki értelmiségre, a művészekre, ma már néhány, nem hagyományos műfajt művelő íróra is, és sorolhatnám. Róluk, talán ha komoly nemzetközi sikert érnek el, megemlékezünk, és büszkén mutogatjuk majd őket, magyar gyökerüként, de azt akkor már bár ne tennénk.

Engem elsősorban az integráló, a befogadó értékek vizsgálata érdekel, illetve annak a 20–30, de lehet már 40–50 százaléknyi szlovákiai magyar embernek a gondolkodása, belső világa, értékrendje, amelyik szenvedő

alánya és kirekesztette ennek a helyzetnek és folyamatnak, és ha nincs szerencséje, akkor soha nem talál, nem is találhat vissza a közösségéhez.

Mindez a fentebb vázolt identitásváltozással vagy identitásértelmezéssel függ össze. Mennyire használható a mindennapjaink leírására a hagyományos nemzetfogalom, nemzetértelmezés, nemzeti értékrend, identitás. Mennyire változtak meg az egyes komponensei, mik voltak azok, amelyek felerősödtek, vagy amelyek elhalványultak, háttérbe szorultak. És hogyan lehet összhangba hozni, vagy komplex egységként kezelni ezeket úgy, hogy ne kirekesztők, hanem befogadók maradjunk. És mi a helyzet mindeközben a radikalizálódó, kizárólagosságra törekvő nemzeti szemlélettel, ezek integrációja is fontos, az egyik kirekesztés megszüntetése, nem járhat együtt a másik kirekesztésével. A régi kérdésnek az újrafogalmazása az Európai Unió környezetben, de a megváltozott Kárpát-medencei környezetben is, ha tetszik a 21. században, hogy ki a magyar? És mitől magyar valaki?

A másik az a praktikus, a hasznosítható tudás kérdése. Ahogy az egyik kollégám anyósa szegezte a kérdést a leendő vejének: „Értem, hogy tudós vagy, de mit tudsz?” Kulcskérdés, hogy mit tudunk, és ezt mennyire tudjuk közvetíteni a közélet, a közbeszéd, a politikai döntéshozatal irányába. Hiú ábránd azt hinni, hogy a közélet szereplői éheznek a kutatási eredményekre, és hogy a saját munkájukban kvalifikált módon alkalmaznák is azokat. Ugyanakkor hosszú távon nincs más út, csak azoknak az intézményi kapcsolódási pontoknak a kialakítása, amelyek hatékonyan tudják közvetíteni és hasznosítani a felhalmozott tudást. Ez az a másik probléma, amelynek megoldásán évek óta dolgozunk, egyébként több, mint kevesebb sikerrel. Kölcsönös viszonyról van szó: az egyik oldalon a független szakmai intézmények, mint amilyen a miénk is, a maguk hosszú távú munkarendjük szerint dolgoznak, a másik oldalon a közélet szereplői azonnali konkrét válaszokat várnak a mindennapi problémáik megoldására. Ezt az ellentmondást csak intézményes kapcsolatok kialakításával, folyamatos egyeztetésekkel lehet feloldani. Nem mindig sikerül, de mindenképpen meg kell próbálni.

3.

Erre a kérdésre már részben válaszoltam. Summásan azt lehet mondani, hogy nem igazán lehet tudni. Sok részletkérdésben persze a szociológusaink nagyon érdekes dolgokat tudnak mondani. De hogy milyen tartós változások következtek be az elmúlt időszakban, azt nagyon nehéz

megítélni, mert a nemzeti identitás változását sokkal nagyobb távlatból lehet csak mérni, mint ami ma rendelkezésünkre áll. Mint már kifejtettem, komoly változáson megy keresztül a nemzeti önazonosság-tudat, és egyszerre jellemzi a kor kihívásaival szembeni bizonytalanság, vagy elbizonytalanodás és a tradicionalista, izolációra hajló régi magatartásformák erőteljes reprodukciója még a legfiatalabb generációk körében is. Mindez természetesnek is tekinthető, de leszögezhető, hogy mindkét irányban szélsőséges megoldások mutatkoznak: erőteljes asszimiláció az egyik, és nemzeti radikalizálódás a másik oldalon. És ez az összes nemzeti közösséget jellemzi a Kárpát-medencében. Persze mindezen jelenségek pusztán a jéghegy csúcsai, amelyek a közbeszéd legfontosabb tárgyát is képezik, így felnagyítottak, és lehet, eltúlzottak is. Mindkettőnek van viszont társadalmi alapja, beágyazottsága, ami a közélet szereplőinek és a közélet szerkezetének teljes átfelműködéséhez vezetett a rendszerváltás utáni második évtizedben. Ilyen közegben a normálisnak, kiegyensúlyozottnak, a lokális, mikroregionális és nemzeti/nemzetiségi tudatot harmóniába hozó magatartásformák és értékek mindennapi kihívások, választások elé állítódnak, folyamatos döntéskényszerben élnek, ami meglehetősen kikezdheti a stabilitásukat, főleg akkor, ha ezen normáknak és értékeknek nincs igazán megjelenési lehetőségük, következésképpen súlyuk se a közbeszédben és a közéletben. És ezt tetőzi az a központilag diktált (és mindegy, hogy Budapestről vagy Pozsonyból történik) ideologisztikus nemzeteszemlény, az etnikai térfoglalás legkülönbözőbb formái (szobrok, kopjafák, székely kapuk, kereszték stb.), amely a legtöbbször pártpolitikai érdekekhez kötődik, de hatással van a legkisebb közösségekre is, hiszen támogatási rendszerek és hasznosítható kapcsolatok kötődnek rá.

Egyébként a felméréseink szerint, a nemzeti identitás kérdése a kisebbségek körében is messze eltörpül a szociális problémák, a munkanélküliség, az életminőség egyéb aspektusai mellett, meglehetősen szűk réteg foglalkozik csak intenzíven ezzel. És ez már nagyon régóta megfigyelhető.

4.

Az „intézményi lét” továbbra is fontos kérdés marad, azzal a módosulással, hogy immár nem pusztán az iskolák, kulturális és civil szervezetek stb. létéről lesz szó, hanem ezek minőségi és hatékony működéséről. Ezek mérhetősége lényeges kérdés lesz az elkövetkező időszakban, hiszen a támogatások hatékony felhasználása is ettől függ majd.

Nagyon komoly kérdésként merül fel a hatékony kisebbségi érdekképviselő kérdés, legfőképpen a pártpolitikai érdekcsoportoktól független érdekképviselőté. Ennek intézményi kereteinek kialakításában alig történt valami az elmúlt időszakban, így az egyes szaktárcák, megyei önkormányzatok, önkormányzatok döntéshozatali mechanizmusából teljesen hiányoznak a kisebbségi szakmai és civil intézmények.

A figyelmünket mindeközben ki kell terjeszteni – bár ez nem a hagyományos felfogott kisebbségkutatási témakörökbe illeszkedik – olyan nagy ellátó és szolgáltató rendszerekre, mint az egészségügy, a szociális támogatások rendszere, munkaközvetítés, lakhatási problémák, gazdasági, infrastrukturális fejlesztések stb., amelyek meghatározzák az emberek mindennapi életét és életminőségét. Ezek azok a kérdések egyébként, amelyek a kisebbségben élőket is leginkább foglalkoztatják, és ezeknek igenis vannak kisebbségpolitikai aspektusai. Példaként az EU-s támogatásokat említhetném, nagyon kiegyensúlyozatlanul kerülnek ezek az anyagi eszközök a magyarok által lakott területekre, ezt ma már mérni lehet. Mindezeknek rendkívül komoly határon átnyúló aspektusai is vannak, hiszen a határok megszűntével az integrált rendszerek kialakítása csak most kezdődik pl. az egészségügy, a mentőszolgálatok, a munkavállalás területén. Erről egyébként komoly felméréseket folytattunk az MTA győri Regionális Kutatások Központjával az elmúlt két évben, és ez a munka tovább folytatódik.

5.

Ha a Fórum Intézet tevékenységére reflektál, intézetük milyen vonatkozásokban járult hozzá az utóbbi évtizedben a „szlovákiai magyar társadalom projekthez”? Mivel magyarázza a szlovákiai magyar fiatal szociológus, politológus, antropológus kutatók hiányát?

Nem igazán tudom, hogy mit jelent a „magyar társadalom projekt”. A kisebbségi közösségépítésben és fejlesztésben az intézetünk szakmai háttérintézményként vesz részt, és a partnerintézményeink (a Fórum Információs Központ és a Fórum Régiófejlesztési Központ) direkt módon is bekapcsolódnak a civil, helyi és regionális erőforrások fejlesztésébe. A Fórum Kisebbségkutató Intézet inkább olyan kutatási és szolgáltatói feladatokat vállal fel, amelyek további tudást tudnak generálni. Tehát az önálló szakmai, kutatási és publikációs tevékenység mellett a könyvtári és levéltári háttérintézményeinken keresztül több tucat egyetemista, PhD-hallgató és külsős kutató számára teszi lehetővé a további kutatáso-

kat megfelelő szakmai felügyeletet és infrastruktúrát biztosítva számukra. Az intézetnek jelenleg 23 állandó munkatársa van, az átlagéletkor 41 év.

Ami a fiatal szakembereket illeti, ma már nem annyira kétségbeejtő a helyzet, mint volt tíz évvel ezelőtt. Az a probléma viszont tovább él, hogy nagyon nehéz egy nonprofit intézménynek állandó állást biztosítani ezeknek a kutatóknak, hiszen az intézet lehetőségei végesek és projektumfüggők. A fiatal kutatók bekapcsolása a munkánkba nagyfokú koordinációt igényel, egyre több fiatal kutatót sikerült bevonni a munkánkba, nem beszélve a nyári időszakról, amikor 10–15 egyetemista dolgozik az intézetünkben szakmai gyakorlaton vagy brigádmunkában.

A szlovák és a magyar társadalomtudományi kutatások metszéspontjában mik azok a szlovákiai kutatások és sajátosságok, amelyekre a magyar kisebbségkutatásnak jobban oda kellene figyelnie?

A Szlovák Tudományos Akadémia kassai Társadalomtudományi Intézetét leszámítva, amely elsősorban kisebbségkutatással foglalkozik, ezen belül is főleg a roma, ukrán és ruszin népességgel, alig van olyan intézmény, amely felvállalná az ún. őshonos kisebbségek kutatását. Az elmúlt időszakban főleg az ún. új kisebbségek kutatására helyezték a hangsúlyt (kínaiak, vietnamiak, menekültek stb.), ami egyébként nagyon fontos kérdés, de az államélet és a nemzetpolitika szempontjából meglehetősen neutrális terület. A magyar kisebbség kutatása továbbra is tabu témának számít, főleg azok a kérdések, amelyek szembesülést jelentenének azzal a ténnyel, hogy Szlovákia lakosságának tíz százalékát ez a népesség alkotja, és valamilyen intézményes formában részt kellene vennie az államéletben. Szlovákia deklaráltan nemzetállam, és ez hatással van a független, szlovák nonprofit kutatóintézmények magatartására is. A kulcsszó a multikultúra lett, amit igazából nem értelmzett senki, egyfajta alibi-kifejezés. Semmiképpen sem jelenti a szlovák–magyar kapcsolatrendszer kutatását, vagy csak nagyon érintőlegesen. Persze nagyon zártkörű értelmiségi konferenciákon, szakmai megbeszéléseken zajlik egyfajta a diskurzus a kérdésről, de ezek hatása, lévén mindig ugyanazon értelmiségi körről szó, nagyon behatárolt. Ha a kérdés úgy merül fel, hogy mit lehetne tenni, nagyon nehéz a válasz. Mindenképpen kezdeményezően kell fellépni, főleg az Interreg keretében megvalósítható projektumokban, fontos az intézményi kapcsolatok erősítése (MTA–SZTA, tudományos intézmények stb.), a nemzetközi programokban való részvétel, de mindezek kedvezőbb politikai légkör kialakulása nélkül csak a kapcsolatrendszerek fenntartását fogják szolgálni. Ennek tudatában kell lenni.

KUTATÁSTÖRTÉNET

VARGA E. ÁRPÁD

Az Erdély etnikai és felekezeti statisztikája története

Az Erdély etnikai és felekezeti statisztikájának munkálatai – jöllehet, a mai formáját elnyert mű gondolata akkor még fel sem sejtett bennem – voltaképpen 1985-ben kezdődtek.

Annak az évnek az őszére a Helsinki Egyezményt követően tartott utókonferenciák sorában Európai Kulturális Fórumot terveztek Budapesten, amelyre alternatív rendezvényekkel az ellenzék is készülődött. Ennek kapcsán vetette fel egy Erdélyből áttelepült ismerősöm, Arakovics Attila – ismerve műkedvelő szintű, ám az átlagosnál elmélyültebb érdeklődésemet Erdély nemzetiségi viszonyai iránt –, hogy tájékoztató térképet kellene készíteni a Fórum nyugatról érkező résztvevői számára az erdélyi magyarság területi elhelyezkedéséről.

Ilyen térképek régebről szép számban rendelkezésre álltak, ám az aktuális állapot topográfiai megjelenítésére – Dávid Zoltán *Mozgó Világ*-beli áttekintésének¹ elnagyolt, bár igen szemléletes illusztrációjától eltekintve – akkor még nem volt hazai példa. Érthető módon persze, hiszen az ehhez szükséges részletező adatok nem voltak hozzáférhetők, ami nyilvánvalóvá tette, hogy az elképzelt térképes ábrázolás sem születhet meg a kívánt időre.

Mégis, éppen ez a felvetés – no meg az adathiány miatti tehetetlenség érzése – sarkallt az első olyan feldolgozásokra, melyek segítségével áthidalni reméltem a rendelkezésre álló információk hézagosságát, felszínre hozva legalább néhány, a töredékes adatközlések miatt rejtve maradt összefüggést.

---

¹ Dávid Zoltán: Magyarok – határaink mentén. *Mozgó Világ*. VIII, 1982. 7. sz. 38–50. p.

A kérdéses időpontban a legfrissebb nemzetiségi adatokat az 1977. évi népszámlálás kínálta (ezek milyensége, az ún. „nemzetiség és anyanyelv” szerinti közlés problematikája már más lapra tartozik), mégpedig megyénként, azon belül települési típusok szerinti bontásban, hasonlatosan az 1966. évi népszámláláshoz. A korábbi, 1956-ból származó felvétel közleménye valamivel részletesebb volt, ám egészen más területi megoszlással (tartományok és rajonok – a járásnál nagyobb, a megyénél kisebb közigazgatási egységek –, valamint városok, városi jogú településcsoportok szerint).

Egész Erdély területére kiterjedő, az újabb népszámlások eredményeivel összevethető minőségű, ugyanakkor településenként is publikált román népszámlálási adatok egyedül 1930-ból (tehát több mint fél évszázaddal korábbról) álltak rendelkezésre, természetesen az akkori közigazgatási beosztásnak megfelelő csoportosításban.

Önként adódott a feladat: egységes – azonos területi szempontok szerinti – idősorokat létrehozni, ami által, ha csak főbb vonalakban is, de tárgyyszerűen nyomon követhető a nemzetiségi megoszlás alakulása Erdélyben. Értelemszerűen a részletesebb közlést kell az átfogóbbhoz igazítani: tehát a régebbi (1930-as, 1956-os) népszámlálási adatokat az 1968-ban létrehozott megyék, illetőleg városi, városkörnyéki és községi településcsoportok határvonalát követve átszámítani.

Ilyen jellegű feldolgozást egyébként vagy másfél tucatnyit készítettek a Magyar királyi Központi Statisztikai Hivatalban a II. bécsi döntés körüli időkben. Az 1910. évi magyar és az 1930. évi román népszámlálás erdélyrészi anyanyelvi, nemzetiségi, vallási adatait csoportosították – a meghatározó nemzetiségekre és felekezetekre szorítkozva – váltakozó közigazgatási beosztás szerint.²

Elsőként az 1930. évi romániai népszámlálást vettem munkába. A forrás épp a hivatkozott feldolgozásokból került ki. (A sorozat XII. és XIV. száma.) Az újabb nemzedékek számára kevésbé tudott, hogy a nyolcvanas évek közepén ilyen típusú munkaanyaghoz nem volt egyszerű hozzájutni. Szerencsére még korábban, eljövendő munkálkodásom előkészületei, a forrásfeltárás és az irodalmazgatás során, akkori munkahelyemen, a Népművelési Intézetben (társadalomtudományi kutatásokkal is foglalkozó intézmény könyvtárosaként), osztályvezetői jóváha-

² Lásd a *Statisztikai kéziratok közlemények* vonatkozó köteteit. Kiad. a M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1940–1943.

gyással könyvtárközi kölcsönzés útján ki tudtam kérni e belső használatú, úgynevezett zárt dokumentumokat az Országgyűlési Könyvtárból. Baráti közvetítéssel pedig másolatot készíttettem róluk egy másik intézmény – a nevére már nem emlékszem – szigorú számadással üzemeltetett fénymásoló gépén, ami igen csak nagy dolognak számított akkoriban. Így hát nem volt akadály a otthoni céduláztatásnak.

A körülmények szerencsés egybeeséseként az idő tájt alakult meg az Országos Széchényi Könyvtárban a Magyarságtudató Csoport, a könyvtár történész főigazgatója, Juhász Gyula vezetésével. Egy ugyancsak Erdélyből átszármazott barátom, Tóth Károly Antal biztatására – aki kapcsolatban állt az alakulófélben lévő intézménnyel – megbízásért folyamodtam annak vezetőjéhez a tervezett munka elvégzésére. A szervezőmunka dandárjában meglepett, s láthatóan adminisztratív teendőkkel is bőven ellátott igazgató rövid beszélgetés után rábólintott elképzelésemre és azonmód szerződést kötött velem.

1986 nyarára készültem el a munkával. Az 1930. évi anyanyelvi adatokat dolgoztam fel – a forrást követve főbb nemzetiségek (magyarok, románok, németek) szerinti részletezéssel – a *Județele României Socialiste c.* kötet 1972. évi kiadásában közzétett közigazgatási beosztás szerint.³

A feldolgozás eredményeként – az alapvető célkitűzésnek megfelelően – a nyolcvanas évek közigazgatási szerkezetét követő területi csoportok szerint összevethetővé váltak fél évszázad távlatában felvett etnikai adatok. Emellett olyan kisebb (egy vagy több helységet magukban foglaló) területi egységek – városok, városkörnyéki községek és községek – 1930. évi lélekszámát és anyanyelvi megoszlását összegeztem, melyek nemzetiségi megoszlása a hatvanas-hetvenes években már nem volt ismert, lélekszáma azonban 1977-ből (sőt a *Mic dicționar enciclopedic* jóvoltából 1984-ből is) igen. Ez, legalábbis falusi környezetben, lehetőséget nyújtott bizonyos spekulatív következtetésekre, amit a későbbiekben meg is próbáltam kiaknázni.

Az adatfeldolgozáshoz bevezető gyanánt a hatalomváltás óta eltelt időszak nemzetiségi statisztikájának problémakörét vázoló, illetve a nemzetiségi szerkezet 1930–1977 közötti változásait elemző tanulmányt készíttettem.

³ Varga E. Árpád: *Erdély népességének anyanyelvi megoszlása az 1930. évi román népszámlálás adatai alapján, a Județele României Socialiste c. kötet 1972. évi kötetében közzétett közigazgatási beosztás szerint.* Kézirat. Budapest, 1986, Magyarságtudató Csoport. 38, 139 p.

A munka leadását szűkebb körű megbeszélés követte. Ekkor ismerem meg a neves történeti demográfust, Dávid Zoltánt, felkért bírálomat, aki jóindulatú, joviális megjegyzéseivel – az adatok újracsoportosítását feltétel nélkül értékelte (Kovászna megyére vonatkozóan ő maga is elvégzett egy hasonló feldolgozást),⁴ a kísérő tanulmány elemző részével már kritikusabb volt – végül is elismerően fogadta teljesítményemet, s ugyanezzel a barátságos, bátorító figyelemmel kísérte további pályafutásomat.

Első erdélyi tárgyú feldolgozásomat – édesanyám nevét felvéve – írói néven jegyeztem, amit megtartottam a későbbiekben is. Akkor már másfél évtizede jártam Romániába, és nem szerettem volna, ha az útlevelemben szereplő név esetleg felkerülne a román határőrizet tiltó listájára.

Ezt követően, a szerződés értelmében kifizetett összegre alapozva, nagyra törő terveim megvalósításához szűkösnek ígérkező szabadidőmet – munkaszerződéseim időleges módosításával – megtoldottam. Mint 1986. augusztus elején, új munkahelyem (az egy éve alakult Közművelődési Információs Intézet) vezetőjéhez címzett kérelmemben fogalmaztam, távolabbi célom a romániai magyarság demográfiai folyamatainak, a lélekszámában bekövetkezett területi változásoknak az összehasonlító vizsgálata, illetve az ehhez való hozzájárulás, ezért a Magyarságkutató Csoport megbízásából elkezdett feldolgozó munkát az 1941., 1956., valamint az 1910. és 1920. évi számbavételekkel kívánom folytatni. (E tervezet tulajdonképpen – szerényebb mértékben – már megelőlegezi azt a programot, amely másfél évtized múltán az *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája* köteteiben teljessé vált ki.) Kértem, hogy a jelzett munkák időtartamára az intézmény biztosítson rendszeres fizetetlen szabadnapot számomra. A kieső bért a Magyarságkutató Csoporttól kapott pénzzel terveztem pótolni. Igazgatóm, Zelnik József elfogadta kérésemet, sőt fizetett kutatói napot ajánlott. Nagyvonalúságával azonban nem akartam visszaélni, köszönettel vettem azt is, hogy belement átmenetileg csökkentett idejű foglalkoztatásomba. (Ez az állapot végül is egy évig állt fenn.) Annál többet jelentett számomra – mindmáig élvezett – erkölcsi támogatása, az intézményi infrastruktúra kutatási célú használatának biztosítása, munkahelyi kötelezettségeim alkalmankénti háttérbe szorulásának jóindulatú kezelése.

⁴ Dávid Zoltán: A mai Kovászna megye népességszámának alakulása 1910–1969. *Magyarságkutatás*. A Magyarságkutató Intézet évkönyve. 1989. Főszerk. Juhász Gyula. Budapest, 1989, Magyarságkutató Intézet. 105–118. p.

Ekkor rövid kitérő következett. A Magyarságkutató Csoport révén tudomást szereztem rólam a szegedi tudományegyetemen oktató Herner János, aki Lipszky János térképének Erdélyt, a tágabb értelemben vett Partiumot és a Bánságot felölelő részét reprint formájában kívánta megjelentetni. A tanítványaiból alakult munkacsoport már kicéduálta Lipszky repertóriumát és az anyag számítógépre vitelére készültek. Munkájuk e szakaszában olyan, Erdély helynévanyagával foglalkozó emberre volt szükségük, aki a 19. század eleji térképen található helységeket azonosítani tudja későbbi hivatalos magyar és idegen nyelvű megfelelőjükkel, lehetőleg a legfrissebb névalak szerint.

Habár emiatt késleltetnem kellett a tervezett adatfeldolgozások, mégsem tudtam ellenállni az izgalmas feladatnak, és a munkacsoport vezetőjének 1986. augusztus végi kérésére igent mondtam. Feszített ütemben (300–350 helynévvel végeztem egy hét alatt, amit – két fizetetlen szabadnappal számolva is – legfeljebb heti 500-ra tudtam feltornászni) 1987 januárjában végére értem az alapmunkálatoknak. Mivel a mai határ által érintett megyék (csupán Csanád és Torontál nem szerepelt köztük) teljes területükkel kerültek a térképre, nem csak Romániához, hanem Ukrajnához, Magyarországhoz és Jugoszláviához tartozó településekkel is foglalkoznom kellett.

Közreműködésem a szegedi csoport munkájában ezt követően már kevesebb elfoglaltsággal járt (korrektúrák, konzultációk), így teljes erőbedobással foghattam hozzá a Magyarságkutató Csoport számára végzett újabb – kettős – feldolgozáshoz: az 1956. évi népszámlálás vonatkozó adatainak különböző szempontú újracsoportosításához és egy két nyelvű helynévmutató elkészítéséhez. A helynévmutató a Csoport velem kapcsolatot tartó munkatársa, Éger György javaslatára került a kutatóhelynek 1987 márciusában benyújtott tervezetbe.⁵

⁵ A Magyarságkutató Csoporthoz benyújtott tervezet:

„Az 1930. évi román népszámlálás erdélyrészi anyanyelvi adatainak a mai közigazgatási beosztás szerinti újraszámítása után az 1956. évi népszámlálás hasonló jellegű feldolgozását tervezem. Választásom indoka: az 1956. évi román népszámlálás – az átfogó és részadatok tanúsága szerint – mind a megelőző 1930-as, mind a rákövetkező 1966-os összeírásnál valóságosabb képet ad az erdélyi magyarság számáról, területi elhelyezkedéséről, s egyúttal egy sajátos, átmeneti – a második világháború földcsuszamlását követő, de még a hetvenes évek voluntarista városiasítását megelőző – állapotot rögzít.

A feldolgozást indokolja az is, hogy 1930 után ez az első, Erdély egészére kiterjedő, községenkénti részletességgel publikált román népszámlálás, amely a nemzetiségi

Az 1956. évi romániai népszámlálás helységenkénti közleménye az anyanyelvi-nemzetiségi megoszlásra nem terjedt ki, így az 1968-ban kialakított közigazgatási beosztás szerinti újraszámítás során a lakosság-szám összegzésére szorítkoztam. Feldolgozásom ugyanakkor fontos közigazgatás-történeti adalékokkal gazdagodott azáltal, hogy beépítettem az 1956. januári nagy számú új településalakulásról a népszámlálási kötetben található információkat.

---

megoszlást ugyan csak nagyobb közigazgatási egységek szerint közli, de ezek az adatok az érvényes területi felosztás sajátosságai következtében a II. világháború óta a legrészletesebbek.

A tervezett feldolgozással az 1956. évi népszámlálásnak e – hagyomány és folytatás nélküli közigazgatási beosztást tükröző – adatai nyitottá válnak mind az 1930. évi, mind a későbbi népszámlálásokkal való közvetlen összehasonlítás számára.

A következő táblázatok és segédletek elkészítésére gondolok:

– Az 1956. évi népszámlálás községi lélekszám-adatainak a mai közigazgatási beosztás szerinti újraközlése (a települések magyar nevével, ha az megállapítható; feltüntetve, hogy a település a népszámlálás időpontjában mely nagyobb közigazgatási egységhez tartozott; újonnan létrehozott település esetén annak közlésével, hogy melyik településből vált ki; későbbi megszűnés esetén pedig jelezve a beolvadást).

– Az 1930. évi népszámlálás főbb anyanyelvi adatainak átszámítása az 1956. évi népszámlálási kötetben közölt közigazgatási beosztás szerint (magyar, román, német, egyéb megoszlásban) és a kettő közös táblázatban való közlése.

– Az 1956. évi népszámlálás főbb anyanyelvi adatainak csoportosítása a mai közigazgatási beosztásnak megfelelően (községsoros adatok és a mai közigazgatási határokat pontosan követő területi csoportok híján részben becslést, százas értékre kerekített számokban megadva).

– A városi és a városkörnyéki népesség anyanyelvi adatai a mai megyehatárok között, de az 1956. évi kategorizálásnak megfelelően.

– Mellékletben: az átszámítás alapjául szolgáló területi csoportosítás vázlata (tartományonként: milyen megyékből mely municípiumok, városok, peremközségek vagy községek adatai tartoznak – részben vagy egészben – az egyes rajonokhoz, városi, városkörnyéki, illetve falusi népességmegoszlás szerint).

– Térképek: a) az 1956-os közigazgatási beosztás rávetítése a maira; b) a magyar népesség számaránya az 1956-os népszámlálás anyanyelvi adatai alapján, a népszámlálási kötetben közölt beosztásnak megfelelően (az 1930. évi községi adatok és a mai közigazgatási határok segítségével esetenként kisebb területi egységekre bontva).

Az 1956. évi népszámlálás feldolgozása ezen kívül – különös tekintettel a nagyszámú, többnyire kiválás révén létrejött új településre – lehetővé teszi egy gyakorlati szempontú, kétnyelvű mutató összeállítását is a mai erdélyi hivatalos helynév-anyagról. Ez a mai román és az utolsó magyar névanyagot tartalmazná az 1982-es, illetve az 1913-as állapotnak megfelelően, beleértve a ma önálló, korábban külterületi lakott helyként nyilvántartott településeket, valamint azokat a helységeket, amelyek a hatalomváltozás óta veszítették el önállóságukat. Szívesen vállalkozom ennek a mutatónak az összeállítására is. [...]

Budapest, 1987. március 12.”

Ezen felül egyrészt az 1930. évi népszámlálás anyanyelvi adatait (főbb nemzetiségek szerinti részletezéssel) az 1956. évi népszámlálási közlemény területi csoportosításában összegeztem, másfelől az 1956. évi anyanyelvi közlést – a feldolgozásban részletesen dokumentált módon, ugyancsak főbb nemzetiségenként – átszámítottam a későbbi közigazgatási beosztás szerint.

Elkészítettem továbbá egy térképet, amelyben megkíséreltem az erdélyi magyar anyanyelvű népesség 1956. évi területi elhelyezkedéséről az 1972. évi közigazgatási egységek szerinti átszámítással nyert információkat vizuálisan szemléltetni. Másképpen fogalmazva: a szóban forgó adatokat az 1956. évi népszámlálási közleményben foglaltaknál részletesebben megjeleníteni. E próbálkozás meglehetősen kezdetlegesre sikerült, magát az elképzelést és számításaim helyességét azonban vizsgálta a *Medvetánc* 1988. évi különszámában (*Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről*) megjelent térkép, melynek alkotója – kevésbé részletes arányszámok szerinti területi összegzésben – az általam ábrázoltakkal azonos eredményre jutott.

E munkákat⁶ – az anyaghoz mellékelt kísérőlevél⁷ tanúsága szerint – 1987 nyarán adtam le a Magyarországi Kutató Csoportnak.

⁶ Varga E. Árpád: *Az 1956. évi román népszámlálás erdély-részi községi adatai a mai közigazgatási beosztás szerint, valamint az 1930. évi népszámlálás főbb anyanyelvi adatai az 1956. évi népszámlálás, az 1956. évek pedig az azt követő népszámlálások közlési szempontjainak megfelelő csoportosításban*. Kézirat. Budapest, 1987, Magyarországi Kutató Csoport. Ismételt oldalsz. [210] p., 4 térk.

⁷ Az 1956-os népszámlálás feldolgozásához mellékelt kísérőlevélből:

„Kedves Gyurka!

Itt küldöm az 1956-os népszámlálás különböző szempontú feldolgozásait, vállalt munkám kész, nagyobbik részét.

A helynév-jegyzéket elkülöníttem tőle, két okból is. Először: nem kapcsolódik közvetlenül a népszámlálási anyaghoz. [...] A másik ok prózai: említettem Neked, hogy – mivel az 1910 utáni többi népszámlálás feldolgozását is tervezem – helynévanyaguk ugyancsak az említett munkába kívánkozna. Jellegénél fogva aprólkos, időigényes a legszerényebb jegyzék elkészítése is, s azt – végül is kis ráfordítással – nagy arányban feldúsítaná a különböző népszámlálások közlésében található hivatalos helynév-változatok beépítése. Csak éppen ki kell várni, míg az alapmunkálatok elkészülnek. Hogy ez mennyivel hasznosabb, arról, gondolom, nem kell gyözködni.

Nem késtem el semmivel, csak a magamnak diktált tempó lassult le egy időre, itt nem kívánom részletezni, milyen okokból. [Édesanyám időközbeni betegsége és halála miatt. V. E. Á.] Így is – a saját igényeim szerint tervezett – helynévjegyzéket késő ősszel szállítani fogom. [...] Remélem, előbb-utóbb személyesen is találkozunk. Budapest, 1987. július 8.”

A levélből az is kiderül, hogy a kétnyelvű helynévmutató elkészítésére kapott megbízáshoz képest elképzeléseim bővültek. E szerint a mutató nem csupán az erdélyi települések utolsó hivatalos magyar és jelenlegi román megnevezését, hanem a tervezett feldolgozások során kézbe vett kötetekben található egyéb helységneveket is tartalmazza.

A feldolgozás kiterjesztését felvető levelem megválaszolatlan maradt – szakmai kapcsolattartóm hosszabb külföldi tanulmányúton tartózkodott –, ez azonban nem tántorított el a munka jelzett formában történt folytatásától.

1987 decemberében újabb változásról számoltam be.⁸ Tervezett adatfeldolgozásaim logikája mentén egy olyan összetett, távolabbra tekintő munka gondolata erősödött meg bennem, amely a helység névváltoza-

⁸ A helynévmutató tervezetéhez mellékelte kísérőlevél:

„Kedves Gyurka!

Elég sokat morfondíroztam, de végül is úgy láttam jónak, hogy – a népszámlálási köteteken átrághva magamat – beépítem a névanyagba a közigazgatási hovatartozásra utaló adatokat is. Ily módon a névjegyzék megkönnyítheti az 1910/1956-os népszámlálások egymással való összevetését.

Az új település-alakulásokat illetően egyébként az 1956-os népszámlálás sokban pontosítja Suciú történeti névtárát, ő ugyanis mindig annak a községnek (értsd: comună) a központjából származtatja az új helységet (sat), melyben az található, akkor is, ha a község egy másik településéből vált külön.

Az 1941-es népszámlálások ugyancsak nyújtanak kiegészítő névanyagot.

Suciúhoz képest novum még, hogy az évszámok érzékletesebben tükrözik az impériumváltozás utáni hivatalos helynév-használat változásait, valamint pontosabb a magyar névanyag. Mindezzel együtt persze inkább csak kiegészíti Suciú munkáját – általában úgy vélem, hogy (nem kizárólag, de) történeti-demográfiai munkálatok segéd- (vagy: alapozó?) anyagaként hasznosítható igazán. [...]

Ami a mellékelt „mutatvány-oldalt” illeti: a címszó az utolsó hivatalos névalak, magyar megfelelőjével (ha van). • jelzi, ha a település 1941-ben magyar közigazgatás alá tartozott. Ezt követően felsorolom az egyes népszámlálási kötetekben található névváltozatokat, ugyanott < > -ben közlöm a közigazgatási hovatartozást. A felesleges ismétléseket elkerülendő, ez utóbbi esetben mindig csak a változást, tehát pl. ha az egymást követő népszámlálási kötetekben az illető település ugyanahhoz a járáshoz tartozott, külön nem jelölöm. A járásek egymással való azonosítását mutató segíti majd. (Pl. Căpeni – Kőpec esetében: az 1910-es miklósvári járás 1920-ban plasa Aita mare, 1930-ban plasa Baraolt, Háromszék vm. pedig Trei-Scaune néven szerepel.)

A használatához természetesen mindenre kiterjedő útmutatót szerkeszttek. Ezt a törzsanyagot két nagy mutató egészíti ki: az egyik a román névváltozatokat, a másik a magyar névanyagot tartalmazza. [...]

Gyurka, mint látod ez a munka nem az a munka, mint amiről majd egy éve nagy vonalakban megegyeztünk. Ezért megkérdelem, nem látod (látjátok)-e a szerződés módosításának szükségességét. Mivel azt, amire eredetileg vállalkoztam, csak

tai mellett annak a népszámlálási kötetekben megadott közigazgatási hovatartozását is tartalmazza, tehát amolyan összesített helységnévtárként egyúttal a feltárt forrásokhoz is mutatóul szolgál. (Ebben világosan kirajzolódik a majdani *Erdélyi etnikai és felekezeti statisztikája* záró kötetének szerkezete.)

Egyúttal jeleztem azt is, tudatában vagyok annak, hogy nem a szerződött munkát nyújtom majd át (a megegyezett penzum annak csupán kisebbik részét alkotja), tehát nem is kívánhatom, hogy kéretlenül honorálják azt. De tisztában vagyok az összeállítás értékével, ezért, mivel csak ebben a formában tudom átadni, változatlan szerződés mellett a munka egésze feletti rendelkezést megtartom magamnak. Később kiderült, hogy az intézmény munkatársa, Sebők László *Erdély történeti-statisztikai helységnévtára* címmel hasonló adatbázist épít, vagyis úgy tűnt, hogy egy, az intézményben már futó „projekttel” megegyező munka elfogadását szorgalmazom.

A kétségkívül tisztázatlan helyzetben a Magyarorsággutató Csoport-hoz fűződő viszonyom pillanatnyi állapota, az érdemi szakmai kapcsolattartás hiánya tükröződött vissza. A kommunikációs zavar a Helynévmutató⁹ leadása után, valamikor 1988 nyarán, az intézmény igazgatóhelyettesével, Romsics Ignáccal folytatott telefonbeszélgetésben tetőződött, aki párbeszédünket – a maga részéről kétségkívül korrekt módon – négyszerecsére emelt díjazás felajánlásával zárta le. Magáról a munkáról azonban, amiről tulajdonképpen a véleményét szerettem volna hallani, nem sok szó esett. Mindebből azt szűrtem le, hogy az intézmény az elképzeléseimre valójában nem „vevő”.

A többlet-díjazást elfogadtam, majd átutaltam a Rákosszentmihály-Sashalmi Református Egyházközség erdélyi menekülteket segítő szolgálata javára,¹⁰ így téve pontot a Magyarorsággutató Csoporttal oly ígéretesen indult együttműködés végére.

---

ebbe a – más és bővebb – anyagba beépítve tudom nyújtani, természetesen változatlan szerződési feltételek mellett is készséggel adom át Nektek.

Ebben az esetben viszont az anyag egésze feletti rendelkezés jogát meg kívánom tartani magamnak.

Budapest, 1987. december 16.”

⁹ Varga E. Árpád: *Erdély helynévmutatója az 1910–1956. évi népszámlálási kötetekhez*. Kézirat. Budapest, 1988, Magyarorsággutató Csoport. 279 p.

¹⁰ A 15 ezer Ft-os adomány átvételét a Bp.-Rákosszentmihály-Sashalmi Ref. Egyházközség 1988. szeptember 8-án kelt, 88 140241. sz. nyugtája igazolja vissza, a menekülteket segítő szolgálatról készült tájékoztató és egy köszönő levél kíséretében.

Ettől kezdve intézményi háttér nélkül dolgoztam. (Eltekinve attól a nem csekély biztonságtól, amit munkahelyem támogató hozzáállása jelentett.) „Magánkutatói” státusomat az elkövetkező pár évre a Lipszky-kötet¹¹ 1987. év végi megjelenésekor a kiadótól kapott gavalléros munkadíj alapozta meg (kilenc darab borsos árú kötet telt volna ki belőle). Az ekkor már Magyarorsággal Intézetként működő kutatóhelyelyel, ha intézményesülten nem is, személyes szinten megmaradt a kapcsolatom. Éppen Sebők László révén, akivel – közben tisztázódott, hogy távlati terveink nem ütköznek, miután ő egy átfogó térinformatikai rendszer kidolgozásán fáradozik – a továbbiakban kölcsönösen segítőtük egymást (információcserével, kutatási eredményeink megosztásával).

Ennek a helyzetnek is megvolt a maga előnye. Szerződéses kötelezettségek nélkül, szabadon alakíthattam munkáimat, melyek menetét – hályogkovács módjára dolgozván – nem mindig láttam pontosan előre. Az éppen megoldandó probléma hívta elő a soron következő feladatot, ámbár utólag kitűnik, hogy meglehetősen módszerességgel következett egyik a másikból.

Előbb a megyei – települési típusok szerint részletezett – idősort bővítettem a századelőig visszamenően, az 1900, 1910, 1920 és 1941. évi számbavételekkel, az anyanyelv mellett kiterjeszkedve a felekezeti és nemzetiségi felvételekre is. Immár nem elégedtem meg az addigi szűkebb kategorizálással; a kimutatás a főbb nemzetiségek mellett a zsidók, cigányok, ukránok, szerbek, horvátok, szlovákok, csehek, bolgárok, oroszok, lengyelek és örmények rovatával bővült. A mai megyehatárokat követve a települési típusonkénti részletezést elvégeztem mind a népszámlálások időpontjában érvényes, mind pedig az aktuális közigazgatási beosztás szerint. A bécsi döntés vonala által érintett megyékben az eredményeket tovább részleteztem az 1940. évi határ észak-déli bontásában. A több száz oldalra rúgó feldolgozással 1989 augusztusára készültem el.

Ezekhez a számokhoz nem az összes helysére kiterjedő feldolgozással, hanem a mai és a különböző időpontokban érvényes közigazgatási beosztások egybevetésével nyert területi metszetek adatainak összegzése révén jutottam. (Az alkalmazott módszert az *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*

¹¹ *Erdély és a Részek térképe és helységnevtára. – Mappa Transilvaniae et Partium Regni Hungariae repertoriumque locorum objectorum.* Készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján. Szerk. Herner János. Az eredeti mutatót a XX. századi adatokkal kiegészítette Varga E. Árpád. A térképet szerk. Marton Jenő. Kísérőtanulmányok: Barta Gábor és Marton Jenő. Szeged, 1987, JATE. 214 p., [56] t.

köteteinek bevezetőjéből az 1920. évi összeírás nemzetiségi adatainak mai megegyezés szerinti átszámítása szemlélteti.) Emellett – az 1930. évi feldolgozáshoz hasonlóan – az 1910. évi magyar népszámlálás anyanyelvi adatainak mai községek (*comună*) szerinti csoportosítását is elvégeztem.

1988-ban a Magyarorsággkutató Intézet, második évkönyvében – Kiss Gy. Csaba szerkesztésében –, megjelentette a kutatócsoportnak leadott tanulmányomat, a feldolgozásokat kísérő összegző táblázatokkal együtt.¹²

Időközben végzett – immár önszorgalmú – feltárásaim nyersanyagát egy újabb leíró tanulmányban hasznosítottam. A *Honismeret* című folyóirat főszerkesztője, Halász Péter a romániai területrendezésről – munkahelyem igazgatójának javaslatára – tőlem kért anyagot. A Ceaușescu-rendszer végjátékát kísérő – bizonyos fokig annak bukását is siettető –, a köztudatba „falurombolásként” bevonult „szisztematizálás” ekkor már azzal fenyegetett, hogy erdélyi, köztük magyarok lakta helységek is a Bukarest környékén felszámolt települések sorsára jutnak. 1989 nyarán elkészült összehasonlító statisztikai elemzésem csak áttételesen kapcsolódott ezekhez a fejleményekhez: az etnikai viszonyok fél évszázados alakulását tekintettem át az észak-erdélyi magyar nyelvterület – létében fenyegetett – falusi településvidékén.¹³ A magyar nyelvterületet az 1930. évi román népszámlálás anyanyelvi adataira alapozva – részben az 1910. évi állapotokra visszatekintve, részben pedig az 1968 utáni, esetenként a magyarság szempontjából hátrányosan megvont községhatárok adottságait figyelembe véve – némiképp intuitív módon határoltam körül. Az így kialakított keretek között igyekeztem a nemzetiségi arányok változását lehetőség szerint a legfrissebb időkgig figyelemmel kísérni. Végkövetkeztetésem a vizsgált területen húzódó magyar falusi településvidék etnikai összetételének viszonylagos stabilitására vonatkozó megállapítás volt.

Máig hálával gondolok a folyóirat agrárkutató főszerkesztőjére, aki nem rettent vissza aprólékos táblázatokkal és táblamelléletekkel teletsúfolt tanulmányom terjengősségétől, és – elsősorban a közlésre értő módon kiválogatott néhány táblázat rutinos átszerkesztésével

¹² Varga E. Árpád: Az erdélyi magyarság főbb statisztikai adatai az 1910 utáni népszámlálások tükrében. *Magyarsággkutató*. A Magyarorsággkutató Intézet évkönyve. 1988. Főszerk. Juhász Gyula. Budapest, 1988, Magyarorsággkutató Intézet. 37–122. p.

¹³ Varga E. Árpád: *Változás és állandóság. Az etnikai viszonyok alakulása hét észak-erdélyi megye magyar többségű településvidékén*. Kézirat. Budapest, 1989. 36 p.

– fogyasztásra alkalmas folyóiratcikké¹⁴ formálta át azt. Sokat tanultam ebből az átváltozásból.

Kevesebb szerencsém volt a következő „megrendeléssel”. A romániai magyarság nemzetiség- (és népesedés-) történetének másik neuralgikus pontja – az előbbi kérdéskör visszája –, az erdélyi városok elrománosítása lett volna a témája annak az írásnak, amit Köteles Pál író, az *Erdélyi Magyarság* főszerkesztője kért tőlem nem sokkal előbbi írásom leadása után. Az erősen aktuálpolitikai töltetű kérdést ez alkalommal is – miként azt a felkéréskor folytatott beszélgetésünk során neki is előrebocsátottam – inkább tágabb statisztikai összefüggéseiben, és ennek következtében a folyóirat kereteit messze meghaladó terjedelemben fejtettem ki. A *Városodás, vándorlás, nemzetiség* címmel – valamikor 1990 első felében – született tanulmány ennél fogva ott és abban a formában közölhetetlennek bizonyult.

Ebben a tanulmányban már túlléptem a nemzetiségi viszonyok alakulását jellemző pusztá szám adatok leírásán és kitértem a változásokat eredményező népesedési folyamatok bemutatására is. Ehhez feldolgozásaimat ki kellett terjesztenem a népmozgalmi főeredmények (születés, halálkozás, természetes szaporodás) és a migrációs tényezők számbavételére, törvényhatóságok szerint évtizedenként összegezve, nemzetiségi, felekezeti bontásban is, az első főhatalomváltást megelőző időszakban a jelenlegi határok között.

Rendszeres demográfiai stúdiumokat tulajdonképpen nem végeztem. (Erre a kilencvenes évek elején, a Központi Statisztikai Hivatal falai között tartott szakirányú képzés keretében nyílt volna alkalmam. Azonban a munkahelyi kötelmekkel való időbeni ütközés, a kedvtelésből végzett feladatok vonzása és nem utolsósorban a számomra irreálisan magas tanfolyami költség visszatartott attól, hogy ebbe belevágjak.) Elsősorban a tanulmányozott – főként két világháború közti – hazai nemzetiségstatisztikai irodalomból okultam, az igazi vezérfonalat azonban Nyárády R. Károlynak a nyolcvanas években közkézen forgó kéziratosa tanulmányra kínálta számomra. (*Az 1977. évi romániai népszámlálás eredményeinek kiértékelése, különös tekintettel a nemzetiségi és anyanyelvi viszonyokra.*) Az idős magánkutató e munkája nem véletlenül szolgált szemléletbeli és módszertani útmutatóként, hiszen művében évtizedes kutatásainak

¹⁴ Varga E. Árpád: Változás és állandóság. Az etnikai viszonyok alakulása hét észak-erdélyi megye magyar többségű településvidékén. *Honismeret*. XVII, 1989. 4. sz. 54–63. p. Rövidített, szerkesztett változat.

és kiterjedt háttér tanulmányainak eredményei és tapasztalatai összegződtek. Mindezek mögött egy töredékeiben is monumentális életmű, az *Erdély népesedéstörténete* körvonalai bontakoztak ki. Életem kivételes adományának tartom, hogy ez időben személyesen is megismerhettem őt, és a kezdeti munkakapcsolatból végül szoros barátság alakult ki közöttünk. (Erről és róla a halála után kiadás alá szerkesztett *Erdély népesedéstörténete*¹⁵ előszavában írok bővebben.)

Míg a nyolcvanas évek első felében – a felkészülés időszakában – inkább az Országgyűlési Könyvtár és az Országos Széchényi Könyvtár volt a törzshelyem, az évtized második felétől az Országos Statisztikai Hivatal könyvtárába vettem be magam. Ez volt a könyvtárközi kölcsönzéssel vagy más úton-módon ki nem kérhető források zömének lelőhelye. (Nem hivatásos – intézményi háttér és támogatás nélküli – kutatóként meglehetősen korlátozottak voltak a lehetőségeim e téren.) Ekkor már általános szolgálatossá vált a fénymásolat-készítés, úgy hogy végül is, saját költségemen persze, minden szükséges anyagot (népszámlálási kiadványok, helységnévtárak, szacikkek stb.) apródonként begyűjthettem dolgozószobám falai közé. És ami ennél is fontosabb, a hivatal könyvtárosa, Körmendi Gábor személyében egy kiváló szakember barátságára tettem szert, aki pótolhatatlan segítőmnek bizonyult kutatásaim során.

Az évtizedforduló a romániai változásokkal köszöntött be. Az anyanyelvi megoszlás mai községek szerinti átszámítását az 1910. évi népszámlálás után – legalább a százalékos arányok becslésszerű megállapítása szintjén – elvégeztem az 1956. évi felvétel adataira vonatkozóan is. Az eredményeket (románok, magyarok és egyéb nemzetiségűek szerinti bontásban) egy játszi ötlet nyomán népszerűsítő térképeken jeleltem meg. A térképsorozat a Sepsiszentgyörgyön, Horváth Alpár szerkesztésében indult *Európai Idő* című lap hozta le, a sorozat kezdetét 1990. december 1-jére időzítve.¹⁶ Ezzel köszöntöttük Románia első ízben megtartott új nemzeti ünnepét.

A fővárosi közkönyvtárakban föllett – főként magyar, kisebb részt román nyelvű – nemzetiségstatisztikai szakirodalom tanulmányozása

¹⁵ Nyárády R. Károly: *Erdély népesedéstörténete*. Az irathagyatékot szerk. és az előszót írta Varga E. Árpád. Budapest, 2003, Központi Statisztikai Hivatal Levéltára. 672 p. (Transylvanica varietas)

¹⁶ Varga E. Árpád: Románok, magyarok és más nemzetiségek Erdélyben – az 1910-es magyar, illetve 1956-os román népszámlálás tükrében. 1–6. *Európai Idő*. I, 1990. 44. sz. 4. p., 45. sz. 4. p., 46. sz. 4. p., 47. sz. 4. p., 48. sz. 4. p., 49. sz. 4. p.

során szerzett ismereteket amolyan népszámlálás-történeti „háttérkép” keretében kívántam rendszerezni. A számbavételekről a Magyar-ságkutató Intézet 1988. évi évkönyvében egyszer már összegzett ismereteket ezúttal részletesebben fejtettem ki. Emellett a magyar és román népszámlálási eredmények ellentmondásosságának feloldásához is adalékokat kívántam nyújtani. Ehhez a statisztikai mérleg-módszert használtam fel; egybevettem a tényleges (népszámlálási) és az eszmei (számított) nemzetiségi népességszámot, a kettő közötti eltérés magyarázatára pedig hipotéziseket fogalmaztam meg.

Felkészültségem és kutatásaim pillanatnyi állapotát híven tükröző, sajátos műfajú áttekintés született. A népszámlálásokról az általános tudnivalókat a fő rész egymáshoz lazán kapcsolódó (olvasmányaim kivonatolásából született) fejezetei, a népszámlálási eredmények és a népesedési háttér folyamatok értelmezéséhez kínált információkat, illetve saját értelmezéseimet pedig egy ezzel párhuzamoson futó, töredezett szöveg-együttes, a főszövegnek csaknem kétharmadára rúgó terjedelmes jegyzetanyag tartalmazta. A szintézis-igényűnek korántsem mondható, elegyes szöveget 1991 nyarán megtekintésre odaadtam Körmendi Gábornak, aki egyébként – 1997-ben, sajnálatosan korán bekövetkezett haláláig – minden írásom első olvasója, avatott szemre- és észrevételezője volt. A kéziratot nem sokkal ezután, legnagyobb meglepetésemre, a statisztikai hivatali könyvtár egy addig csak látásból ismert látogatójának kezében láttam viszont. Kápolnai Iván volt, a Központi Statisztikai Hivatal akkor már nyugalmazott tudományos munkatársa, aki zavarba ejtően dicsérő szavak kíséretével, mintegy szakmai áldását adta írásomra. Ez bátorított fel arra, hogy az akkor még csak felében-harmadában kész kompilációt megmutassam Szarka László történésznek, a *Regio* című, előző évben indult kisebbségtudományi szemle felelős szerkesztőjének. Ennek a lépésemnek is előtörténete van. Az erdélyi városodásról korábban született (eredetileg az *Erdélyi Magyarságnak* írott) tanulmányomat Filep Tamás Gusztávnak, jó ismerősömnek adtam tovább. Ő akkor a *Regio* megbízott főszerkesztője volt. Szerkesztőtársa, Szarka László felfigyelt írásomra – éppen feldolgozás- és szemléletmódja miatt – és lehozta azt.¹⁷ Ekkor kerestem meg őt személyesen, tarsolyomból egy újabb kéziratot húzva elő. Ami szintén érdekelt, mivel beleillett az utód-

¹⁷ Varga E. Árpád: Városodás, vándorlás, nemzetiség. Adatok az erdélyi városok etnikai arculatában bekövetkezett változásokról. *Regio*. II, 1991. 4. sz. 121–141. p.

államok magyarságának népesedéstörténetét feldolgozó tervezett sorozatába. (Épp akkoriban jelentette meg Popély Gyula *Népfogyatkozás. A cseh-szlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945* című kötetét.)

A *pontosság látszatai* munkacímet viselő összeállításom legkevésbé kiértékelte részei – a forrásanyag gyérülésével összhangban – a II. világháború utáni romániai népszámlálásokkal foglalkozó fejezetek voltak. Az információhiány, illetve a rendelkezésre álló adatok dezorientáló volta miatt egyébként akkoriban a kérdéssel foglalkozó magyarországi szakemberek egyöntetű bizalmatlansággal viseltettek a román nemzetiségi statisztikával szemben. Ezért a hivatalos közleményeket általában – a romániai magyarság számát rendre magasabbnak mutató – becslésekkel helyettesítették vagy egészítették ki. Ez az igény tanulmányom iránt is megfogalmazódott a kéziratról 1991 októberében kelt lektori véleményben.¹⁸

Az elvárásnak implicit módon tettem eleget. A munkámban fejezetként ütköztetett népszámlálási és számított értékeket egy jegyzetben közölt táblázatban foglaltam egybe, 1977-tel bezárólag. Itt helyeztem el – a hivatalos statisztikákat vitató szakírók számításaival párba állítva, alsó értékként – konkrét utalás nélkül az erdélyi magyarság 1966. és 1977. évi lélekszámára vonatkozó saját becsléseimet.¹⁹

E két értékhez az említett szakírók eljárását követő, bonyodalmas háttérszámítások útján jutottam, melyek megyénkénti eredményeit egy, az *Európai Idő*ben 1992 elején megjelent cikkben összegeztem.²⁰ Ma már úgy látom, hogy nem annyira a hipotetikus számítások helytállósága a lényeges kérdés – vérszegény forrásanyagon alapuló spekulatív becslésekről lévén szó –, hanem az, hogy milyen következtetésekre jutunk a hivatalos és becslült adatok között ily módon mutatkozó eltérések

¹⁸ Idézet a véleményező, Sebők László szövegéből: „A tanulmány valahogyan nincsen befejezve, nincsen összegezve. Gondolom, ezt a szerző pótolni fogja, s ebben a részben megemlíti majd, hogy az általa ismertetett nehézségek ellenére mi az, ami nagy valószínűséggel következtethető az erdélyi magyarok számára vonatkozólag.”

¹⁹ A *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén* címmel megjelent kötet (leírását lásd lentebb) 132. oldalán, a 119. sz. jegyzetben. A táblázathoz fűzött hivatkozásban értelemszerűen csak a másoktól átemelt adatok szerzőit nevesítettem: „A táblázatban idézett 1966. és 1977. évi becslések felső értékei Nyárády R. Károly (É. n. 4. táblázat) és Sebők László (*Hetven év*. 1990. 57–58. p.) munkáiból valók.”

²⁰ Varga E. Árpád: A magyarság lélekszáma a jelenkori Erdély területén. Hivatalos és becslült adatok. 1–2. *Európai Idő*. III, 1992. 11/12. sz. 4. p., 13/14. sz. 4. p. Az utóbb rekonstruált részletes háttérszámítások a cikk elektronikus változatában találhatók: <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/leleksz.htm#hatter>.

tényéből. Akkoriban a közkeletű értelmezési keretet a román nemzeti-ségi statisztika torzulásának – nem minden alap nélküli – feltételezése adta. Ettől én sem tudtam függetleníteni magam, így alapvetően ez határozta meg a cikkben foglalt olvasatomat is.²¹

A könyv – előzetes részközlések után²² – 1992 augusztusának végén látott napvilágot, a Budapesten megrendezett Nemzetiségi Statisztikai Konferenciára időzítve.²³ A tanulmányon kívül magában foglalta a mai megyeterületekre már korábban átszámított anyanyelvi, nemzetiségi és felekezeti adatokat, az 1900. évi magyar népszámlálással kezdődően.

Az aktuális eseményekhez igazodva sietve megjelentetett kötetbe függeléként bekerült egy – önálló cikként is megjelent – vázlatos értékelés az 1992. januári romániai népszámlálás előzetes nemzetiségi eredményeiről.²⁴ (Az adatokat rövidebb a nyomdai leadás előtt hozták nyilvánosságra.) E „pót”-fejezetben a romániai magyarság számított népességszámát már 1992-ig vezettem tovább, szembeállítva a népszámlálás előzetes közleményével. Nyugtáztam az eltérés tényét és jeleztem, hogy

²¹ „Ha a magyarság lélekszámára vonatkozó hivatalos, illetőleg az – e számot esetenként 200–300 ezerrel is többnek mutató – becslült adatokat összevetjük, hamar szembetűnik, hogy az új uralom kezdetének viszonylag megállapodott népességi viszonyait rögzítő 1920. évi összeírás és az 1977. évi népszámlálás közötti időszak számos alponti mindkét esetben nagyjából egyező gyarapodást tükröznek. A hivatalos kimutatások és a becslült értékek közötti eltérés változatlansága meglepő, mivel az 1920. évi összeírás idején mesterségesen leválasztott népességi csoportok hiánya – a magyar anyanyelvű zsidók pusztulása, a megmaradtak kivándorlása, az asszimilálódott svábok részbeni távozása és a bizonytalan identitású rétegek etnikumváltása következtében – az évtizedek során tényleges veszteséggé vált. E tény ismeretében – no meg történelmi analógiák alapján, a nemzetállami ideológia, a homogenizációs politika szorítását tapasztalva – csak a politikai legitimációs kényszer felerősödésével magyarázható a hivatalos adatok és – az 1956. évi népszámlálásra alapozott – mértéktartó becslések közötti különbség növekedése. Másképp fogalmazva: a magyar etnikum békeidőben elszenvedett – ám szinte csak a háborús évekéhez mérhető – újbóli vesztesége ‚kényszerasszimilációs’ jellegű, azaz olyan mesterségesen előidézett hiány, amely a népszámlálási eredményekkel kapcsolatos hivatalos elvárásoknak az összeírás során történt érvényesítéséből adódik.” I.m. 13/14. sz. 4. p.

²² Varga E. Árpád: Népszámlálások a háború utáni Romániában. [1948–1977.] *Magyarok*. III, 1991. 3/4. sz. 156–172. p., Varga E. Árpád: Az 1977-es népszámlálás az újabb adatközlések tükrében. 1–2. *Európai Idő*. III, 1992. 5/6. sz. 4. p., 7/8. sz. 4–5. p.

²³ Varga E. Árpád: *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén. Jegyzetek Erdély és a kapcsolatos részek XX. századi nemzetiségi statisztikájának történetéhez*. Budapest, 1992, Regio – MTA Történettudományi Intézet. 208 p. (Regio könyvek)

²⁴ Varga E. Árpád: Az 1992. évi romániai népszámlálás előzetes nemzetiségi adatközlése. *Regio*. III, 1992. 3. sz. 74–81. p.

ennek „értelmezése, tárgyyszerű elemzése csak a részletes és mindenre kiterjedően közzétett végleges adatok ismeretében lesz lehetséges”.

Erdélyből áttelepült barátom, Spaller Árpád, a kötet népszerűsítése céljából interjú készített velem a *Világszövetség* című lapba.²⁵ A beszélgetés végén természetesen szóba került a friss népszámlálás nemzetiségi eredménye, illetve annak realitása is. Ennek kapcsán előbbi véleményemet az interjú hangütésével egybecsengő, sarkosabb megfogalmazásban fejtettem ki.²⁶

²⁵ Spaller Árpád: Népszámlálások Romániában. Hiteles vagy harci statisztika? *Világszövetség*. I, 1992. 9. sz. 16–17. p. Beszélgetés Varga E. Árpáddal, a *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén* c. könyv szerzőjével.

²⁶ A népszámlálási eredmény és a becslés közti eltérés magyarázatát „elvileg az asszimilációs folyamatok előrehaladottságában kereshetjük. A történelmi tapasztalatok, a jelenkor lehangoló tényei s a román statisztikai szolgálat hagyományosan szűkeklblü közlései azonban óvatosságra intenek e jelenség megítélésében. Ezért *mindaddig, amíg közelebbi adatok ennek az ellenkezőjéről meg nem győznek*, [utólagos kiemelés tőlem – V. E. Á.] e számbeli hiátust nagyobbreszt inkább amolyan „kényszerasszimilációs” veszteségnek tekintem. Azaz olyan mesterségesen előidézett hiánynak, amely a népszámlálási eredményekkel kapcsolatos hivatalos kívánalmaknak az összeírás (vagy a feldolgozás) során történt érvényesítéséből adódik.” I.m. 17. p. A szövegrészlet az egyidejű szakírói és publicisztikai megnyilatkozás különbségében megmutatózó kettős beszédről, tagadhatatlanul a korabeli aktor – jómagam – egyfajta szerepzavaráról tanúskodik. Ez további munkálkodásom tükrében talán múltó epizódnak bizonyul. Megnyilvánulásom egyébként a népszámlálást övező felfokozott hangulatú *várakozás* idejére esik, és meg sem érthető a korabeli körülmények ismerete nélkül. Az erdélyi magyarság demográfiai viszonyainak érdemi vizsgálatát lehetetlenné tevő több évtizedes adathiány miatt különösen felülértékelődött az új népszámlálás, ám mindaddig, amíg be nem fejeződött az eredmények – szakaszosan történt – közzététele, semmi nem garantálta, hogy az olyannyira várt információkhoz az érdeklődő nyilvánosság hozzájut. Ebben a vonatkozásban nem volt túl ígéretes a népszámlálási főigazgató, dr. Vasile Ghețu kijelentése az előzetes eredmények közreadását követően Románia egységes nemzeti állam jellegéről és arról, hogy a kisebbségi hovatartozás vizsgálata olyan kérdést kavarr fel, amelynek léteznie sem kellene, ezért a következő népszámlálásoknál nincs már szükség a nemzetiségek számbavételére. Domokos Péter: Kabáthoz a gombot. *Háromszék*. 1992. június 4. 5. p., (vajk) [Vajnovszki Kázmér]: Hithű számok. *Erdélyi Napló*. II, 1992. 24. sz. 5. p., Șega, Liana: Mai mult decât o simplă numărare. *Azi*. 7 iulie 1992. 4. p. (Utóbb, az 1992. szeptember 2–5. között Budapesten megrendezett Nemzetiségi Statisztikai Konferencia szekciótülésén Ghețu magyarázkodni kényszerült ez ügyben, ahol hangsúlyozta, hogy az elhangzottak kizárólag személyes véleményét tükrözik.) A *Világszövetség*ben olvasható „ultimátumszerű” fejtegetést tulajdonképpen az előbbiekből kiolvasott „üzenetre” adott válasznak szántam. A várva várt adatok napvilágra kerülésével azután a népszámlálás ügye gyorsan „politikátlanodott”. A nemzetközi híró demográfus tudós is későbbi munkásságával éppen e – nem szakmai fórumokon tett – kijelentéseinek ellenkezőjét bizonyította. Rendszeresen

Egy, az interjúra érkezett – a román nemzetiségi statisztikával szembeni, széles körben elterjedt kételyeket hangoztató – olvasói levél²⁷ arra döböntett rá, hogy a „népszámlálási számháborúhoz” való viszonyulásom ambivalens volta nem „jön át” a sorok között, ha ilyen sommásan, a célközönség szája íze szerint fogalmazok. Ez álláspontom árnyaltabb kifejtésére készítetett.

Válaszcikkem címét – *Hiteles vagy harci statisztika? Az 1992. januári romániai népszámlálás kérdőjelei* – utalásképpen, az interjú (szerkesztő által adott) alcíméből és az olvasói levél címéből ötvöztem egybe. A „harcis statisztika” metafora használatát később a fejemre olvasták.²⁸ Az interjúban is idézett korfestő hangulatú kifejezést a húszas évek nemzetiségstatisztikai irodalmából emeltem be a könyvembe, s annak záró gondolatait is e köré építve fogalmaztam meg. A „harcis statisztika” kifejezést itt, eredeti jelentését kibővítve, kettős értelemben használtam. A politikai szempontoktól motivált nemzetiségi statisztika értelmezésében „nem csak az esetben torzít, ha támad (vagyis ha azt a többségi nép uralmon lévő képviselői hamisan, jogfosztó célzattal veszik fel, vagy állítják be az egyes kisebbségekkel szemben), de torzíthat akkor is, ha védekezni kényszerül (azaz az érdekelt kisebbség maga „állítja elő”, hogy arra hivatkozva biztosíthassa megillető jogait, melyekből kirekesztették). Ez különösen így van, ha a „támadó” statisztikával szembeni védekezés különböző okok miatt nem jut túl első önkéntelen reflexén: a hivatalos kimutatások iránti

---

lépett nemzetiségstatisztikai cikkekkal és interjúkkal a nagyközönség elé, melyekben – az általános tájékozódás szintjén – közkinccsé tette a bukaresti statisztikai szolgálat belső használatú adatait. Ez irányú munkálkodását Románia nemzetiségi viszonyainak alakulásáról készített úttörő jellegű előreszámításával tetőzte be. Ghețau, Vasile: O proiectare condițională a populației României pe principalele naționalități, 1992–2025. *Revista de cercetări sociale*. 1996. No. 1. 77–105. p. E tanulmányát később bemutattam a hazai közönségnek. Varga E. Árpád: Vasile Ghețau előreszámítása Románia nemzetiségeiről, 1992–2025. *Hitel*. XIII, 2000. 7. sz. 73–88. p.)

²⁷ Dr. Kovács Péter, a Budapesti Székely Kör elnökének olvasói levele az interjú kapcsán: A romániai népszámlálás kérdőjelei. *Világszövetség*. II, 1993. 2. sz. 6. p.

²⁸ „Minden eddigi romániai népszámlálás esetén – 1920-tól 1992-ig –, felmerült a gyanú, hogy az etnikai és vallási, valamint az anyanyelvi kérdésben nem megbízhatók azok a statisztikai eredmények, melyek születtek. Varga E. Árpád a ’92-es népszámlálási adatokat egyenesen ’harcis statisztikának’ nevezi, főként a kisebbségek számára vonatkozásában. Gondolom, főhet a feje, míg megfelelő jelzőt talál az aktuális népszámlálási statisztikák jellemzésére.” Magyarai Nándor László: Megfogyatkozásunk diszkrét bája és egyéb tehetetlenségeink. *Nyugati Jelen*. XIV, 2002. aug. 8. (3254.) sz. (A *Magyar Hírlap*ban 2002. augusztus 2-án megjelent közlés nyomán.)

bizalmatlanság kinyilvánításán, a hivatalosan közzétett számok elutasításán” – írtam.²⁹ Végső megállapításom szerint a román statisztikai szolgálat az etnikai adatközlések megbízhatóságát illetően felmerülő kételyeket és az ebből következő spekulációkat csak a nyilvánosság rendelkezésére bocsátott, az 1930-as népszámlálási kötetekhez hasonlóan részletes adatközléssel oszthatja el.

Az 1992. évi népszámlálás kérdőjeleit boncolgató válaszcikkben nem a címben feltett kérdésre kívántam választ adni. A census eseménytörténetét örökítettem meg, majd a végleges adatközlés fontosságára hívtam fel a figyelmet és – az előzőekben idézettek szellemében – az azzal kapcsolatos várakozásokat igyekeztem tárgyyszerű keretek között tartani.³⁰

A *Világszövetség*be szánt cikk megjelentetése késlekedett. A főszerkesztő által biztosra ígért publikálás azért tolódogált egyre, mert a témában időszerűbbnek látszott a Tőkés László által 1993 februárjában egy sajtóértekezleten „egyfajta etnikai tisztogatásról” tett kijelentés kavarta vihar leereagálása. Az írásnak ilyenformán a *Hitel* című folyóiratban találtam helyet.³¹ (Ebben a kiváló költő-szerkesztő, egykori tanítóképzős iskola-társam, Nagy Gáspár volt segítségemre. Ő egyengette az utat a folyóiratban való további megjelenéseimhez is.)

Egy ugyanebben az évben megkezdett tanulmányban még egyszer utoljára, a rendelkezésre álló információk körültekintő számbavételével részletesen kifejtettem az erdélyi magyarság feltételezhető lélekszámával kapcsolatos álláspontomat. (Írásom első változatát³² szakmai közönség előtt – az esemény szervezésében közreműködő Körmendi Gábor baráti

²⁹ Varga E. Árpád: *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén*. 90. p.

³⁰ A népszámlálási anomáliákról szóló híradások ismeretében a nemzetiségi eredmények kritikájának szükségességét – legalábbis helyenként – valószínűnek vélttem, ám azt a végleges (és részletes) adatok ismeretéhez kötöttem. Ugyanakkor – tettem hozzá – „a megalapozott bírálat érdekében nem csupán a népszámláláshoz, de saját várakozásainkhoz is kritikusán viszonyulnék. A valóságtól elrugaszkodott becslések csak arra jönek, hogy felmentést adjanak a népszámlálással való érdemi szembeállítás alól. Nem is annyira a népszámlálási adatokkal, mint inkább a *tényleges helyzettel* való szembeállítás könnyítené meg, ha sikerülne az irreális számok keltette vakító ellenfényt valamennyire tompítani.” Lásd a következő jegyzetben hivatkozott mű 78. oldalán.

³¹ Varga E. Árpád: Hiteles vagy harci statisztika? Az 1992. januári romániai népszámlálás kérdőjelei. *Hitel*. VI, 1993. 3. sz. 71–82. p.

³² Varga E. Árpád: Az erdélyi magyarság lélekszámáról. Lehet-e hiteles, ami nem pontos? Lehet-e pontos, ami nem egyértelmű? *Európai Idő*. IV, 1993. 17/18. sz. 4. p., 19/20. sz. 4. p., 23/24. sz. 4. p.

unszolására – a Magyar Statisztikai Társaság Statisztikatörténeti Szakosztálya 1993. szeptember 9–11. között Mályiban rendezett XXX. Statisztikatörténeti Vándorülésén ismertettem. Habár általában ódzkodtam a nyilvános szerepléstől, részvételemet a konferencián a „céhen belüliek” részéről tapasztalt barátságos figyelem és előadásom kedvező fogadtatása miatt nem bántam meg.)

A bizonytalan népmozgalmi becslésekre alapozott értékeket a nép-számlálás előzetes felekezeti adatközlésének felhasználásával árnyaltam – és mérsékeltem – tovább. A csaknem egy évig csiszolgotott, hosszabb tanulmányt³³ rendhagyó módon, a kézirat elkészülte után megismert végleges adatokkal kapcsolatos reflexiókkal zártam. Az eddig hiányolt adatok nyilvánosságra kerülésével – írtam befejező részében, korábbi passzusaira visszautalva – „vélelmeink helyébe ‚hivatalosan hiteles’ információk kerültek; a ‚valószínű tények’ immár nem cél-, hanem kiindulópontjai következtetéseinknek.” Magyarán: az ingatag alapokon nyugvó becslések ideje lejárt, helyükbe a tényközlések ismertetése és elemzése lép.

Utamat ennek megfelelően az 1990 előtt kitaposott – keskeny, ám biztonságosabb – ösvényre visszahúzódva folytattam tovább.

Alap- és háttérmunkálataimnak új lendületet adott, hogy a korábban megjelent kötetért járó honorárium, a Teleki László Alapítványtól egy lektorálásért kapott megbízási díjjal kiegészülve, lehetővé tette számomra egy személyi számítógép vásárlását. Még 1992 tavaszán – munkahelyemről kölcsönzött, elavult számítógépen – adatbázis-építésbe kezdtem. A könyvtárunkban alkalmazott MicroISIS elnevezésű ingyenes, DOS-alapú adatkezelő rendszert adaptáltam saját céljaimra. Hátránya és előnye is egyben, hogy – könyvtári rendszerként – elsősorban szöveges adatok kezelésére dolgozták ki. Numerikus műveletek csupán korlátozottan, vagy csak a felhasználói szintet meghaladó programozói tudással hajthatók végre benne, ezzel szemben szerteágazó információanyag egybeszervezésére és kiterjedt szempontrendszer szerinti gyors visszakeresésére alkalmas. Ezért megfelelőnek mutatkozott népszámlálási feldolgozásaim gépi rögzítésére. Annak során ugyanis nem csak számszerű adatokat, hanem helyneveket, közigazgatási hovatartozásra vonatkozó és más kiegészítő információkat is egybe kívántam gyűjteni, a lehető legtöbb számbavételre kiterjedően, különféle megjegyzések kíséretében. (Céljaimra ma is jól tudom használni.)

³³ Varga E. Árpád: Az erdélyi magyarság lélekszámáról. *Tiszatáj*. XLVIII, 1994. 8. sz. 78–96. p.

Az adatbázist ütemesen töltöttem fel; előbb az egyszer már kicédu-lázott információkkal, majd folyamatosan bővítettem a kört. A három fő etnikum mellé fölvettem a zsidók, cigányok, ukránok, szerbek, szlovákok, bolgárok számát, az anyanyelv után regisztráltam a nemzetiségre vonatkozó, illetőleg – a „történelmi” egyházakra kiterjedően – a felekezeti adatokat is. Az 1941. évi román és magyar népszámlálásokat követően az 1920. évi román összeírásra kerítettem sort, ezután a dualizmus kori felvételek következtek, 1910-től 1880-ig visszafelé haladva. Az 1880. évi census anyanyelvi adatait kétféleképpen is rögzítettem. Egyszer az eredeti közlés szerint, amely a beszélni, koruknál fogva nem tudó gyermekeknél az anyanyelvi hovatartozást nem mutatta ki. Majd a beszélni nem tudókat – a statisztikai hivatal korabeli eljárását követve – az egyes anyanyelvek között számarányuknak megfelelően szétosztottam.

Körmendi Gábor hívta fel a figyelmemet az 1869. évi magyar népszámlálás – a Statisztikai Hivatal Könyvtárának levéltárában kéziratos formában lappangó – vallásfelekezeti megoszlást részletező községso-roadataira. Ezeket is munkába vettem, sőt a felekezeti hovatartozásból kiindulva (esetenként egyéb szempontokat is mérlegelve), szigorúan magánhasználatra, településenként megbecsültem a feltételezhető anyanyelvi számokat. Ezt megelőzően már beépítettem az 1850. és 1857. évi osztrák népszámlálásoknak a történeti Erdély területéről ismeretessé vált etnikai és vallási adatait.

Erdélyből – a Teleki László Alapítvány közvetítésével – frissebb helységenkénti részletezésű román adatforrásokra tettem szert. Ezek révén bedolgozhattam az 1966. évi népszámlálás nyomtatásban megjelent anyanyelvi és nemzetiségi, az 1977. évi népszámlálás gépi adathordozóról kinyomtatott nemzetiségi, illetőleg az 1992. évi népszámlálás hasonló formában ismertté vált nemzetiségi és felekezeti adatait. Eközben folyamatosan szélesítettem és mélyítettem egyéb (a népmozgalmi főeredményekre, születési hely szerinti statisztikákra települési környezet szerinti bontásban kiterjedő) feldolgozásaimat is. Mintegy fél évtizedem ezeknek a munkáknak a jegyében telt el.

Újabb részeredményeket 1994 végén publikáltam.³⁴ Összeállítá-som apropóját az 1992. évi romániai népszámlálás központi feldolgozó munkálatainak befejeződése és az eredmények várható közreadása adta.

³⁴ Varga E. Árpád: Erdély anyanyelvi, nemzetiségi és felekezeti statisztikája 1880–1992. *Magyarország és Európa*. II, 1994. 4. sz. 20–52. p.

Fő célom a mai megyeterületekre átszámított, a korábbiaknál bővebb idősorok megjelentetése volt. Ezt a címben jelzett időszak alapvető népesedési folyamatait áttekintő – feldolgozásaim előrehaladottságának megfelelően egy immár összeszedettebb, ám még további kifejtésre és finomításra váró – kísérő tanulmánnyal láttam el. Előző két írásomhoz hasonlóan ezt is az 1992. januári census közleményeihez fűződő pozitív várakozással fejeztem be: „... bizonyos, hogy az új népszámlálási kötetek tanulmányozása segíteni fog bennünket a tényleges állapotok reálisabb szemléletű, avítt beidegződésektől mentes megítélésében.”

Ezzel egy időben elkészültem a *Városodás, vándorlás, nemzetiség* című tanulmány többszörösére bővített, módosított változatával. Ebben már a népszámlálási közlemény első kötetében foglalt – a belső vándorlások megrajzolásához támpontokat nyújtó – információk is helyet kaptak. A csíkszeredai *Erdélyi Szemle* 1994. 5/6. (a következő év tavaszán kinyomtatott, terjesztésre azonban már nem került) számában közölt íráshoz³⁵ terjedelmes – 53 táblázatot magában foglaló – mellékletet is szerkesztettem az erdélyi megyék 1900–1991 közötti népmozgalmáról, illetve 1966–1992 közötti születési hely szerinti statisztikájáról. Ez a folyóirat következő számába került volna bele, ami azonban sajnos nem jelent meg.

Később a népszámlálás etnikai és felekezeti vonatkozású közleményeiről több ízben tájékoztattam a nyilvánosságot. Előzetes terveimmel 1995 végén Szarka Lászlóhoz fordultam (az évtized eleje óta támogatómhoz, s úgy is mint a *Regio* szerkesztőjéhez), tanácsért és biztatásért, aki megerősített elképzelésemben. A következő fél évben gyors egymásutánban három publikációt jelentettem meg: előbb a romániai magyarság főbb demográfiai jellemzőiről,³⁶ majd a nemzetiségek iskolázottságáról,³⁷ végül a családok nemzetiségi és felekezeti összetételéről.³⁸

Az 1994-ben megjelent, addigi stúdiumaimat bizonyos fokig összegző két tanulmány felkeltette Bárdi Nándor – történész, tanár és tudományos-szervező – figyelmét. Személyesen addig nemigen találkoztunk, ám jelent-

³⁵ Varga E. Árpád: Városodás, vándorlás, nemzetiség. Adatok és szempontok az erdélyi városi térségek etnikai arculatváltásának vizsgálatához. *Erdélyi Szemle*. 1994. 5/6. sz. 156–197. p.

³⁶ Varga E. Árpád: A romániai magyarság főbb demográfiai jellemzői az 1992. évi népszámlálás eredményeinek tükrében. *Hitel*. IX, 1996. 3. sz. 68–84. p.

³⁷ Varga E. Árpád: A nemzetiségek iskolázottsága Romániában az 1992. évi népszámlálás idején. *Statisztikai Szemle*. LXXIV, 1996. 4. sz. 332–351. p.

³⁸ Varga E. Árpád: A családok összetétele nemzetiség és felekezet szerint az 1992. évi romániai népszámlálás tükrében. *Regio*. VII, 1996. 3. sz. 81–138. p.

kezésével egy máig tartó gyümölcsöző munkakapcsolat vette kezdetét. 1995 legelső napjaiban fordult levélben hozzám azzal, hogy a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum munkatársaival kiadott *Múzeumi Füzetek* című könyvsorozatban újabb munkát terveznek közreadni, és ebbe tőlem is tennének be írásokat. „Szeretnénk egy kötetet – írta – A Kárpát-Balkán régió és Erdély változó etnikai arculata címmel. Ebben három tanulmány román fordítása jelenhetne meg: Kocsis Károly A Kárpát-Balkán régió etnikai-vallási arculatának változása. Földrajzi Közlemények 1991. 3–4. sz., valamint két tanulmányod: Erdély anyanyelvi, nemzetiségi és felekezeti statisztikája, illetve Az erdélyi magyarság lélekszámáról. [...] Nagyon fontos volna, hogy az általad képviselt differenciált szemléletet megismerhessek a román szakemberek is. Végre egy olyan álláspont, mely nem utasítja el ‚zsigerből‘ a román álláspontot, de mégis szakszerű kritikával kezeli azt.” Megtisztelő figyelmüket köszönve azonnal ráálltam az ajánlatra. Bő egy év múlva meg is jelent a román nyelvű kötet.³⁹

1995 más vonatkozásban is termékeny évnek bizonyult. A Nyárády R. Károllyal lassanként barátsággá mélyülő kapcsolat során megérlelődött bennem a gondolat, hogy az 1977. évi romániai népszámlálás eredményeinek kiértékelése kapcsán írott, fénymásolatban terjedő kéziratos alapművét minél szélesebb kör számára hozzáférhetővé kellene tenni. Ezt megpendítettem a *Magyarság és Európa* című lap szerkesztőinek, akik felkérték az ötletet. A megjelenés lehetősége felcsillanván a szintézis értékű esettanulmányt még 1994 decemberében sajtó alá szerkesztettem, sőt egy „ikertanulmányt” is írtam hozzá *Az 1977. évi romániai népszámlálásról az újabb adatközlések tükrében* címmel. Ebben az 1977. évi, eredeti formájában eltorzított népszámlálási közleményt az utólag ismertté vált valódi nemzetiségi adatok ismeretében újraértelmeztem. A két közlést egybevetve lényegében fölfejttem a nemzetiségüktől eltérő anyanyelvűek – nem publikált – számaikat, majd az asszimiláció szemszögéből részleteztem az így nyert információkat. A kötet előszavának megírásához mentoroimat, Nyárády R. Károly régi tisztelőjét, Kápolnai Ivánt nyertem meg.

³⁹ *Fizionomia etnică și confesională fluctuantă a regiunii Carpato-balcanice și a Transilvaniei*. Odorheiu Secuiesc, 1996, Asociația Culturală Haáz Rezső. 133 p. (Caiete Muzeale nr. 14.) Benne Varga E. Árpád: *Despre numărul maghiarilor din Transilvania. Poate fi autentic ceea ce nu e exact? Poate fi exact ceea ce nu e lipsit de echivoc?* 45–81. p., *Limba maternă, naționalitate, confesiune. Date privind Transilvania în perioada 1880–1992*. 83–133. p.

Az ígéretesnek indult akció azonban időközben elakadt. A reménytelennek tűnő helyzetben 1995. augusztus végén újdonsült pártfogómnál, Bárdi Nándornál kopogtattam, hátha tud segíteni a kiadásban. Tudott. A nyomdakész anyagot végül a Teleki László Alapítvány Könyvtára adta közre 1996-ban.⁴⁰

Nemcsak én adtam Bárdi Nándornak „munkát”, ő is talált nekem feladatot. *A magyar nemzeti kisebbségek Kelet-Közép-Európában* címmel tervezett (akkor meg nem valósult) kötet előmunkálataiba engem is bevont: az erdélyi magyarság 20. századi népesedését összegző tanulmány elkészítésére adott megbízást. Átfogó összegzéssel nem, inkább három, lazán egybefűzött áttekintéssel szolgáltam, az *Erdély anyanyelvi, nemzetiségi és felekezeti statisztikája...*, a *Városodás, vándorlás, nemzetiség*, valamint *A romániai magyarság főbb demográfiai jellemzői az 1992. évi népszámlálás eredményeinek tükrében* című írásaimra alapozva. Az 1996 folyamán elkészült összeállítás a *Magyar Kisebbségben látott napvilágot*,⁴¹ utóbb a Teleki László Alapítvány angol nyelven is közreadta.⁴² Az erdélyi magyarság lélekszámának alakulását nyomon követő fejezetnek a dualizmus korára eső részét közben Csetri Elek, kolozsvári történész felkérésére alaposabban kidolgoztam. Ez utóbbi tanulmány az *Erdélyi Múzeumban* kapott helyet.⁴³

Egyszer csak azon vettem észre magam, hogy kitartó adatgyűjtő és -feldolgozó munkáim „melléktermékeként” immár komoly terjedelmű – és talán közérdeklődésre is számot tartó – szöveg- és táblaanyag gyűlt össze. Futólag felötlött bennem kötetbe szerkesztésük lehetősége, de az ötlet alaposabb végiggondolásához megint csak Bárdi Nándortól jött az ösztönzés. 1996 márciusában szóban felvetette egy írásaimból összeállított – Erdélyben, talán a csíkszeredai Kommunikációs Antropológiai Munkacsoporttal együttműködésben megjelentethető – könyv eshető-

⁴⁰ *Erdély etnikai arculatának változása. Nyárády R. Károly és Varga E. Árpád elemzése az 1977. évi romániai népszámlálásról.* Kápolnai Iván előszavával. Budapest, 1996, Teleki László Alapítvány Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat. 107, [46] p. (Kisebbségi adattár)

⁴¹ Varga E. Árpád: Erdély magyar népessége 1870–1995 között. *Magyar Kisebbség.* Új s. IV, 1998. 3/4. sz. 331–407. p.
A magyar nemzeti kisebbségek Kelet-Közép-Európában c. kötethez 1996-ban készült összegző tanulmány bővített és javított változata.

⁴² Varga E. Árpád: *Hungarians in Transilvania between 1870 and 1995.* Budapest, 1999, Teleki László Foundation. 68 p. (Occasional Papers 12)

⁴³ Varga E. Árpád: A népesség fejlődése, az etnikai és felekezeti viszonyok alakulása a jelenkori Erdély területén 1869–1920 között. *Erdélyi Múzeum.* LIX, 1997. 1/2. füz. 40–87. p.

ségét, és ehhez kötettervet kért tőlem. A terjedelmi korlát meghatározása mellett az volt a kikötése, hogy lehetőleg Erdélyben addig nem ismert szövegek kerüljenek bele a kötetbe. Ez volt az első alkalom, hogy számot vettem a szóba jöhető írásokkal; a tanulmánysszövegek mellett külön fejezetet szántam táblázatos feldolgozásaimnak is. Meghánytuk-vetettük a tervezetet, azután a dolog valahogy félbe maradt. De a bogár akkor már ott zsongott a fülemben és nem hagyott nyugodni. 1998 elejére nagyjából kiforrtak elképzeléseim (közben létrejöttek újabb, rendszerező feldolgozásaim is), és egy terjedelmesebb – a kilencvenes években született írásaim zömét magában foglaló – kötet tervével februárban magam indultam el kiadót keresni. (Mellékelem Szarka Lászlónak a kiadás támogatását ajánló sorait.)⁴⁴ Bárdi Nándor szakmai meggondolásból a Teleki László Alapítványnál történő közzétételt szorgalmazta, ettől azonban rajta kívül álló okból – az alapítvány hezitálása miatti türelmetlenségemben – elálltam. Miskolczy Ambrus felvetése, a debreceni egyetemi kiadás, kósza ötlet maradt. Végül, Nagy Gáspár közbenjárásával

⁴⁴ „Ajánlás Varga E. Árpád: *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből. Tanulmányok* címmel benyújtott kötettervéhez.

A pályázó 1992-ben megjelent „Népszámlálások a jelenkori Erdély területén” című kismonográfiája óta rendszeres adatgyűjtő, és elemző munkájával, további fontos résztanulmányok közlésével az erdélyi etnodemográfia általános elismertséget kivívott kutatója. Tanulmányok egész sorát szentelte az erdélyi népesedési, nemzetiségi viszonyoknak.

A pályázó szakmai kvalitásait jelzi, hogy nem elégszik meg a népszámlálási adathalmazok csoportosításával, időrendi összehasonlításával. A pályázatban benyújtott kötetterv is azt bizonyítja, hogy igen módszeresen próbál a népesedési folyamatok mélyebb okaira is feleletet adni. Ennek érdekében olyan fontos kérdésekre keresi a választ az egyes tanulmányokban, mint például a népszámlálási adatfelvételek megbízhatósága, összehasonlíthatósága, a városok etnikai arculatának megváltozása, a vegyes házasságoknak, a belső migrációs folyamatoknak a hatása stb. A legutolsó, 1992. évi romániai népszámlálás sokat vitatott kérdéseiben elfoglalt igen kiegyensúlyozott és mértékertő álláspontját árnyalt elemzésekre, higgadt következtetésekre alapozza.

Varga E. Árpád az átgondoltan építkező és a publicisztikai nyilvánosságtól magát tudatosan távol tartó kutatók közé tartozik. Ezért aztán a mai harsány tülekedő világban nehezebben tudja a kutatásaihoz, kiadványaihoz szükséges anyagi fedezetet biztosítani. A fentebb mondottak miatt, és mert a pályázatban megjelölt kötet megjelentetését különösen fontosnak tartom, Varga E. Árpád pályázati kérelmét messzemenően támogatom.

Budapest, 1998. március 12.

Szarka László, MTA Történettudományi Intézet Nemzetiség-történeti Osztály mb. vez.”

áprilisban Püski Sándornál kötöttem ki. Egy-kettőre szót értettünk egymással. Többrendbeli támogatásoknak hála – ebben Egyed Albert sietett segítségemre – karácsonyra ki is jött a gyűjteményes kötet.

A kötet – mint címe is előre bocsátja⁴⁵ – nem monografikus igényű feldolgozásnak készült, de mégis bizonyos értelemben összegzés, addigi munkálkodásom főbb eredményeinek egybefoglalása volt. Ekkorra már tulajdonképpen mindent „kihoztam” a munkába vett anyagokból – azon a szinten és módon persze, amire és ahogyan a felkészültségemből, szemléletemből futotta. Egyedül az 1870-nel kezdődő népességtörténeti vázlatot nem sikerült elképzeléseim és igényeim szerint tető alá hozni. Miként a kötettervben is jeleztem: „az 1920 utáni rész egyelőre kielégetlen (adathiány folytán az utóbbi fél század alaposabb feldolgozása nem is nagyon várható). Mindenesetre érdemes lenne a kötet számára legalább az etnikai folyamatok értelmezéséhez támpontokat nyújtó háttéranyagot összefoglalni, azaz az összes népesség fejlődésének főbb trendvonalait is a II. rész első [dualizmus kori] tanulmányának első fejezetéhez hasonlóan megrajzolni.” Erre a kiadás felgyorsult eseményei miatt már nem kerülhetett sor. További hiányérzetem maradt, hogy a kiterjedt, megyei részletezésű népmozgalmi táblaanyagoknak sem sikerült a kötetben helyet szorítani. Viszont függelékként elhelyeztem benne az erdélyi népesség anyanyelvi, nemzetiségi és felekezeti megoszlásának 1850 és 1992 közötti megyénkénti adatait, a mai közigazgatási beosztás szerint. Ez volt az addigi legteljesebb ilyen összeállítás, mind az időhatárokat, mind pedig az adatkategóriák részletezését illetően.

A Püski-kötetben utóbb megtestesült összegző számvetéssel egy időben elérkezettnek láttam az időt ahhoz, hogy a háttérmunkálatok – adatfeldolgozásaim – „tétéles” eredményeit is közkinccsé tegyem. Már régebb óta foglalkoztatott a gondolat, hogy az évek során szisztematikusan bővített – az erdélyi települések főbb etnikai és felekezeti adatait népszámlálásról-népszámlálásra egybegyűjtő – adatbázisom tartalmát kiadás alá szerkesztem. Elképzelésem 1996 végén érett elhatározássá. Tanácsért és segítségért ezúttal is Bárdi Nándorhoz fordultam. Terveimet alább idézett levélváltásunkban fejtettem ki. (Néhány bekezdést elhagytam vagy lerövidítettem. Utólagos kiegészítéseim [ ]-ben.)

⁴⁵ Varga E. Árpád: *Fejezetek a jelenkori Erdély népeseletörténetéből*. Tanulmányok. Budapest, 1998, Püski. 388 p.

Kedves Nándi!

Bizonyára tudod, hogy – Sebők Lacival párhuzamosan, de tőle függetlenül – magam is építgetek egy erdélyi adatbázist. Az évek előrehaladtával egyre gyarapodott az anyag, s az idők során többször is felőtltt bennem, hogy valamilyen formában közkinccsé kéne tenni. Lacit már többször is kapacitáltam, hogy fogjunk össze és szerkesszük kiadás alá, de ő – vázlatos javaslataimat érintő elvi fenntartásain túl – mindmáig nem nagyon látta értelmét (vagy talán kilátásait?) egy ilyen sziszifuzsi munkának.

A közelmúlt fejleményei azonban megérlelték bennem a döntést: a magam elképzeléseit követve hozzákezek a szerkesztésnek.

– Egyrészt, mert alapozó munkálataim (melyek a hozzáférhető modern népszámlálásokra, illetőleg a megelőző két osztrák cenzusra terjedtek ki) a befejezésükhöz közelednek.

– A KSH ilyen irányú publikációi meglehetősen sok kívánnivalót hagynak maguk után (részletezésükbe hadd ne menjek bele), s a látszat ellenére korántsem hézagpótlóak.

– A döntő késztetést Traian Rotariuék [a kolozsvári tudományegyetem szociológiai tanszékének vezetője és munkatársai] igen kiváló másodlagos forrásfeldolgozása adta az 1850. évi erdélyi népszámlálásról azáltal, hogy meggyőző példája révén megerősített abban a szerkesztési-szerkezeti elvben, amit régtől fogva magam is a legelfogadhatóbbnak gondolok: a kiválasztott adatokat a jelenlegi közigazgatási beosztás szerinti helységenkénti idősorokban érdemes csoportosítani.

Ugyanakkor éppen az ő kezdeményezésük az, mely el is bizonytalanít; érdemes-e, szabad-e párhuzamos publikálásba kezdeni. Ez gyakorlati s egyúttal etikai kérdés is.

[Tánczos] Vilmos segítségével beszéltem Rotariuval. Egyelőre az 1900. évi magyar népszámlálás feldolgozásáig jutottak el; távlati terveikről – tekintettel az anyagi források kiapadására – nem nyilatkozott. Az ő feldolgozó munkálatuk (mely a különfélebb demográfiai ismérveket öleli fel) teljes körű, míg én csupán a fontosabb etnikai és felekezeti adatok felvételére szorítkoztam. Velük szemben azonban nekem lehetőségem van rá, hogy az előbbi adatsorok időbeni változásait már most egyben láttassam. Ha ők folytatni tudják, amit elkezdtek, én akkor sem keresztezném az útjaikat, mert többre vállalkoztak, mint én. Sőt bizonyos fokig segítségükre is lehet egy, az általam elképzelt kiadvány(sorozat).

Mi az, amire gondolkodok? Míg Rotariuék a jelenkori Erdély területének egészére kiterjedő forráshű adatsorokat terveznek közzétenni időszakonként, én ezen adatok egy részét kívánom egybeszerkeszteni valamennyi (hozzáférhető) időpontra vonatkozóan, inkább népszerűsítő formában és szűkebb területi metszetekben, vagyis megyénként, esetleg megyecsoportonként. Ám én is erdélyi használókban gondolkodom: vagy kétnyelvű, vagy szintén elsősorban román nyelvű kiadvány(ok)ban. A székelyföldi megyékkel érdemes kezdeni (együtt, vagy külön-külön), azután a határszéli-partiumi csoporttal folytatni (Bihar, Szatmár, Szilágy).

Mit kérek? Elsősorban tanácsot, mivel nem ismerem a terepet. Kihez, kikhez érdemes fordulni? Kik karolhatják fel szakmailag, kiknek áll érdekében támogatni, kivitelezni egy ilyen vállalkozást? Kikben lehet bízni? A küldött anyagot és leveletem mutasd meg Sebők Lacinak is, akit változatlanul szívesen látnék társként, mert legalábbis közös a kompetenciánk.

Egyelőre egyetlen gyakorlati elképzelésem van: a kovásznai nyersanyagot (50+37 oldal) oda akarom adni Nádudvary Györgynek [a Kovászna megyei statisztikai igazgatóság aligazgatójának], hogy puhatolja ki, vajon a megyei vezetés (esetleg a helyi statisztikai hivatal) lát-e fantáziát abban, hogy egy ilyen füzetet közreadjon, s ez esetben vállalná-e a bábáskodást felette. Ez viszonylag szerény léptékű vállalkozás lenne (a Maros megyei adatsorokból például csak az etnikai vonatkozásúak 153 oldalt tesznek ki), és ha sikerül, lehet, hogy néhány más megye (vagy legalább Hargita) szintén kapna az ötleten.

Budapest, 1996. december 12.

Kedves Árpád!

Egy-két oldalban foglalld össze munkád lényegét. Az összeállítás célja, módszere, újdonsága, felhasználási lehetőségek, előzmények, szükséges eszközök, határidők, költségek. A költségeknél a nem megragadható fáradozásokat én mostanság 400 forintos órabérrel számolom. Tehát szeretném, ha konkrétan megmondanád, hogy mennyi pénzt vársz munkádért. S azon is kellene gondolkodni, hogy egy-egy kis kötetnek rövid bevezető szükségeltetne, valamint egy-egy térkép a változó közigazgatási határokról.

Kedves Nándi!

Összeállításom célja: a jelenkori Erdély főbb etnikumaira és fontosabb felekezeteire vonatkozó népszámlálási adatok közkinccsé tétele. A feldolgozott népszámlálások ismérvenként a következők:

<i>Anyanyelv</i>	<i>Nemzetiség</i>	<i>Felekezet</i>
–	1850 ^a	1850 ^a
–	–	1857 ^a
–	–	1869 ^b
1880	–	1880
1890	–	1890
1900	–	1900
1910	–	1910
–	1920 ^c	–
1930	1930	1930
1941 ^d	1941	1941 ^d
...	1956 ^e	–
1966	1966	–
...	1977	–
1992 ^e	1992	1992

^a Csak a történeti Erdély területén.

^b A községi adatsorokat részlegesen publikálták; a jelenkori Erdély valamennyi helységére kiterjedően csak kéziratos (ámbár szinte nyomdai megjelenésre előkészített) formában maradtak fenn.

^c Közigazgatási célú népösszeírás.

^d Csak Észak-Erdély területén.

^e Csak községi összesítésű adatok

Tudomásom szerint ilyen lélegzetű kiadvány eddig nem született. Nem kívánom különösebben bizonygatni elképzelésem létjogosultságát (azt implicit módon megerősíti a hasonló jellegű vállalkozások pusztája ténye), sokkal inkább foglalkoztatnak a gyakorlati kivitelezés kérdőjelei. Így:

– Feltétlenül szükségét érzem a többrendbeli lektori közreműködésnek: például az anyag elrendezésére vonatkozóan, a helyismeretet igénylő kérdésekben (községrészek hovatartozása, azok közhasználatú helységnevei stb.), a helynévmutatót vagy a kiadványok kétnyelvűségét illetően.

– Alapvető probléma számomra a nyomdai előkészítés, a tördelés, hiszen a törzsanyag egy hatalmas mennyiségű, szöveges részekkel tagolt

táblasorozat. Amit neked prezentáltam, az nem táblázatkezelővel készített anyag (hasonlóan a román statisztikai szolgálat irdatlan terjedelmű szövegfájlljaihoz), ez viszont behatárolja a szövegszerkesztés lehetőségeit (pl. az oszlopok mozgatását vagy a betűtípust illetően). Tehát egyeztetni kell egy esetleges műszaki szerkesztővel is.

Az alapanyag – több év „hangyaszorgalmú” munkájával – adott. A Kovászna megyei összeállítás (a Maros megyei adatok kb. egyharmada) helynévmutató nélkül, az általam ismert formában két-három napi kemény munka volt. (Bizonyos finomításokat persze – például az 1910. évi községrészek adatainak beemelését – azóta már elvégeztem.) Sajnos, a KSH által átvett román nyersanyag – én [Sebők] Laci révén az eredetiből dolgozhatok – nem hibátlan, tehát ellenőrzés nélkül az sem használható. Mindent egybevetve – s tekintettel a jelzett, kompetenciámat meghaladó problémákra – egy Kovászna megyényi munka részemről „pontra téve” megér, mondjuk, 15–20 ezer Ft-ot?

Budapest, 1996. december 17.

Bárdi Nándor gondoskodott a kiadásról. Az összeállítás megjelenését a csíkszeredai Pro-Print Kiadó vezetője, Burus Endre vállalta *Múltunk* című könyvsorozatában, a budapesti Teleki László Alapítvány-nal együttműködve. Együttal előrevetítette egy majdani összesített CD-kiadás lehetőségét is. Bárdi Nándor tanácsára anyagi támogatásért a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány Dunatáji Népek Kutatása Szakalapítványához fordultam. Az évenkénti pályázatokhoz Sebők László, Szarka László, Kocsis Károly, Szász Zoltán, Granasztói György és Jeney Andrásné adott ajánló sorokat.

Megye csoportonkénti összeállítások mellett döntöttünk. Öt ilyen csoportot alakítottam ki. Az első kötetbe „Székelyföld” (Kovászna, Hargita és Maros megye), a másodikba „Partium” (Bihar, Máramaros, Szatmár és Szilágy megye), a harmadikba „Bánság” (Arad, Krassó-Szörény és Temes megye), az utolsó kettőbe pedig a maradék belső-Erdély (Fehér, Beszterce-Naszód és Kolozs, illetőleg Brassó, Hunyad és Szeben megye) került. Az ötödik kötetben kaptak helyet a Kárpátokon túli megyékhez (Mehedinți, Bacău, Neamț és Suceava) csatolt erdélyi területrészek községsorai is. Ezeknek értelemszerűen az érintett területi csoportokat magukban foglaló – első és harmadik – kötetben lett volna helyük. De, mivel a birtokomban lévő 1977-es anyagban az illető helységek ada-

taik nem szerepeltek, elodáztam megszerkesztésüket. Abban bíztam, hogy mire a sorozat végére érek, hozzájutok ezekhez az adatokhoz is. Ez azonban nem sikerült, így a Regáthoz került erdélyi települések idősorai végül nélkülük jelentek meg az ötödik kötet függelékeként.

A sorozat végső koncepcióját, az adatok elrendezésének, szerkesztésének valamennyi kötetre érvényes elveit az első kötet – a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítványhoz 1997 márciusában benyújtott – tervezetében fogalmaztam meg. (Utólagos megjegyzéseim [ ]-ben olvashatók.)

A tervezett összeállítás célja: a jelenkori Erdély etnikai és vallási tagozódásának alakulását szemléltető – az alcímben jelzett időpontok [1850–1992] közt lezajlott népszámlálások főbb anyanyelvi, nemzetiségi és felekezeti adatait magában foglaló – községi sorok létrehozása a helyi nemzetiségi önismeret szolgálatában.

Előzmények

Az előzmények között elsőként Jakabffy Elemér összeállítását kell megemlíteni (*Erdély statisztikája*. Lugos, 1923), mely a „Romániához csatolt egész volt magyar terület” lakosságának nemzetiségi, felekezeti és kulturális községenkénti statisztikáját tartalmazza az 1910. és 1920. évi hivatalos adatok alapján. A kiadvány fő részét az 1920. évi erdélyi összeírás eredményeit publikáló helységnévtár alapján az akkori közigazgatási beosztás szerint szerkesztett nemzetiségi táblázatok alkotják. Ezek az előző magyar népszámlás megfelelő anyanyelvi, sőt felekezeti adatait is magukban foglalják. Jakabffy Elemér eredetileg az 1920. évi nemzetiségi összeírás téves, sőt helyenként célzatosan ferdített adatainak bírálatához készített háttéranyagot, a módszertanilag is mintaszerű adattár azonban túlnőtt e kereteken és idővel a nemzetiségi statisztikai vizsgálódások megkerülhetetlen segédletévé vált.

A román nemzetiségi statisztika bázisát évtizedeken át az 1930. évi népszámlálás adatai alkották. Az anyanyelvi és felekezeti hovatartozásra vonatkozó községi adatokat röviddel megjelenésük után a budapesti Statisztikai Hivatal különböző szempontok szerint feldolgozta (*Statisztikai Közlemények [SKK]*, 1940–1943). A felekezeti adatokat a terület egészére vonatkozóan az 1938. évi román közigazgatási beosztás szerint csoportosították (*SKK. III. sz.*). Ugyanígy dolgozták fel a II. bécsi döntés után Romániában maradt területek [főbb] anyanyelvi adatait is, mégpedig az 1910. évi magyar népszámlálás adataival egybevetve (*SKK. XII. sz.*). Ezeket

később az 1910. évi magyar (SKK. XLII. sz.), illetve az 1942. évi román (SKK. XLVI. sz.) közigazgatási beosztás szerint is átdolgozták. Az 1910. és 1930. évi vallási adatokat Dél-Erdély területén ugyancsak az 1942-ben érvényes román közigazgatásnak megfelelően tették közzé (SKK. XLVII. sz.). Észak-Erdélyre vonatkozóan az 1910. és 1930. évi anyanyelvi, továbbá felekezeti adatokat az új magyar közigazgatási beosztás alapján közölték (SKK. XIV, XV. sz.).

Az 1941. évi román népesség-számbavételből csak a népesség „etnikai eredetére” vonatkozó főbb községszintű adatok láttak napvilágot. Ezeket is tartalmazza az az újrafeldolgozás, amely 1991-ben – Kepecs József szerkesztésében – a Központi Statisztikai Hivatal gondozásában látott napvilágot *Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása, 1850–1941* címmel. A válogatás a három fő etnikumra (magyarok, románok, németek) korlátozva az 1850. évi nemzetiségi, az 1880., 1910., 1930. és 1941. évi anyanyelvi (Dél-Erdélyben nemzetiségi) adatokat gyűjti egybe településenként, az 1910. évi közigazgatás beosztás szerint csoportosításban. [2001-ben újabb kötetet adtak ki, hasonlóképpen szerkesztve, Erdély településeinek 1880–1941 közötti felekezeti megoszlásáról. Csak jóval később szereztem tudomást Miski György *Erdélyi és Erdélyen kívüli települések ismertetése* című kéziratos munkájáról. Ezt először 1996-ban publikálták, akkor még újdonságnak számító elektronikus formában, majd az Arcanum Kiadó *Székegyföld és Erdély* című gyűjteményes CD-lemezén jelent meg 2002-ben. Az összeállítás az 1910. évi magyarországi népszámláláskor fennállt településszámból kiindulva helységnévtárszerűen – előbb a történeti Erdélyben, majd a Királyhágón inneni területen – a települések betűrendjében közli a rájuk vonatkozó fontosabb információkat. Ezek között a helységek nevei és az aktuális közigazgatási hovatartozás mellett helyet kaptak – mégpedig teljes körűen – az 1850., 1880., 1910., 1920., 1930. és 1941. évi számbavétel anyanyelvi, nemzetiségi és vallási adatai.]

A II. világháborút követően Romániában csupán egyetlen egyszer, az 1966. évi népszámlálás alkalmával publikáltak települési szinten is etnikai vonatkozású (nemzetiségi, illetve anyanyelvi) adatokat, ám ezek a kötetek a legutóbbi időkig el voltak zárva a kívülállók elől. A román statisztikai szolgálat 1995-ben egy megkeresésre számítógépes formában szerkesztett anyagot bocsátott a magyar társintézmény rendelkezésére. Ez alapján a Központi Statisztikai Hivatal *Az erdélyi települések népessége nemzetiség szerint (1930–1992)* címmel tavaly kötetet jelentetett meg. A kiadvány az 1930., 1956., 1966., 1977. és 1992. évi népszámlálások nemzetiségi, továbbá az

1992. évi népszámlálás felekezeti és anyanyelvi adatait tartalmazza a mai adminisztratív beosztásnak megfelelően. (Itt a főbb etnikumok sorában már a cigányság is helyet kap.) [A felekezeteknél pedig a történelmi egyházak mellett Erdélyben számba jöhető egyéb vallási közösségek (pünkösdisták, baptisták, adventisták) adataira is kiterjeszkedik.] Ez a publikáció az adatokat – a bukaresti közlésnek megfelelően – csak az alapfokú igazgatási egységek (municipiumok, városok és községek) szintjéig részletezi. E települések száma Erdélyben 1105, míg igazgatásuk alá összesen 5285 helység tartozik. Utóbbiak lélekszámát, lakosaik etnikai és felekezeti megoszlását tehát ebből a kötetből sem ismerni meg.

Példaadó vállalkozásként kell még megemlíteni a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem szociológiai tanszékének tavaly útnak indított forrásfeldolgozó sorozatát (*Studia Censulia Transilvanica*). A sorozat a román közönség számára kívánja hozzáférhetővé tenni az erdélyi települések főbb népszámlálási adatait. A dr. Traian Rotariu vezette szerkesztőgárda kizárólag publikus anyagok feldolgozását tervezi. Jelenleg az 1900. évi magyar népszámlálás feldolgozásáig jutottak el. A sorozatindító kötet az 1850. évi népszámlálás erdélyi adatait közreadó KSH-kiadványban közzétett valamennyi adatot a mai közigazgatási beosztás szerint dolgozza fel. (*Recensământul din 1850. Transilvania*. Cluj-Napoca [Bucureşti], 1996.) Megjelenés előtt áll az 1857. évi, és kiadásra kész állapotban van az 1880. évi népszámlálás anyaga is.

A tervezet

Az általam tervezett összeállítás ez utóbb említett vállalkozással rokonítható.

Kezdetei egy évtizedre nyúlnak vissza. Akkor a Magyarságkutató Csoport megbízásából több kéziratot feldolgozást is készítettem. [Részletes leírásukat elhagyom, mivel a 3., 6. és 9. sz. jegyzetekben megtalálhatók.] A megkezdett munkát később intézményi megbízatás nélkül folytattam, előrehaladtáról publikációimban számoltam be. [Lásd a 23., 34. sz. jegyzetekben.]

Az ez idáig feldolgozott, és most megjelentetni kívánt népszámlálási adatok: [felsorolásukat nem ismétlem meg, lásd fentebb, a kötetterv előző változatában].

A kiválasztott adatokat hosszú távú településenkénti idősorok formájában, a jelenlegi [az 1992. évi népszámlálás időpontjában érvényes]

közigazgatási beosztást követve csoportosítom. A közlés alapelemei a ma is létező települések, valamint mindazon helységek, melyek az illető településbe beolvadtak, vagy kiváltak belőle az idők során, így rájuk vonatkozóan a feldolgozott népszámlálási kötetek bármelyikében adat található. A beolvadásokra vagy kiválásokra – s esetenként az érintett település feltűnőbb lélekszámváltozásainak egyéb természetű okaira – lábjegyzetek, kereszthivatkozások formájában hívom fel a figyelmet. A mai alsó- vagy középszintű közigazgatási egységek (község = comună, város = oraș, megyei város = municipiu) idősorait – az alájuk rendelt települések (illetőleg egykor önállóan létezett településrészek) adatainak összegzése révén – ugyancsak megadom.

Az anyanyelvi-nemzetiségi rovatok románokat, magyarokat, németeket és egyéb nemzetiségűeket, a vallási megoszlás rovatai ortodoxokat, görög katolikusokat, római katolikusokat, reformátusokat, evangélikusokat, unitáriusokat, izraelitákat és egyéb felekezetűeket különböztetnek meg. Az egyéb nemzetiségűeken belül a zsidók (jiddisül beszélők), cigányok, ukránok, szerbek és szlovákok – továbbá a bánsági részekben a horvátok, csehek és bolgárok –, az egyéb felekezetűeken belül pedig a baptisták, pünkösdisták, valamint – ahol ezt számottevőbb jelenlétük indokolja – az adventisták kapnak önálló rovatot. [Az adatszlopok sorrendjének kialakításakor az a megfontolás vezérelt, hogy azok az entitások kerüljenek az „egyéb összesen” rovat elé, amelyekről valamennyi forrásban található adat, és ez utóbbi után következzenek a – számszerű, illetve regionális súlyuk alapján kiválogatott – további kategóriák. Ez a megoldás az egységes idősor logikájából következett; ily módon találtam közös nevezőt csaknem másfél évszázad adatközlései között. Azokban az években, amikor valamely kategória a népszámlálás által számba vett vagy kimutatott entitások között nem szerepel, jelenlétük, súlyuk, más időpontokban történt megjelenésükkel egybevetve, az egyéb összesen rovatban megjelenő szám alapján kikövetkeztethető.]

Az 1850. évi népszámlálás esetén a magyarok rovatában a magyarok és székelyek, a németek rovatában a németek és szászok, az 1992. évi népszámlálás esetén pedig az evangélikusok rovatában az ágostai hitvallású, illetőleg a zsinat-presbiteri evangélikus-lutheránus egyház híveinek számát külön-külön adom meg. Az 1880. évi népszámlálás időpontjában a beszélni nem tudókat nem sorolták egyik nemzetiséghez sem. Ez esetben az eredeti közlést (ahol a beszélni nem tudók száma az egyéb rovaton belül külön van feltüntetve) a közlés kiigazított számai követik: itt a beszélni nem tudók az egyes anyanyelveknél számarányuknak megfelelően szétosztva szerepelnek. Az 1900. és 1910. évi népszámlálási közlésnek a külön nem részlete-

zett, de jelentősebb számban összeírt nemzetiségekre, illetve felekezetekre utaló megjegyzéseit beépítem az adatsorokba. Ugyancsak szerepeltetem az 1893. évi cigány-összeírás nemzetiségi hovatartozásra vonatkozó adatait is. Az 1956. évi népszámlálás nemzetiségi-anyanyelvi adatai – a városokat kivéve – településenként ugyan nem ismeretesek, de, tekintettel a nagy számú új helységalakulásokra, az egyes helységek lélekszámát ez időpontban is feltüntettem. [Az 1910. évi népszámlálási kötet az önálló települések mellett a 100 léleknél népesebb puszták, telepek és egyéb külterületi lakott helyek – vagy esetenként ennél kisebb egységek – fontosabb demográfiai adatait is bemutatja. Ezekből az összeállításba illőket tájékoztatásul szintén megadtam (de, tekintve, hogy sok, időközben önállósult településrész adatai 1910-ből így sem ismeretesek, a mai közigazgatást követő községi összegzésben nem vettem számításba). Emellett – a népszámlálási kötet és más források alapján – egyéb, az 1880 óta mutatkozó feltűnő lélekszámváltozásokra magyarázattal szolgáló népességtörténeti adalékokat is szerepeltettem feldolgozásomban.]

Az így összeálló anyagot a terjedelmi kötöttségek miatt megycsopor-tonként látom célszerűnek megszerkeszteni. A kötet megynként, az adott közigazgatási szerkezetnek megfelelően előbb az etnikai (anyanyelvi-nemzetiségi), majd a felekezeti adatsorokat közli. Az etnikai adatokat tartalmazó első egység tartalmazza a települési struktúra változásaira vonatkozó megjegyzéseket, azok a felekezeti adatsoroknál már nem ismétlődnek meg. A települések neve románul és magyarul is, a mai, illetve az utolsó hivatalos vagy közhasználatú névalaknak megfelelően szerepel. Ez alapján a táblázatos fő részt betűrendes román-magyar, illetve magyar-román névmutatató egészíti ki. A mutatók a helység közigazgatási hovatartozását (a helység fölé rendelt igazgatási egység nevét és a megye betűjelét) értelemszerűen a román név után közlik.

Az összeállítás haszna, újszerűsége

Ilyen lélegzetű, az összes hozzáférhető népszámlálás valamennyi jelzett ismérvének adatait a jelenkori Erdély területének egészén, vagy egyes részein a fenti részletezésben megjelenítő kiadvány ez idáig nem született. Olyan, a szűkebb nyilvánosság számára is hozzáférhetetlen, vagy kevésbé ismert információkat is magában foglal, mint az 1966., 1977. és 1992. évi népszámlálás adatsorai. Megjegyzendő, hogy az 1869. évi magyar népszámlálás – az anyanyelvi felvétel hiányában különös jelentőséggel bíró –

felekezeti adatai sem váltak közkinccsé, mivel csak kéziratos formában állnak rendelkezésre.⁴⁶ Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy az etnikus folyamatok vizsgálatában mennyire fontos az anyanyelvi, nemzetiségi és vallási adatsorok időbeni változásainak települések, települési csoportok szerinti áttekinthetősége és egyben láttatása. [Tulajdonképpen ennek biztosítása volt a fő céloim. Már kezdeti adatfeltárásaim során megtapasztaltam a területi idősorok inspiráló „beszédességét”. Mint egy helyütt fogalmaztam: „Az összegző számoszlopok mintegy eligazodni segítenek a megismerés keresztútjain: tüzetesebb vizsgálódást igénylő részletekre irányítják figyelmünket, erősítik vagy cáfolják előfeltevéseinket, eddig nem gondolt szempontok figyelembevételére, új hipotézisek megfogalmazására ösztönöznek. A statisztikai vizsgálódások útvesztőiből visszatérve pedig, felfedezéseinket másokkal megosztva a szemléletes argumentáció eszközei.”⁴⁷ Ezt az élményt kínáltam a leendő felhasználónak, megkímélve őt az ehhez vezető rögzös út – az időt rabló „adatbányászat” – fáradsalmaitól.]

A települési idősorok más történeti-statisztikai munkálatoknak is segédeszközként szolgálhatnak: mint például a Magyarország történeti helynévtára sorozat, melyben előbb-utóbb a mai határokon kívül eső vármegyék feldolgozása is sorra kerül.

A további pályázatokhoz évenként leadott kötettervek lényegében – az előzmények részletezése nélkül – az előbbieket ismétlik meg, kidomborítva az adott régió sajátosságait

A munka elkészítése – a nyomdai tördelőnek való leadás pillanatáig – minden mozzanatában rám maradt, gondjaimat és kétségeimet nem nagyon oszthattam meg senkivel. Különösen áll ez a formai megjelenítésre, amit végül magam alakítottam ki. A nyomtatást MicroISIS rendszerű adatbázisomból végeztem el. DOS-alapú szövegállományt kaptam eredményül, amit WinWord 6.0 programban szerkesztettem tovább. Előzőleg a községek, városok, megyei városok alá rendelt települések évenkénti adatait szintén DOS-os szerkesztő programban adtam össze – ezáltal a nyomtatott táblázatok épségét is ellenőrizni tudtam – és innen emeltem be a WinWord-os szövegállományba e közigazgatási egységek összegzett idősorait. Itt az adatoszlopokat szóközökkel választot-

⁴⁶ A kéziratról készült feldolgozás számítógépes állományát *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai* c. kiadvány (Budapest, 2005, TLA Teleki László Intézet – KSH Népszámlálás – KSH Levéltár) összeállítója, Sebők László is hasznosította munkája során.

⁴⁷ Varga E. Árpád: *Erdély anyanyelvi, nemzetiségi és felekezeti statisztikája 1880–1992*. 20. p.

tam el egymástól, ezért meg kellett hagynom a számok fix szélességű (Courier) betűtípusát. A szöveges részeket a mutatósabb megjelenés érdekében proporcionális (Times) betűtípusba tettem át és így csinosítottam tovább. A kompromisszumos, szerényebb megjelenítés a későbbi munkálatok – szöveges és táblázatos részek mozgatása, javítások, új adatsorok, kiegészítések hozzátoldása – során a nyomtatott alapananyag állagának megóvása szempontjából hasznos döntésnek bizonyult.

Bárdi Nándor javaslatát megfogadva mindegyik kötethez bevezetőt írtam. Ez az adatforrások vázlatos leírása mellett kitér – számos táblázattal illusztrálva – a közigazgatási változások, a népmozgalom és az etnikai-felekezeti szerkezet alakulásának bemutatására, mind az adott régióban, mind pedig annak egyes megyéiben. A nemzetiségi változások ismertetéséhez felhasználtam Fényes Elek országleírásait – melyek településenkénti számait szintén beépítettem adatbázisomba –, illetve az 1850., 1857. és 1869. évi népszámlálások nemzetiségi és felekezeti adatközléseinek másodlagos feldolgozásával nyert információkat is. A bevezetőt terjedelmes melléklettel egészítettem ki: ebben összegyűjtöttem és tovább gyarapítottam azokat a táblázatos feldolgozásokat, amelyek közlésére mindaddig sehol nem nyílt alkalmam. E táblák megyénként bemutatják a természetes népmozgalom alakulását – városonként, városi települési csoport szerint is részletezve –, a vándormozgást (kivándorlást is), mindezt, ahol lehetséges, nemzetiségek és felekezetek szerint, továbbá az anyanyelv/nemzetiség és felekezet közötti kapcsolódásokat, az egyéb beszélt nyelvek ismeretét. A határ által érintett megyékben az 1919 előtti adatokat lehetőség szerint a jelenkori Erdélyre eső megyeterületre átszámítva is megadtam. Az első (és részben a második) kötet megjelenését követően a bevezető tanulmányokhoz készített feldolgozások köre bővült (különös tekintettel a táblamellékletre). Az utóbb beiktatott táblázatok első és (kisebb részt) második kötetből hiányzó megfelelőinek pótlását az ötödik kötet végén helyeztem el.

A kötetekhez Sebők László készített – az adatbázisomból exportált anyag felhasználásával – a közigazgatási beosztás változásait szemléltető térképeket. Ez már Bárdi Nándor szervezésében történt és ugyancsak ő gondoskodott a román olvasó számára írott rövid bevezető fordításáról is.

Az első kötet megszerkesztéséhez 1997 elején fogtam hozzá; a kész könyv a rákövetkező év nyarán jött ki a csíkszeredai nyomdából. Hasonló ütemezésben haladva 2002 tavaszára fejeződött be az öt kötetes adattár

közreadása.⁴⁸ Még ugyanaz év végén megjelent az összesített mutatót tartalmazó hatodik – sorszámozás nélküli – kötet is.⁴⁹ Ennek segítségével lehetővé vált az I–V. kötetben feldolgozott települések visszakeresése az eredeti forrásokban, akár adatellenőrzés, akár további adatok szemezgetése céljából. A formáját tekintve helységnévsztár jellegű munka a települések azonosításához és a forrásokban föllelésükhöz szükséges információkat tartalmazta: a település neveit, továbbá helyeit az eredeti publikációkban (vagyis az esetek többségében közigazgatási hovatartozását az illető népszámlálás időpontjában). E járulékos feldolgozásba egyéb – a települések anyanyelvi-nemzetiségi összetételére vonatkozó – információkat is beépítettem a rendszeres felvételek előtti időszakból: Fényes Elek és Ignaz Lenk országleírásaiból, illetve az 1863. és 1873. évi helységnévtárakból.

2002 márciusában a Központi Statisztikai Hivatal elnöke, Mellár Tamás Fényes Elek emlékérem adományozásával ismerte el munkásságomat. Jelképesnek tekinthető, hogy a díj átadására az adattári rész záró kötetének megjelenésével egy időben került sor.

Az *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája* történetéről írva feltétlenül említést érdemel, hogy a párhuzamos kolozsvári vállalkozás, a *Studia Censualia Transilvanica* sorozat munkaközösségével első, puhatólózó jelentkezésemet követően – kezdeti eredményeiket méltató írásaimnak,⁵⁰ illetve

⁴⁸ Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*. Csíkszereda, 1998–2002, Pro-Print. (Múltunk könyvek)

I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között. 1998. 597 p., [8] t., 4 t.fol.

II. Bihar, Maramaros, Szatmár és Szilágy megye. Népszámlálási adatok 1850/1869–1992 között. 1999. 878 p., [7] t., 5 t.fol.

III. Arad, Krassó–Szörény és Temes megye. Népszámlálási adatok 1869–1992 között. 2000. 654 p., [7] t., 4 t.fol.

IV. Fehér, Beszterce-Naszód és Kolozs megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között. 2001. 781 p., [8] t., 4 t.fol.

V. Brassó, Hunyad és Szeben megye. – A Kárpátokon túli megyékhez került települések. Népszámlálási adatok 1850–1992 között. 2002. 661 p., [8] t., 4 t.fol.

⁴⁹ Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája, 1850–1992. Helységnévtár. Összesített mutató az I–V. kötetekhez*. Csíkszereda, 2002, Pro-Print. 556 p. (Múltunk könyvek)

⁵⁰ Varga E. Árpád: Erdélyi népszámlálási idősorok román nyelven. *Statisztikai Szemle*. LXXV, 1997. 4/5. sz. 422–427. p., ua. Erdélyi népszámlálás 1850 címmel. *Korunk*. 3. f. VIII, 1997. 11. sz. 114–120. p., Varga E. Árpád: Az 1857. évi erdélyi népszámlálás román nyelven. *Statisztikai Szemle*. LXXVI, 1998. 10. sz. 850–861. p., ua. *Erdélyi Múzeum*. LX, 1998. 3/4. füz. 74–84. p. A *Studia Censualia Transilvanica* c. sorozat első három kötetének ismertetése.

a sorozat jobbítását célzó személyes észrevételeimnek is köszönhetően – szívélyes kapcsolatunk alakult ki. Az 1910. évi magyar népszámlálást feldolgozó – az osztrák–magyar népszámlálási korszakot lezáró – kötetükhöz engem kértek fel egy összegző áttekintés megírására az 1850–1910. évi censzusokról. Amit készítettem, az természetesen nem önálló feldolgozás volt, hanem a téma magyar nyelvű szakirodalmának kivonatos ismertetése a román olvasó számára.⁵¹ A népszámlálások nemzetiségi vonatkozásairól írott passzusok viselik inkább a kezem nyomát. Ezeket a bekezdéseket ők is fontosnak tartották, s az elkerülhetetlen szerkesztői beavatkozások, húzások mellett szinte aggályosan ügyeltek rá, hogy a román fordításban e „kényesebb” részek mind sértetlenül benne maradjanak.

Munkahelyem, a Kulturális Innovációs Alapítvány Könyvtára honlapján külön oldalt nyitottam *Tanulmányok Erdély népesedéstörténetéből* címmel,⁵² hogy írásaim elektronikus formában is olvashatók és letölthetők legyenek. Erről kiadómmal, Püski Sándorral előzetesen egyeztettem. A gyűjteményes kötet után lassacskán nyomtatásban megjelent egyéb tanulmányaimat, cikkeimet, az ismertetéseket, emellett barátom, Tánczos Vilmos csángó–tárgyú statisztikai írásait és mesterem, Nyárády R. Károly rám bízott életművét is elhelyeztem. Idővel egykori gépiratos munkáim és a térképek is sorra kerültek, sőt volt olyan kézíratos háttérszámítás – *A magyarság lélekszáma a jelenkori Erdély területén* című *Európai Idő*-beli cikkhez – és táblaanyag – *Az 1930. évi román népszámlálás főbb nemzetiségi adatai, az 1956. évi népszámlálási kötetben közölt közigazgatási beosztás szerint* –, amit kifejezetten a világhálós megjelenéshez rekonstruáltam, illetve készítettem el.

Az *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája* elektronikus változatának létrehozására sokáig nem gondoltam, mert emlékeimben úgy élt, hogy a kiadó – majd valamikor – CD-lemezen közreadja. Összes munkám közül azonban ezt tartottam leginkább közhasznúnak, ezért idővel foglalkoztatni kezdett, hogy ha már a többi írásom fent van a hálón, akkor ezeknek a statisztikáknak is köztük – mégpedig az élükön – lenne a helyük. 2003 nyarán vállaltóra fogtam Burus Endrét az ügyben, és kiderült, hogy szó sincs semmiféle CD-kiadásról, már csak azért sem,

⁵¹ Varga E. Árpád: Recensăminte ale populației pe teritoriul Transilvaniei, în perioada 1850–1910. *Recensământul din 1910 Transilvania*. Traian Rotariu coordonator, Maria Semeniciu, Mezei Elemér. București, 1999, Editura Staff. 693–712. p. (Studia censualia Transsilvanica) A magyar nyelvű eredetit Mezei Elemér fordította románra.

⁵² <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/nepes.htm>

mert valamilyen végzetes géphiba folytán a betördelt számítógépes állomány java része odaveszett. Úgy hogy szabad kezet kaptam tőle a saját munkám feletti rendelkezésre.

Ezzel meg is gyűlt a bajom, mert a kefelevonatokon végzett korrekciókat bizony nem mindig vezettem vissza saját állományaimra. Gondoltam, minek ezzel veszködni, hiszen úgylis megkapom a kiadótól archiválásra a kész anyagot. (Persze sosem kértem el, mert profi tördelő-programmal dolgoztak, amit nem tudtam volna használni. Ebből is látszik, hogy nem gondoltam végig a dolgot, akkor még nem voltak ilyen irányú terveim.) Ezért elég sokat kellett szöszmötölnöm szövegállományaimon, a nyomtatott kötetekkel összevetve, és nem vagyok biztos benne, hogy minden javítást sikerült végrehajtanom. Egységesítettem a bevezetőket és azok táblamellékleteit is: a pótlólag szerkesztett táblázatokat a megfelelő kötetekben helyeztem el.

A kötetek anyagát tömörített WinWord 6.0-ás szövegállományként és PDF-formában 2004 elején bocsátottam a világháló használóinak rendelkezésére.⁵³ Ez utóbbi formátumhoz, szabad felhasználású programot alkalmazván, elég körülményesen jutottam. A szövegeket Open Office szövegszerkesztőben újra kellett tördelnem, és onnan nyertem – exportálás útján – a PDF-állományokat. (Újabbán – az Open Office kiiktatása céljából – a PrimoPDF programot használok, annak minden hátrányával egyetemben, különösen, ami az ékezetes betűk konverzióját illeti.)

Az elektronikus formában történt közzététel azért is fontos volt számomra, mert így a nyilvánosság számára folyamatosan javíthatni tudtam az anyagot. Hiszen nem egyszer s mindenkorra lezárt, és bizony hibáktól sem mentes munkáról van szó. Már a nyomtatott változatban, az ötödik kötet végén helyesbítettem a menet közben felfedezett számszaki hibákat, és az idők során néhány újabb is akadt. Egy részükre a *Studia Censualia Transsilvanica* sorozat köteteivel történt összehasonlítás, illetve a sorozat egyik szerkesztőjével, Mezei Elemérral folytatott konzultációk során derült fény. A hibavétés lehetősége az adatbázis jellegéből (nem táblázat-, hanem szöveges adatkezelésben dolgoztam), illetve a feldolgozás módjából adódott. Mivel az adatokat nem teljes körűen írtam ki a forrásokból, a sorokban nem végezhettem ellenőrző számításokat (a kiválogatott rovatok összege értelemszerűen nem egyezett a település lélekszámával), csak az oszlopokban (egy-egy

⁵³ <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/vallas.htm>

rovat számai az illető közigazgatási egység településeinek együttesében a forrásban szereplő – megyei, járási stb. – végösszeget adták ki). A magyar népszámlálási közleményekből eredetileg csak a mai Erdély területére eső településeket vettem fel adatbázisomba, de később (a kötetek kiadása ekkor már megkezdődött) kiterjesztettem feldolgozást a határ által érintett megyék teljes területére, éppen a maradéktalan ellenőrzés lehetőségének megteremtése érdekében ezekben a törvényhatóságokban is. Egyszerűen folyamatosan csiszoltam az egyszer már – nyomtatásban – lezárt művet. A kötetek tulajdonosainak szánt, karbantartott hibajegyzéket *Hibajavítás az Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I–V. kötetének nyomtatott változatához* címmel az elektronikus változatot tartalmazó oldalon helyeztem el.

Bárdi Nándor elkérte a teljes anyagot a *Transindex* nevű, kolozsvári internetes portál számára. Munkatársai adatbázisszerűen kialakítva – a nyomdai előkészítő munkához fogható hatalmas idő- és energiaráfordítással – a nyomtatott változattal megegyező állapotában HTML-formában újraszerkesztették, és az *Erdélyi Adatbank* keretében feltették a világhálóra az adattári részt, a helységnévtárral együtt.⁵⁴ (Ez ma már, a saját adatbázisomban időközben eszközölt, a transindexes állományba át nem vezethető változtatások – javítások, bővítések, kiegészítések – következtében lényegében archív anyag.)

A 2002. márciusi romániai népszámlálás etnikai és felekezeti adataival kezdetben nem foglalkoztam. Noha a helyi feldolgozások közül Szeben és Maros megye településenkénti anyaga már idejekorán elkerült hozzám, és később – az összes erdélyi megyéről – a központi helységsorokhoz is hozzájutottam valahogy, ezeket inkább csak „megszokásból” gyűjtöttem be.

Többen buzdítottak, hogy ki kellene egészíteni az új adatokkal kötetemet, de tisztában voltam vele, hogy a bővítés a magam alakította keretek között milyen sok munkával jár (az adatbázisba viteltől a szövegállomány megszerkesztéséig, majd a 2002-es soroknak az eredeti dokumentumba történő beemeléseiig, nem beszélve egyéb járulékos munkálatokról és más, előre nem látható bonyodalmakról), úgy, hogy elhárítottam felvetésüket. Adatbázisomat azért a megszokott módon apránként feltöltöttem. Ezzel tulajdonképpen meg is vettem az alapját a további, szerkesztő munkálatoknak. Megint az történt, hogy lassan

⁵⁴ <http://varga.adatbank.transindex.ro>

megtalált a feladat, miután lépésről-lépésre magam is bontogattam a hozzá vezető utat torlaszoló akadályokat.

Ilyenformán mégiscsak megért bennem a gondolat. 2006 novemberében hozzákezdtem az aktualizáláshoz. Ezt saját kedvemre tettem, némi becsvágygal fűszerezve, és persze azért is, mert úgy véltem, ezzel tartozom adattáram használóinak. Külön ösztönzést jelentett számomra, hogy ennek a népszámlálási „közleménynek” is volt egy szépséghibája. A bukaresti statisztikai hivatal által kibocsátott helységkénti adatsorok ugyanis – adatvédelmi rendelkezésekre hivatkozva – nem részletezik az egyes nemzetiségekhez, illetve felekezetekhez tartozó személyek számát, ha az öt vagy annál kevesebb. (A hiányzó szám ilyenkor az egyéb nemzetiségek, vagy felekezetek rovatában szereplő – gyűjtő – értéket növeli.) Korábban, az adatbevitel során, ezeket az értékeket a községi összegzések és a települési részletezések egybevetésével megpróbáltam kikövetkeztetni, ami a nemzetiségi adatoknál úgy ahogy, a felekezetieknél már kevésbé sikerült. (Természetesen nem zárható ki részemről a tévesztés, elírás lehetősége sem.) Mindenesetre minden egyes rekonstruált adat révén többlet információval szolgálhattam az eredeti közléshez képest.

Ha már nekifogtam, egy füst alatt megszerkesztettem a települések anyanyelvi/nemzetiségi megoszlásának százalékos megoszlását kimutató adatsorokat is. Ezeket az értékeket már a nyomtatott kiadás során is könnyen generálhattam volna adatbázisomból, de a többlet terjedelmet a papír nem viselte volna el. Az elektronikus forma viszont nem ismer terjedelmi korlátokat...

A bővített elektronikus változatban egyéb frissítéseket is eszközöltem. Így a kötetek szerkezetét a 2002. évi népszámlálás időpontjában érvényes közigazgatási beosztáshoz igazítottam. A helynévanyagban is jelentékeny változtatásokat hajtottam végre Szabó M. Attila 2003-ban megjelent *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára* alapján, érvényesítve az ott található javításokat, újabb névazonosításokat. Ennek következtében nemcsak egyes helységek vagy helységrészek magyar megnevezése, hanem a korábitól eltérő azonosítás esetén ez utóbbiak 1910. évi adatainak rögzítése is változott a nyomtatott kiadáshoz képest. Természetesen az összesített helynévmutatóban is végigvettem a változásokat.

A megújított állományt 2007. április végén helyeztem el a világhálón *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. Népszámlálási adatok 1850–2002*

között címmel,⁵⁵ a csíkszeredai Pro-Print Kiadó által 1998–2002 között közreadott hat kötetes mű adattári részének frissített és javított, elektronikus változataként. A birtokomba került elektronikus alapú forrásokat is az érdeklődők rendelkezésére bocsátottam. Az 1992-vel lezárt nyomtatott kiadás adattári részének elektronikus változatát archiválás céljából eredeti helyén fent hagytam a hálón, és ugyanitt megtalálhatók változatlan érvényességgel a bevezetők és táblamelléletek.

Idővel a helységenkénti anyanyelvi adatok is „megkerültek”. Igaz, még cifrább formában, mint korábban az etnikaiak-felekezetiek. A hivatal ez alkalommal a négy főt meg nem haladó entitások rubrikáját hagyta üresen, ideértve, ha senkit sem találtak az illető nyelven beszélők közül az adott településen. Minden ilyen esetben az „egyéb összesen” gyűjtő rovatot is „kicsillagozták” az illetékesek. Ennél fogva a hiányzó adatok rekonstrukciója a korábbiánál is kevesebb – és kétségesebb – eredménnyel kecsegtetett. Mindenesetre megpróbálkoztam vele. Az ily módon csiszolgotott anyag aktualizálására – a világhálón elhelyezett adattárnak a 2002. évi anyanyelvi adatokkal bővített változattal történt cseréjére – 2008 novemberében került sor.

Ezzel egy időben felvetődött, hogy a munkahelyemen használt MicroISIS nevű adatbázis-kezelő program Windows alapú változatát a világhálóra kellene adaptálni. Ennek kapcsán szóba került, hogy az esetleges fejlesztés hozadékaként az *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája* adatbázisának internetes hozzáférését is biztosítani lehetne a nagyközönség számára. Ennek persze meg kell teremteni a szubjektív feltételeit, vagyis az addig csupán saját használatú, munkanyag-állagú adatbázist a kívülálló számára is elfogadható formába kell önteni. Például az ékezetes betűk egységesítésével, és egyéb, az adatbázis-kezelő rendszer sajátosságaiból adódó – elsősorban az állományban való kereséssel, illetve a találatok megjelenítésével összefüggő – technikai jellegű aprómunkákkal, melyek részletezésére e helyütt fölösleges lenne kitérnem. A munkahelyi fejlesztés ügye pár hónap múltán lekerült a napirendről, a „háziagos fejlesztés” azonban – mely „szépészeti” munkálatokat egyébként már évekkal ezelőtt el kellett volna végezni, de az anyag magáncélú használatához erre nem volt szükség – időközben megtörtént. Tehát a nyilvános – még ha nem is online – hozzáférés útjából a tulajdonképpeni akadály

⁵⁵ <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm>

elhárult, az adatbázis a külső használó számára rendezett állapotba került. Így kaphatott helyet a világhálón 2009 áprilisában az *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája* nyomtatott köteteinek és elektronikus változatának alapjául szolgáló, MicroISIS programban épített adatbázis Windows alapú (WinISIS), szabadon letölthető változata.⁵⁶ Közreadásával az adattár használóinak munkáját kívántam megkönnyíteni, elsősorban a hatalmas anyagban történő gyors és sok szempontú keresés lehetőségét kínálva. De a közkinccsé tétel az eseti informálódás mellett – legalábbis a számítástechnikában jártasabbaknak – az alkotó felhasználásra is módot ad.

Az ilyen formában közzétett válogatás csak egy része a teljes anyagnak. Főként általam már publikált adatokat tartalmaz, bár azokból sem mindegyiket. Így például nem kerültek bele a 2002. évi népszámlálás részletező adatai, miután nehezen tudtam volna elkülöníteni a hivatalosan „szentesített” – a négy, illetve öt főt meghaladó entitásokról közzétett – eredményektől az általam kikövetkeztetett számokat. Elhagytam más származtatott adatokat is: így az 1880. évi népszámlálásról a beszélni nem tudók szétosztásával nyert anyanyelvi sorokat, illetőleg az 1869. évi felekezeti adatok alapján becsült nyelvi megoszlást. Vagyis kimaradtak mindazon információk, amelyek nem „hivatalosan hitelesek”.

Benne hagytam viszont néhány olyan feldolgozást, amelyek eredményeivel más módon nem találkozhat a felhasználó. (Ezek közül legnagyobb lélegzetű Lipszky helynévtári anyaga. Ezt – több mint két évtized múltán – a II. józsefi népszámlálás forrásfeltárása kapcsán, a korabeli erdélyi helységállomány felméréséhez vettem újra munkába. Ha már így alakult, egyúttal a Mappa generalis térképes része alapján a települések közigazgatási hovatartozását is rögzítettem, mivel az hiányzik a frissebb, egyébként igen alapos helynévtárszerű feldolgozásokból.)

Magában foglalja az adatbázis a határ által érintett megyék teljes területén – 1910-zel bezárólag – feldolgozott (tehát a mai Magyarország, Ukrajna és Szerbia területére eső) adatokat is.

Változás még az adattári részhez képest – ahol az adatok csoportosításának alapját a legutolsó népszámlálási közleményben rögzített adminisztratív beosztás képezi –, hogy frissítettem az erdély-

⁵⁶ <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/transdb.htm>

lyi helységek mai közigazgatási hovatartozására vonatkozó információkat. Így azok az adatbázisban a Románia közigazgatási-területi egységeiről közzétett hivatalos jegyzék (az ún. SIRUTA) alapján az éppen aktuális – jelenleg a 2008. december 31-i – helyzetet tükrözik.

*

Ennyit az *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája* előzményeiről, létrejöttéről és eddigi utóéletéről. Munkám egy a párhuzamos feldolgozások körül, természetzerű korlátaival és helyenkénti többleteivel. Majd egyszer – talán nem is olyan távoli időben – bizonyára megvalósul az Erdélyre vonatkozó átfogó történeti statisztikai kútforrás teljes körű elektronikus reprodukálása és integrálása is. (Erre a másfél évtizede csendben és kitartóan építkező *Studia Censualia Transilvanica* sorozat kiteljesedésével és számítógépen rögzített anyagának összekapcsolásával mutatkozik a legnagyobb esély.)⁵⁷

E visszanézó áttekintésre a magyar nyelvű Wikipédia „romániai település sablon” vitájában az *Erdély etnikai és felekezeti statisztikáját* ért néhány méltatlan megjegyzés indított.⁵⁸ Írásommal a Web2.0 előtti

⁵⁷ Ezt a sorozat 1996–2003 között megjelent köteteiről frott ismertetőmben fejtettem ki. Varga E. Árpád: Erdélyi népszámlálási idősorok román nyelven. *Statisztikai Szemle*. LXXXII, 2004. 2. sz. 214–217. p.

⁵⁸ Részlet a sablon-vitából [az aláhúzott kiemelések tőlem – V. E. Á.]: „Hát épp Sülelmed is rövidke volt. Amiket én hozzáadtam eddig, azok mind benne vannak az 1913-as helyesnévtárban is. Amik nem voltak egykor külön falvak (községek), ott igazad lehet, bár egy kicsit még fontolgatnám, tehetünk-e és hogyan különbséget. Én a közigazgatási beosztást az idei SIRUTA adatbázisból veszem. Ezt most már minden év július 1. napjára közzéteszik, lényegében a Magyar Köztársaság Helynévkönyvének felel meg. Viszont valamilyen fura okból az 1992-es népességszámot tartalmazza csak.

Varga E. Á. jó nacionalista módjára gondosan kiirtotta a táblázataiból a Regátot, és mégcsak meg sem adta a táblázatok forrását.:(

– Peyerk vita 2008. január 3. 00:28 (CET)

Nem tudom. Én ezeket a Varga E. Árpádból veszem, de Sülelmed nála is nyolc alkotó településből áll. Akkor nem figyeltem. Viszont ő megadja a forrásait, legalábbis itt van előttem az első kötet bevezetőjének a végén a forrásjegyzék. Azt a tréfát különben nem tudtam értékelni, hogy miután komoly összegekért megvásároltam a sorozatának az öt kötetét, egyszerre föltűnt az interneten az egész, kibővítve a 2002-es adatokkal – Auguste 2008. január 3. 00:42 (CET)

(és alatti... vagy talán inkább feletti) világról kívántam hírt adni, annak, akit ez még érdekel.

Találtam egy Coduri Siruta nevű excel-táblázatot és ebben az a különbség Tóhát és az összes többi között, hogy ,urban', míg az összes többi ,rural' (városi típusú?). – Auguste 2008. január 3. 00:54 (CET)

A SIRUTA jobb innen: INSEE, a jobb oldalon találok egy rövid felsorolás részeként. Most épp úgy látom szerveznavalyás az a rész, de ha megtalálok, olvassd el a módszertani bevezetőt, az részletesen elmeséli az egészet. [...]

A VEÁ-kötetekből én csak az első kettőt vettem meg, az ül itt a polcon. Olcsóbb volt, viszont még haszontalanabb :))) De mindenképp jellemző és ostoba eljárás, hogy kiválogatta Erdélyt, ráadásul rosszul, mert a regáti megyékhez csatolt részek meg kimaradtak, így pl. Orsova is :(

Viszont az Interneten közzétett táblázatai jól láthatóan az INSEE-től származnak, tehát vagy továbbterjeszt valakit, amit tőlük vett, vagy én vagyok annyira béna, hogy nem találok a szabad hozzáférésű elérhetőségét. Ez utóbbi nem valószínű, mert ha elárulom, hogy pl. az albán nyelvű statisztikaiadat-vadászatom is sikeres volt, akkor elhiheted, hogy a román meg se kottyanna.

– Peyerk vita 2008. január 3., 01:53 (CET)

Ha az INS oldalán van, akkor az tényleg nem működik – mert amikor rányomok arra, hogy ,descărcare' a zip-fájlt, akkor a böngésző kiírja, hogy, an error has occurred'.

A Varga E. meg nemcsak kihagyja a Kárpáton túli részeket, de az összes demográfiai adat közül csak a nemzetiségi és a felekezeti megoszlásra kíváncsi, viszont ez nem véletlen, hiszen ez van a címében is. A Mehedintji, Neamtj, Bákó megyékhez átcsatolt települések adatait az 5. kötet függelékében közli. Bár az egyes népszámlálások különbségei miatt néha nehéz összehasonlítani a részleteket, jó hogy van egy ilyen községsoros adatforrás a nemzetiségi és a vallási változásokra. (1990 körül már kiadott a KSH egyet, amely a Monarchia idején készült népszámlálások nemzetiségi adatait tartalmazta községsorosan.) A nekem fontos nyelvismereti adatokat viszont csak megyei szinten adja, ezért (is) van meg nekem fénymásolatban az 1900-as népszámlálás vonatkozó kötete. – Auguste 2008. január 3. 20:21 (CET)"

Forrás: http://hu.wikipedia.org/wiki/Sablonvita:Rom%C3%A1n_telep%C3%BCl%C3%A9s_infobox/Arch%C3%ADv01 (2009. március 16.)

AUTONÓMIATÖREKVÉSEK*

SZÁSZ ZOLTÁN

Autonómiavágyak és realitások a Habsburg Monarchia alkonyán

Az önrendelkezési jognak és az autonómia intézményének áttekinthetetlenül nagy irodalma elsősorban arra enged következtetni, hogy a modern kor olyan jelentős problémájáról van szó, melyben ma sincs normatív célzatú egyetértés, vagy talán még kevesebb az egyetértés a politikaformálók között, mint korábban – eltekintve a semminél alig többre kötelező, illendőségi nyilatkozatoktól. Még akkor is, ha az államépítkezésben az autonómia alkalmazása ma azért nem ismeretlen. Jellemző, hogy van olyan állammal és politikával foglalkozó kézikönyv, melyben autonómia vagy önrendelkezés címszó külön nem is szerepel.¹

Közel egy évszázad telt el a Habsburg Monarchia, a történelmi Magyarország belső átrendezési kísérletei, valamint likvidálása óta. Mi változott tárgyunkban? Egy rokon témakörben tartott – 2008. novemberi – pécsi konferencián az alábbi konklúzió hangzott el napjainkról:

---

* A blokk két tanulmányának alapját képező előadás az MTA II. osztályának 2009. május 14-i közgyűlési tudományos ülésén (*Nemzet, nemzetiség, nemzetépítés Kelet-Közép-Európában*) hangzott el.

¹ A közvetlenül használt irodalomból példaszerűen: Marko, Joseph: *Autonomie und Integration*. Wien-Köln-Graz, 1995; Mommsen, Hans: *Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat*. 1. Wien, 1963; Wierer, Rudolf: *Der Föderalismus in Donauraum*. Graz-Köln, 1960; Kann, Robert A.: *Das Nationalitätenproblem der Habsburgmonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung der Reiches im Jahre 1918*. Graz-Köln, 1964; A kérdés adatszerű háttéranyagát mintaszerűen bemutatja: *Die Habsburgermonarchie III. 1–2. Die Völker des Reiches*. Szerk. A. Wandruszka és P. Urbanitsch, Wien, 1978.

„Az államok az autonómia, mint lehetséges öngazgatási rendszer bizonyos előnyeinek elismerése mellett sem hajlandók az autonómiát általános államszervezési modellként elismerni és alkalmazni.

A nemzetközi jog számára ezért mindebből az a következtetés vonható le, hogy bizonyos embercsoportok és kisebbségek klasszikus értelemben vett autonómiához való jogáról nem lehet beszélni. Nem áll mögötte tehát a nemzetközi közösség egészének abbéli jogi meggyőződése, hogy az autonómia eszméje jogként kezelendő.²

Főleg azért, mert a nemzeti autonómiatörekvés – s a továbbiakban csak ezzel foglalkozunk – valóban integratív és emancipatórikus funkciót tölt be, valós versenymomentumot tartalmaz, az ún. utolérés felé hajtja a hátrébllevőket, illetve megkérdőjelezheti a politikai tér keretfeltételeit. Opponálja a hagyományosan misztifikált „egységet” és „az oszthatatlanságot”, ami pedig a 19. századi modern államnak máig kritériuma, s nem bírja el, ha külön politikai dimenzióvá teszik régiók, pláne etnikumok külön érdekeit. Az autonómia olyan (viszonylagos) függetlenség, amely magában hordozza a szuverenitás azon elemeit, amelyek legitímálják a teljes szabadság igényét, akár a teljes elszakadást. A nemzetállam nehezen tudja beilleszteni szerkezetébe a kisebbségeket, az államnemzethez hasonlítható szuverenitást igénylő „nemzeti kisebbség” pedig a maga részéről szinte kompromisszumképtelen. Ez a természetes ellentmondás már a 19. század politikai vitáiban nyilvánvalóvá vált. Máig feloldatlan.

A máig erős, gyakran persze leplezett politikai-mentális merevség egyben apró figyelmeztetés, hogy mennyire mértéktartónak kéne lennie az utókornak, amikor mai felsőbbrendűség-hitünkkel nyúlunk régmúlt korszakok dilemmáihoz, leszólva az egykori aktorokat, hogy nem lettek csodatévőök.

Abba már végképp nem mehetünk bele, hogy száz év politikai-emberi szörnyűségei és tudományos elemzése után is igencsak soványak az autonómia-jelzővel is ellátott nyelv- vagy nemzetiségi törvények, mindenütt, ahol valóságos kisebbségi nemzeti közösségek létéről van vagy lehetne szó (mint pl. oroszok, magyarok) – a tiroli, ibériai és ír példákat most máshová sorolva. Igaz, megfigyelhető már egy mégiscsak fontos, vonakodó enyhülés-bővülés a kisebbségi egyéni jogok kollektívként is való értelmezése irányában. A mának fényében az 1918. előtti közép-

² Szalayné Sándor Erzsébet: Az autonómia múltja és jelene a nemzetközi jogban. In *Kisebbségi autonómiatörekvések Közép-Európában a múltban és jelenben*. Szerk. Kupa László, Pécs, 2009. 25.

európai kudarcos törekvések nem tűnnek értelmetlennek, inkább tanulságosnak. Érdeemes erről legalább mintavételszerűen szólni.

*

A történeti és publicisztikai irodalomban az egész Osztrák-Magyar Monarchiára korán rákerült a nemzetek elnyomójának bélyege, éppen azzal, hogy nem adott önrendelkezési jogot, autonómiát népeinek, mármint az 1910-ben összességében 56%-ot kitevő 9 nem-magyar és nem-német etnikumnak. Sőt! Magyarországon még a németajkú sváboknak, szászoknak sem.

A nemzetközi irodalomban ugyanakkor régóta megkülönböztetik az itteni nem-magyarok helyzetét az ausztriai, pontosabban Lajtán-túli nem-németek jogállásától – mind a hivatalos nemzetiségi politika koncepciói, mind az egyes etnikumok önmegvalósítási lehetőségeinek vonatkozásában. Az összehasonlító kép – a hagyományos normák szerint – elmarasztalóbb Magyarországról. – Joggal. Különösen ha csak ítélni akarunk.

Ezt a történeti közhelyet azért kell szakmai körökben is fölemlíteni, mivel a kettős birodalom két fele közti különbségek az egész korszakban meghatározó jelentőséggel bírnak, az ausztriai fejlemények itthon eltérő nemzeti magatartásformákat indukálnak, az európai külvilág számára pedig a századfordulón tematizálódnak. Az önmagában nem jelentős magyar-osztrák politikai súrlódásokkal együtt a nemzeti-nemzetiségi kérdés egésze (valójában a legjobban kiragadható része) bekerül a nemzetközi politikába, a propaganda-sajtóba, jeleként a Monarchia szervi gyengeségének – ha az európai kabinetek még nem is akarják Ferenc József birodalmát egyértelműen az Oszmán Császársághoz hasonló súlylédő hajónak minősíteni.

Két eltérő történeti fejlődés alapján két eltérő állam- és nemzetfelfogás vált dominánssá a Lajtán innen és túl. A magyar állami nagytérrel szemben markánsan tagolt Ausztriában 1848-ban is, 1867-ben is elfogadott és rögzített lett a népek, nyelvek elvi egyenjogúsága, akkor is, ha a németek voltak az egyenlőbbek, a hegemonok. A nemzetek egyenjogúsága persze elvben is a személyek, egyének teljes egyenjogúságán keresztül érvényesült. Ezen a ponton van hasonlóság is az osztrák és magyar hivatalos felfogások között. Strukturálisan a németekkel egy súlycsoportba tartoztak a nagyobb népek: csehek, lengyelek vagy éppen a kisszámú olaszok.

Ez az osztrák „decentralizált egységállam” értékelhető területi érvényesülést biztosított a tartományoknak, nem tudta azonban kikapcsolni a hatalomért folyó nemzeti harcot, ami főként végeláthatatlan nyelvpolitikai-igazgatási vitákban és roppant akadozó központi parlamentben manifesztálódott. A magyar politikusok nem csak lenéztek e belharcokért „Ausztriát”, hanem félték is tőle; mind az antiliberalizmus („Kronlandfeudalismus”) erősödésétől, az abszolutizmus visszatérésétől, mind a nemzeti küzdelmek ide irányuló átsugárzásától. A németek Lajtán túli tartós visszaszorulása duplán ijesztően hatott. Láng Lajos a századvégen leírta, hogy „német jószágok is találkoznak, akik azt jövendölik, hogy a XX. században Bécs épp úgy szláv város lesz, mint ahogy szláv várossá lett az aranyos Prága a XIX. században”.³ A cseh kérdés volt a legsúlyosabb etnikai-nemzeti probléma a Lajtán túl. De az 1867 körül még sokkal kisebb súlyú dél-tiroli autonómia-igényt sem sikerült megoldani, noha eleinte volt rá német meg egyezési hajlandóság. Amint azonban az olasz és a német érdekek térbeli-földrajzi elkülönítése felmerült, a probléma megoldhatatlannak bizonyult; a bizalmatlanság megerősödött, 1901-ben már német falvak helyi érdekekre; a trónörökös az összbirodalmi (főleg csehországi) veszélyes kihatásra hivatkozva elvetették az autonómiatervet.

Az autonómia eszköze térségünkben a nemzetek szétválasztása. A birodalom fenntartásával megvalósítandó önrendelkezésnek, autonómia- és az ezt fedő föderációs törekvéseknek is a 19. század végétől közös lényege az állami-területi és nemzeti-kulturális szférák szétválasztása. Ezen az úton lehetett egyáltalán kísérleti terepet kialakítani.

A sokszínű „Ausztriában” egy mozgásban lévő „népmozaikról” volt szó; nagyhatalmú feudális urak befolyása, előretörő polgárosult csehek, nemesi hagyományú lengyelek, szaporodó paraszti meghatározottságú rutének, délszlávok nyomása mellett kellett a főként csehekkel „Konfliktgemeinschaftot”⁴ képező németek etnikai érdekeit külön szem előtt tartva, nemzeti autonómia-rendszert megalkotni – lehetőleg alkotmányos eszközökkel.

Kettőt emelnék ki az utolsó békebeli kísérletekből példaként.

³ Láng Lajos: *A nemzetiségek Magyarországon és Ausztriában*. Bp., 1898. 74–75.

⁴ Křen, J.: *Die Konfliktgemeinschaft. Tschechen und Deutsche 1780–1918*. München, 1996.

A Lajtán-túli csúcsteljesítmény: a demokratikus személyi autonómia

Az álnév alatt publikáló parlamenti könyvtárosból, jogszociológusból később ausztro-marxista teoretikussá előlépő Karl Renner (1870–1950) *A nemzetek önrendelkezési joga* c. könyvében egy nemzetek feletti jogrendet kínált a nemzetek hatalmi harcának felváltására. (Alapművének eredeti címe is erre utalt: *Az osztrák nemzetek harca az államért.*) Emlékeztetésül: Renner, mint általában a szocialisták, a modern nagy birodalmak híve, az etnikum felettieknek, mint az Egyesült Államok, amelyet a szövetségi államok ideáltípusának gondolt – vagy éppen Svájc. Közép-Európa soknemzetű térszerkezete, rendkívüli etnikai kevert-sége, a korrekt területi elhatárolások lehetetlensége miatt egy kettős struktúrát gondolt ki: a nemzetek feletti szövetségi államszervezetet és a mellérendelt – tehát nem alávetett – második hatalmi szervezetet az ún. személyi autonómia elve alapján. (Rokon ez persze Kossuth 1850-es évekbeli, Adolf Fischhof 1868 körüli nézeteivel, s szakítás a szociáldemokraták 1899. évi brünni határozatával, mely egyszerűen egy demokratikus államszövetséggé akarta alakítani Ausztriát, nemzeti alapú autonóm területi egységekre építve.)

„Mindenütt egy egyszerű séma szerint tartományokra, körzetekre és községekre osztva találkozunk az állammal. Nekünk viszont az országot kétszer kell különböző alapelvek szerint felmérni. Kettős hálót kell a térképre ráhelyeznünk: egy ökonómiai és egy etnikait... A népeiséget kétszer kell megszervezni: egyszer nemzetileg, egyszer pedig államilag... Ez lesz az államjogi és közigazgatás-technikai nívum...”⁵

Nyolc nemzeti kormánya lett volna a Lajtán-túli világnak; mind a nyolc Bécsben. Nemzeti igazgatás minden szinten, persze a személyi autonómia, regisztráció, nemzeti-személyi kataszter alapján. Nyolc gubernális egység váltotta volna fel a 17 „elavult” korona-tartományt; ezek már nem etnikai szempontok, hanem gazdasági-földrajzi racionalitások szerint alakítandók. Ezek aztán négy nagyobb régióba tagolandók, Bécs, Prága, Lemberg, Trieszt székhellyel. Legfelül persze ott a Korona, a császár, az ő kancellárja a szövetségi kormány vezetője; a közös kormányé a külügy, a hadügy, a közös pénzügyek, jóléti és jogügyletek.

⁵ *Grundlagen und Entwicklungsziele der österreichisch-ungarischen Monarchie.* Wien-Leipzig, 1906. 208.; *Das Selbstbestimmungsrecht.* Wien, 1918; *Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat. I.* Wien, 1902.; lásd még Bauer, Otto: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie.* Wien, 1907.

Ezt egyébként nem nemzeti alapokon összeválogatott, hanem kimondottan szakértői kormányynak szánta. (Egy nemzetileg vegyes tanácsot tervezett melléje.) A parlamentet a nyolc részállam polgárai választják.

Renner is nyíltan vállalta, hogy autonómia és föderalizmus összetartoznak. A helyi önkormányzatokra épülő autonómia önmagában elkülönlítés, fontos nemzetkonstituáló keret, azonban csupán részállamiság, mindenképpen feltételezi egy magasabb egységbe való betagozódását az önrendelkezés, a beleszólási jog alapján. Jászi Oszkár később sajátos módon ezt a föderációs momentumot találta gyengének a szóban forgó tervezetben.

„Szláv állam” volt elsősorban Ausztria (népességéből csak 35% a német), de azért a magasabb szinten, s a belső országrészek közt is a német lett volna az érintkezés nyelve. A renneri megoldást – nem csak nyelvi okokból – a cseh szociáldemokraták sem fogadták el. Hiába volt tehát az a remény, hogy a proletariátus egyformán védett a nacionalizmussal, a pánszlávizmussal és pángermánizmussal szemben. R. A. Kann összegyűjtötte a tervezet fogadtatásának egyes mutatószámait, amiből az tűnt ki, hogy a német balszocialisták is éppúgy elutasították, mint a megkérdezett 13 tudóskiválóság, 1 híján; 60 Reichstagképviselőből viszont egyharmad használhatónak vagy továbbfejleszhetőnek tartotta. (1916-ban a tartományi autonómiára vonatkozó körkérdésre a jogászok nagy többsége nemzeti körzetek megteremtését ajánlotta – de persze etnikai kikerekítés nélkül, s a központi parlament fontosságát hangsúlyozva.)

Itt még két kiegészítő megjegyzést kell tenni.

Az osztrák kiindulású terv ismeretesen teljesen mellőzte Magyarországot. Tudjuk, a kívülállók nem eléggé értették az itteni világot, az országot reformok szempontjából szinte reménytelennek tartották! Renner azért valamelyest bízott egy átalakuló Ausztria példájának magyarországi vonzerejében. A nézeteit továbbfejlesztő, nála radikálisabb Otto Bauer viszont fegyveres intervenciót is el tudott képzelni a haladás nevében a pannóniai nemzetiségek, a parasztság „felszabadítása”, az általános választójog bevezetése céljából.

Az ausztro-marxista koncepció fontos elem volt a kommunista nemzetiségpolitikai gondolkodás alakulásában. Sztálin még az első világháború előtt tanulmányban utasította el Renner és Bauer nézeteit, s inkább a területi autonómia oldalára állt, akárcsak Lenin, a személyi autonómiát egyszerűen nacionalizmusnak minősítve. Találónan kifogásolták a tervezetben a centralizációt a gazdasági dimenzió kikapcsolását – ami máig

bizonytalan, mégis fontos aspektusa az autonómia-nézeteknek. Az orosz szakszerűség mögött persze meghúzódott egy olyan machiavellisztikus momentum, hogy a nemzeti kérdést nem (kompromisszumokkal) megoldani kell, hanem feszítőerejét a rendszerváltoztató forradalom hajtóanyagának kell tartalékolni. Számításuk ismeretesen jórészt bevált. Korszakunk legvégén pedig még Bauer és Renner is átállt a német nemzeti rendszerváltók, végülis a szecesszió, a szeparatisták oldalára.

A magyarországi aspektus

Minden autonómiatervnek a kiindulási alapja, rejtett modellje térségünkben az 1867. évi osztrák-magyar kiegyezés. Egyrészt azért, mert ez az egyetlen átfogó, történelmi előzményekre épített autonómia, amely megvalósult. Olyan teljes értékű változat, mely közvetve még a szecesszió, az elszakadás elvi lehetőségét is magában hordozta. Volt rajta mit irigyelni, hiszen még alváltozata: az 1868. évi magyar-horvát kiegyezés is a korban elsősorban üdvöztőnek tartott területi-nemzeti alapú rendezést realizálta. Innen van az, hogy a kiegyezés idején szélesebb körű nekibuzdulás volt további hasonló megoldások kialakítására. A horvát-magyar *Nagodba* nem csak a magyar állam nemzetiségeinek számított mintának (az idő multával azonban elérhetetlen délibáb lett), hanem a Lajtán túl is, így a galíciai lengyelek számára már 1868-ban. Példaként végigvonul az egész korszakon.

Ugyanakkor minden nemzeti autonómiatörekvés érthetően jobbra a dualista struktúra, közvetve vagy inkább közvetlenül a 67-es magyar önrendelkezés ellenében fogalmazódott meg. A magyar királyság területén egyértelműbben, Ausztrián belül inkább közvetetten.

A magyar államban a területi autonómiának a szerény hagyományait a modern korban akár el is lehetett hallgatni, ha eltekintünk a nagymúltú, sokáig nagyhatalmú vármegyéktől. A jász-kun vagy székelly kollektív kiváltságrendszer már korábban elsorvadt, az erdélyi szászok ún. Királyföldjét is betagolták a megyerendszerbe – amúgy ezeket a polgári felfogás feudális privilégiumoknak, reakciós struktúráknak tartotta, alig másnak, mint a militarista-abszolutista bázisú, Tisza Kálmán alatt ugyancsak felszámolt Határőrvidéket. Nagyjából ugyanaz volt a dilemma, mint Ausztriában: egy etnikai-nyelvi föderalizálás az ország szétesésével fenyegetett, még a megyék autonómiáját is

csorbítani kellett, legfeljebb a kikötőváros, Fiume lehetett – igaz a horvátok ellenében – tényleg autonóm. Még leginkább valaminő személyi autonómia fért volna össze a központosító magyar berendezkedéssel. A nemzetiségek itt lényegesen strukturálatlanabbak, gyengébbek voltak, mint az ausztriai nem német nemzetek. Szinte hiányzott „saját” hivatal szervezetük, civil intézményhálózatuk.

Az egyházi autonómia ebben az esetben nemzeti szempontból komoly jelentőséggel bírt, különösen a görög katolikus és a görögkeleti egyház vonatkozásában. Ismert a szerb ún. nemzeti-egyházi kongresszus és a pesti kormány állandósult kötélhúzása az állami beleszólás mértéke és a főpokok kinevezése körül. A román ortodox egyház a kiegyezés után is ugyanilyen nemzeti bástya funkciót töltött be, valós oktatási és kulturális autonómia hordozója volt, amelyet 1907–8-ban sem sikerült Apponyinak – jól átgondolt, sok valós modernizációs törekvést hozó törvényekkel – kötelező béremelések és államsegélyek útján – megtörni. A nagyszebeni ortodox konzisztórium a nemzeti román oktatáspolitikai minisztérium szerepét is ellátta, így a védekezést is kidolgozta a magyarosító törekvések ellen.

Ma már tudjuk, hogy a magyarországi egyházi autonómiák mináltalán szolgáltak Bosznia-Hercegovinában. Az ottani szerbek a századvégtől szerettek volna egy ugyanolyan ortodox öngazgatást maguknak, mint a magyarföldi szerbeké. (Ausztria számukra nem lehetett modell a görögkeleti autonómiák ottani hiánya miatt.) A boszniai egyházi autonómiamozgalom az előző században, Kállay Béni alatt még nem, Burián István közös pénzügyminisztersége alatt, 1908-ban már sikerrel járt, mind az ortodox, mind az iszlám közösség számára. Maga Bosznia autonómiát nem kapott. 1910-ben a bevezetett Landesstatut ugyanakkor nem csak helyi kormány-szervekről rendelkezett, hanem tartománygyűlésről is, ami mégiscsak politikai fórumot jelentett. A kortársak számára Bosznia-Hercegovina osztrák és magyar kondominium alatti félautonóm tartomány volt.

A szűkebb Magyarországon tehát nem alakult ki olyan politikai tér, hogy autonómia-viták bontakozzanak ki. Ilyen gondolatokra a magyar politikában nem találhattak partnert a nemzetiségek. Erejük nem volt ahhoz, hogy vitát generáljanak, összefogni – az 1895. évi budapesti kongresszusukat leszámítva – tartósan nem tudtak, tartós tömegbázisról korábban lemondtak parlamenti passzivitási politikájukkal, ennek visszaszerzése az új században éppen csak elkezdődött.

Az osztrák és a magyar nemzetiségi politika közötti különbségek részben tehát a strukturális különbségekből adódtak. A nacionalista libe-

rális magyar nemzetállamépítés a centralizációt követelte meg, a hagyományos tagoltságra építő osztrák-német nacionalizmus inkább ingadozott a centralizáció kemény és puha változatai között. Jászi Oszkár már úgy látta, a magyar politika üldözi el a nemzetiségi értelmiség egy részét az országból. Tény, hogy az utókor által számon tartott nem-magyar politikai törekvések, az autonómiaigények is, idővel már a határokon kívül fogalmazódtak meg. Részben az ausztriai politika világában.

Nagy-osztrák megoldási javaslatok

A másik póluson, az uralkodóháznál persze nincsenek autonómia-programok. Ferenc József a cseh kiegyezési próbálkozásánál 1871-ben belátta, hogy a dualizmus bolygatása nagy földindulással járhat, nem is kísérletezett többet. Rudolf trónörökös a magyar liberalizmus kormányon tartását akár Ausztriával szemben is olyan fontos birodalmi érdekeknek tekintette, hogy tudatosan szemet hunyt az itteni nemzetiségek periódikusan goromba kezelése felett.

Egész más volt az új trónörökös, Ferenc Ferdinánd. Bigott, ultrakonzervatív, autokrata, Rudolfnál is kapkodóbb, mindenestre az első az uralkodóházból, akinek módszeres, tartós kapcsolatai voltak nemzetiségeinkkel. Gondolatairól sokat írtak, érzelmeiről ő maga is, s mégis aránylag keveset tudunk biztosan. Iratai és legjobb ismerője – R. A. Kann – elemzése alapján világos, hogy a központi hatalmat, a birodalmi centralizációt akarta följavítani. Az is biztos, hogy vágya volt a 67-es kiegyezés – ahogy ő látta: a vég kezdetének – erős revíziója, a magyar állam, egyben a számára leggyűlöltebb nemzet különállásának felszámolása.

Ezen a ponton jön be a mi képünkbe. A korban a konzervatív centralizáció, a germanizáció akadálya Magyarország – megtörni alkotmányos úton nem lehet, a tervkovácsok számára marad az *oktroj*, az erőszak és a széles választójog, de csak itt Magyarországon. Úgy tűnik, Ferenc Ferdinánd hajlott a konzervatív klerikális színezetű, etnikai területi föderalizálásra. Kisebbségi tanácsadói nemzetük viszonylagos önállóságát remélték nála elérni, inkább vállalván egy abszolútisztikusabb struktúrán belüli egyenlőséget, szemben egy liberális berendezkedésen belüli egyenlőtlenséggel. Árulkodó, hogy a trónörökös Ausztriában nem tesz semmit a nemzeti feszültségek csökkentésére, sőt fékezi a késői cseh-német alkudozásokat – nehogy egy megegyezésből a német liberálisok

húzhassanak hasznot. Bizonyos, hogy 1914-re a politikában már higgadtabb lett. Indulatos magyarellenessége azonban nem múlt el.

A trónörökös céljaival szokták összekeverni Aurel C. Popovici etnikai-szövetségi tervezetéseit, az 1893. évi kolozsvári Replika-per román hőseit, aki az államfogház elől itthonról kimenekülve, 1906-ban adta ki *A Nagyausztriai Egyesült Államok* című könyvét. Popovici szinte imádta Ferenc Ferdinándot, de a Belvedere Műhelyébe nem került be. A dualizmus helyett föderalizmust akart, német nyelvi-kulturális hegemóniát, erős központi hatalmat; területi autonómiákat ajánlott, s ő is magyarellenes volt – akár a trónörökös.

A régi történeti egységekkel szemben, mint akkoriban a jogász F. Tezner, vagy a publicista R. Charmatz is, etnográfiai államkereteket tervezett, összesen tizenötöt, s megjelennek nála az ezeken belüli eltérő etnikumok enklávéi, melyeket kisebbségként – éppen a sokat bírált magyar nemzetiségi törvénnyel – védeni kell, bár ezek idővel természetes úton asszimilálódni fognak. Érdekesség: a központi birodalmi parlament felsőháza nemzeti kvóták szerint állna össze, miként egy 42 tagú testület is, amely a kormány feletti legfőbb végrehajtó hatalom lenne. A tagállamok élére a császár állít helytartókat. A reformnak más útját, mint az uralkodói oktrojt, az államcsínyt ő sem látta lehetségesnek. Magyar, lengyel, cseh támogatást aligha remélhetett az etnikai alapon való felbontás tervéhez, abszolutisztikus kísérletekhez. Másfelől viszont túlságosan is sok demokratikus rész-mozzanatot tartalmazott ez a terv ahhoz, hogy a trónörökös vagy a konzervatív birodalmi arisztokrácia elfogadja. Beszélni sokat beszéltek róla, dicsérték, de valós párttámogatást sehonnan, az erdélyi románoktól sem kapott. Megvalósíthatóságában, legalábbis rövid távon a románok sem hittek. Eszmei hatása viszont nem tagadható. A könyvet ki is tiltották Magyarországról.⁶

Megragadható, hogy a Monarchia válságának tartott időszak, az 1890 utáni bő két évtized reformtörekvések ideje is, transzformációs krízis – méghozzá olyan, amelyben a reform nem kizárólagos privilégiuma a klasszikus haladó erőknek.

Autonómia és föderalizálás kérdésében Ausztriában nincs ab ovo elutasítás, még a dél-tiroli olasz autonómiaigényt is 1908 előtt komolyan tárgyalják. A szélesebben vett oktatási területen még az előző század végén

⁶ Popovici, Aurel C.: *Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich. Politische Studien zur Lösung der nationalen Fragen und staatsrechtlichen Krisen in Österreich-Ungarn.* Leipzig, 1906.

megtörténik a nemzetek szerinti szétválasztás (Tirolban 1881, Csehországban 1891, Morvaországban 1897-ben). 1905 végén az ún. morva kiegyezéssel a választópolgárokat nemzeti körzetekbe sorolták – a nagybirtokot meghagyva nemzetfelettinek – a tartomány vezetésében egy kényes egyensúlyt alakítottak ki a németek és csehek között. 1910-ben Bukovinában került sor hasonló rendezésre, ahol négy etnikum igényeit sikerült összehangolni. A személyelvű autonómia ígéretesnek tűnt, bár Galiciában már nem volt bízható kísérlet. A háború kitöréséig az ausztriai politikai alkudozások úgy is értelmezhetők, mint az öröklött történelmi különállások átalakítása és tartalmi megtöltése, ami túllép az előkészítő szakaszon, odáig megy, hogy Bukovinában félig nemzeti alapon zsidó képviselőt alakítanak ki, Morvaországban is mindenütt biztosítják a két nyelv használatát, s személyi alapon kellett mindenkinek identitást választani.⁷

Magyarországon – láttuk – „egyszerűbb” volt a helyzet. Legalábbis látszólag. Itt nincs legitim tere az autonómiákban (területiben) való gondolkodásnak, nincs átjárás, a magyar elit ebben nem partner. 1865-ben Eötvös még föderációban látta a magyarság jövőjét – bár előbb meg kell erősödnie egy dualizmusban – Deák ugyanekkor Erdély részleges különállását még elfogadta volna. Később erről már nincs szó. A konstitutív paranoid momentumok pedig minden oldalon erősek, összekötik a külső veszedelmet a belsővel, így aztán nálunk például Tisza Istvánnak 1910–1914 közti paktumtárgyalásai miatt éppúgy meg kell küzdenie tekintélyes magyar ellenzökkel, mint román tárgyalópartnereinek a saját táborbeliekkel. A kompromisszumképtelenség kölcsönös.

Átfogó megoldás ebben a hosszú periódusban nem lehetséges. De ún. *modus vivendi* van igény és elszántság is, különösen a korszak végén. Ennek realizálása a Dalmáciától Bukovináig nyúló értékes osztrák kísérletsorozat, nálunk a 4 évig elhúzódó Tisza-féle román tárgyalások. Nem kisebb erő, mint a trónörökös, a magyar ellenzék – s részben Bukarest – együtt akasztják meg; akkor még úgy tűnt, nem véglegesen.⁸

⁷ A Lajtán-túli lépésről lépésre haladó jogkiterjesztést, megtorpanásait részletesen tárgyalja az idézett *Die Habsburgermonarchie III.* 1. és 2. fél kötete. Különösen figyelemre méltó a Reichsgericht és a Verwaltungsgerichtshof nemzeti vonatkozású tárgyalási anyagainak elemzése, amelyek külön is megvilágítják a magyar és osztrák viszonyok közötti különbségeket.

⁸ Öt évre rá, hogy a hazai románok 1905-ben feladták Erdély autonómiájának követelését, tárgyalások kezdődtek pártjuk nevében, majd közvetlenül pártjuk és Tisza István gróf az akkori elit „providenciális férfitúja” között. Nagy előrelépést ígért ez: egy addig el nem fogadott nacionalista párt elismerését, egy román nemzeti

A *modus vivendi* keresése, a paktumpolitika rendszere azonban inkább a történelem nyugalmi időszakához adekvát. Az öreg Deák is így gondolkodott a nemzetiségi politikáról. 1873-ban tömören úgy fogalmazott: együtt és egymás mellett mennél nagyobb egyetértésben megéljünk, ezt kívánja a világ is. A feszült nyugalmat felváltó háborús krízist egy ilyen struktúra már nem bírja ki. A világháborúban például hiába merült fel Erdély autonómiája, pedig akkor a vilmosi Németország is egy időre beállt a terv támogatói közé, remélvén ezzel a szomszéd Románia megtartását a Hármasszövetség rendszerében, akár megnyerését (Besszarábia odaigérésével) az Oroszország elleni háborúhoz. Azt azonban Berlin is be kellett lássa, Budapest ekkora „engedményt” éppen egy nemzetinek minősített háborúban nem tehet. Szorongatott helyzetben nem lehetett, nyugalmi helyzetben viszont nem volt létkérdés átalakítani. A kompromisszumok éppen csak megnyitott magyar útjának a világháború vetett véget, akárcsak az autonómia felé mutató reformokban előrébb tartó nyugati birodalomfél kísérletei lezárásának.

*

Ha azt vesszük, hogy a mai Európa még mindig küszködik mind a nemzeti autonómiák, mind a regionális önrendelkezés kérdésével, ha nem a realizáltság az egyedüli mérce, akkor szemben az író Karl Krausszal, miszerint a Monarchia a „világvég kísérleti műhelye”, indokoltabb az Európai Unió kísérleti műhelyének minősíteni.

---

konferencia partnerként való elfogadását. Aztán új püspökségek felállítása, választókerületek, később megyék átadása, nyelvi engedmények, törvényrevíziók, dotációnövelés, gazdasági segély kerültek szóba. 1913-ban már egy funkcionális autonómiát jelentő igénylistával állt elő a román párt, tudatosan túlkövetelésekkel telítve; így pl. mindenütt tanítsák a románt, román közigazgatási és bírósági nyelvet kértek. A teljes kudarcot ún. külső tényezők okozták. A trónörökös Ferenc Ferdinánd nem akarta a román-magyar közeledést, meg akarta tartani a románokat ütőkártyának a magyarság ellen majdani trónra lépéséhez. Pedig a komolynak szánt alku teljesen új perspektívát kínált. A Tiszát gyűlölő Jászi fel is ismerte történelmi jelentőségét, a nem egyenes vonalú fejlődés példájaként. S tudjuk: a románok után a szlovákok következtek volna. De a pártpolitikai igény még Jászinál is erősebb volt, ezért ő is támada az egyezkedést. A kompromisszumok magyar útjának a háború vetett véget. Rövid összefoglalását lásd *Erdély történetet. III.* (főszerk. Köpeczi Béla, szerk. Szász Zoltán) Bp., 1986, 1678–1689.

EILER FERENC

A kisebbségi autonómia gondolata és a nemzetközi politika a két világháború közötti Köztes-Európában 1919–1938

Az első világháborút lezáró békeszerződések aláírása óta a nemzeti kisebbségek védelmének problematikája folyamatosan napirenden van – különböző korszakokban eltérő intenzitással és hangsúlyokkal – a régió államainak politikai és társadalmi életében, az érintett kisebbségek törekvéseiben, és időről-időre felmerül – gyakran feszültségforrásként – a szomszédállamok kapcsolataiban, valamint a nemzetközi szervezetek problémakatalógusaiban is.¹

A kisebbségi autonómia lehetősége már nem volt teljesen ismeretlen az első világháború végén a kérdésben tájékozott szakértők és politikusok számára. Az Osztrák-Magyar Monarchia területén ugyanis voltak már olyan közigazgatási egységek, melyek határait etnikai alapon vonták meg, és amelyek széleskörű önkormányzati jogosítványok birtokában ügyeik jelentős részét maguk intézték.² A személyi elvű kulturális autonómia teóriájának alapjait is kidolgozta már két ausztriai szociáldemokrata, Karl Renner és Otto Bauer. Kétségtelen azonban, hogy a nemzeti kisebbségek autonómiájának gondolata a két világháború között vert gyökeret a probléma iránt egyre nagyobb fogékonyságot mutató köztudatban, és (részben) az ekkor szerzett tapasztalatokra nyúlt vissza később

¹ A tanulmány az MTA II. Osztályának közgyűlési tudományos ülésén 2009. május 14-én elhangzott előadás szerkesztett, jegyzetekkel ellátott változata.

² Theodor Veiter: *Nationale Autonomie*. Wilhelm Braumüller Verlag, Wien, 1938. 117–123.

több állam is, amikor a régió a nyolcvanas, kilencvenes évek fordulóján kikerült a Szovjetunió befolyási övezetéből.

A kisebbségi autonómiák a helyi igények és lehetőségek alapján mind tartalmukban, mind formájukban többfélék, alapvetően azonban mégis két csoportra oszthatók: területi és személyi elvű önkormányzatokra.³ A területi elvű autonómia bevezetése olyan esetekben tekinthető célszerűnek, amikor két fontos előfeltétel teljesül: a kisebbség az adott területen összefüggő tömböt képez, és a lakosság jelentős többségét adja, mivel ebben az esetben érvényesülhet a kisebbség számára az a valódi előny, hogy a terület lényegében önálló közigazgatási egységként működik. Az autonómia hordozója ebben az esetben az ország meghatározott területét kormányzó helyi önkormányzat. A területi autonómia esetében az önkormányzat a lakosság ügyeit lényegében önállóan intézi, az állami monopóliumnak tekintett ügycsoportok kivételével.

A személyi elvű autonómia (kulturális, oktatási) a szétszórta élő kisebbségek számára jelenthet ideális megoldást. Ebben az esetben a kisebbség számára fontos, és a törvényben meghatározott ügyek az általuk felállított és működtetett szervezet irányítása alá kerülnek. A személyi elvű autonómiánál az autonómia alanya egy olyan intézmény, amely magába foglalja az érintett kisebbség tagjait. Ekkor a népcsoport személyek szövetségéként fogható fel, ezért a tagsági kör meghatározása ebben az autonómiaformában rendkívül fontos (kataszter, oktatási önkormányzat esetében a szülők bevallása stb.).

Tanulmányomban vázlatosan áttekintem a két világháború között működő, valamint az egyes államok által nemzetközi kötelezettségként magukra vállalt, a gyakorlatba viszont soha át nem ültetett, autonómiát kilátásba helyező jogszabályokat – nem elsősorban az általuk biztosított jogosítványok elemzésére koncentrálva – elfogadásuk körülményei szerint, majd az autonómia ügyében érintett aktorok alapállásának tisztázásával arra keresem a választ, hogy a kisebbségi autonómia a vizsgált időszakban miért nem vált népszerű, széleskörűen alkalmazott eszközzé a régió államaiban?⁴

³ A területi és a személyi autonómia előfeltételeiről és jellemzőiről lásd Georg Brunner: *Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában*. Budapest, 1995. 53–58.

⁴ A tanulmány nem foglalkozik az egyházi autonómiák kérdésével, s ezekről csak abban az esetben tesz említést, amennyiben az túlmutat az egyházi öngazgatás keretein.

A két világháború közötti kisebbségi autonómiák a régióban

A világháborút követő területi változásokat szankcionáló békeszerződések elkészítésekor a nagyhatalmak tudatában voltak a kisebbségi kérdés megnövekedett jelentőségének, még ha ez az állam- és területcentrikus szemlélet primátusa, a győztesek gazdasági, stratégiai és biztonságpolitikai érdekei miatt nem is realizálódott konzekvensen az új határok megvonásában. Bár kétségtelen, hogy Európa új államszerkezetében az előző időszakhoz képest mintegy felére csökkent azoknak a száma, akik valamely etnikai vagy nemzeti kisebbséghez tartozónak vallották magukat, az új határok gyakran nem követték a tényleges etnikai határvonalakat. Ennek következtében – amennyiben elfogadjuk a homogén nemzetállam kritériumaként megjelölt, legfeljebb 10%-ot mutató kisebbségi arányszámot – a régióban *valójában* alig volt homogén nemzetállam.⁵

Mivel a kisebbségi kérdésben rejlt kihívást a győztes nagyhatalmak mindenekelőtt a kisebbségek állampolgári lojalitásának biztosítása-ként értelmezték, ezért az egyeztető és előkészítő tárgyalások során főleg az amerikai és a brit delegáció nyomására szövetségeseik ellenében is keresztülvitték akarataikat, s a Népszövetség garanciája alá helyezett regionálisan korlátozott nemzetközi kisebbségvédelmet léptettek életbe az Osztrák-Magyar Monarchia, a Török Birodalom és Oroszország egykori területeinek jelentős részén.⁶

A népszövetségi kisebbségvédelem alapvetően az egyéni jogokra koncentrált és a minimális átlagvédelmet célozta meg. Mindenekelőtt az állampolgársági kérdéseket szabályozta és a kisebbségek azonos polgári és politikai jogainak szavatolására koncentrált. Ezen túl előírta a nyelvhasználat szabadságát a privát szférában, kereskedésben, vallásgyakorlásban, sajtóban és gyűléseken, valamint engedélyezte, hogy a közösségek

⁵ A nemzeti kisebbségek számáról és arányáról az egyes országokban lásd Galántai József: *Trianon és a kisebbségvédelem*. Maecenas, Budapest, 1989. 24–28; Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 196–197. Romsics joggal jegyzi meg, hogy ha a magyarországi zsidóságot és cigányságot is figyelembe veszik a statisztikák, valamint ha az albániai görögök arányszámát a valósághoz közelítjük, akkor a két állam egyike sem volt valójában homogén nemzetállam, s ez a régióban mindössze Ausztriáról és Görögországról lenne elmondható. Uo. 196.

⁶ A népszövetségi kisebbségvédelemről lásd Szalayné Sándor Erzsébet: *A kisebbségvédelem nemzetközi intézményrendszere a 20. században*. MTA Kisebbségkutató Intézet-Gondolat Kiadói Kör, Budapest, 2003. 79–141.

saját költségen kulturális, oktatási és jótékonyági intézményeket alapítanak. Néhány konkrét közösség számára azonban többletjogosítványokat is juttatott, s egy-két esetben a kisebbségi autonómiát, ill. annak bizonyos elemeit is kilátásba helyezte.

A kisebbségi autonómiát megvalósító, vagy az azt csak kilátásba helyező, valójában azonban mindvégig papíron maradt jogszabályok születési körülményeiket tekintve háromféleképpen jöttek létre a két világháború között: a győztes nagyhatalmak nyomására a kisebbségi szerződésekbe foglalva, államközi szerződések eredményeként, vagy önálló állami kezdeményezésre.

Mivel a kisebbségvédelmi szerződések elfogadtatása már önmagában véve is komoly konfliktusok forrása volt a nagyhatalmak és az érintett kisállamok között, nem meglepő, hogy a nagyhatalmak részéről az autonómia gondolata lényegében marginális szerepet kapott a szerződések összeállításakor. Csak olyan esetben ismerték el a kisebbségek valamilyen önkormányzat megvalósítására való jogosultságát, amikor az megítélésük szerint az érintett állam szempontjából semmilyen kockázattal nem járt, s a történelmi hagyományok miatt elvileg problémamentesen megvalósíthatónak is tűnt. Területi autonómiát ezért – annak nemzetközileg is problematikus megítélése miatt – egyetlen államra sem kényszerítettek rá. A Kárpátaljának kilátásba helyezett területi önkormányzat kivételnek számított, mert az Eduard Beneš egyetértésével került be a csehszlovák kisebbségi szerződésbe.

A személyi elvű kulturális autonómia érdekében a kelet-európai és amerikai zsidó szervezetek tekintélyes politikusi lobbiztak a békekonferencián. Az amerikai béke delegációval jó kapcsolatot ápoló American Jewish Committee megbízottai (elnök: Louis Marshall) és a Kelet-Európából érkező zsidó nemzeti tanácsokat képviselő politikusok és szakértők közös szervezetet hoztak létre, a Comité des Delegations Juives-t (főtitkár: Leo Motzkin), amely elsősorban az amerikai delegációra támaszkodva igyekezett a kisebbségi alapjogok mellett a kulturális autonómia gondolatát elfogadtatni a nagyhatalmak képviselőivel, s megkísérelte elérni, hogy annak kiépítésére a régió minden kisebbsége számára jogszabályokban rögzített lehetőség nyíljon.⁷ Ezt a nagyhatalmak

⁷ A zsidó szervezetek szerepéről és tevékenységéről lásd Erwin Viefhaus: *Die Minderheitenfrage und die Entstehung der Minderheitenschutzverträge auf der Pariser Friedenskonferenz 1919*. Holzner-Verlag, Würzburg, 1960. 34–42, 74–100, 138–152; Zuzana Poláčková: A nemzetközi nem állami intézmények és zsidó szervezetek

képviselői határozottan elutasították, mivel – joggal – nem látták keresztülvihetőnek, többek közt az érintett államok részéről érezhető egyébként is komoly ellenállás miatt. Néhány esetben azonban kivételt tettek, s így egy-egy körülhatárolt kisebbségi csoport számára az autonómia kialakításának engedélyezését írták elő a szerződést aláíró államoknak.

A kisebbségi szerződésekbe foglalt autonómiák

A *Lengyelországgal megkötött kisebbségi szerződés* mindössze a zsidó kisebbség számára helyezett kilátásba személyi elvű iskolai autonómiát egyik speciális rendelkezése értelmében.⁸ Eszerint a zsidó hitközségek az állami, községi, vagy más költségvetésben beállított nevelési, vallási vagy jótékonyági célra fordítandó összegekből juttatandó méltányos rész elosztását az ezek által helyszínen kijelölt iskolai bizottságok útján biztosíthatták, állami felügyelet mellett. A bizottságok hatáskörébe tartozott ezeknek az (elemi) iskoláknak a szervezése és igazgatása is. Mivel Lengyelország keleti határai a szerződés aláírásakor még nem alakultak ki véglegesen, az ukrán kisebbséggel külön nem is foglalkozott a szerződés. A Nyugat-Ukrajna hovatarozásáról való pozitív döntés előmozdítása érdekében a lengyel kormány autonóm státuszt helyezett kilátásba a jórészt ukránok lakta Kelet-Galícianak 1922. szeptember 22-én, de ez a törvény a Nagyköveti Konferencia 1923. márciusi, Párizsban meghozott, Lengyelország számára kedvező döntése után – melynek kapcsán a lengyel kormánynak ismételten meg kellett erősítenie a terület autonómiájának kiépítésére irányuló szándékát – papíron maradt.⁹

A *görög kisebbségi szerződés* 12. cikke a „pindusi vlah” közületek személyi elvű autonómiájáról rendelkezett.¹⁰ A Pindosz-hegységben élő románokra korlátozott jogszabály értelmében az érintett közületek a görög állam ellenőrzése mellett vallási, jótékonyági és oktatási ügyekben önkormányzatok kiépítésére és működtetésére voltak jogosultak,

---

szerepe az első világháború utáni kisebbségvédelem kialakulásában. In: *Fórum*, 2005. 3. sz. 6–9.

⁸ Szalayné Sándor Erzsébet: *i. m.* 94–95.

⁹ Theodor Veiter: *i. m.* 238.

¹⁰ Martin Scheuermann: *Minderheitenschutz contra Konfliktverhütung? Die Minderheitenpolitik des Völkerbundes in den zwanziger Jahren*. Herder Institut, Marburg, 2000. 340–341.

állami felügyelet mellett. A rendelkezés történelmi előzményekre utalt vissza, ugyanis már 1913-ban a 2. balkán háborút lezáró bukaresti békében Bulgária, Szerbia és Görögország is beleegyezett abba, hogy a területi fennhatóságuk alá kerülő ún. „kucovlahok” iskoláikat és templomaikat saját maguk igazgathassák. E jogositványokhoz teljesen hasonlóan a *román kisebbségi szerződés* is tartalmazott egy, a brit delegáció által elfogadott hosszú történelmi hagyományokra hivatkozó, területileg korlátozott rendelkezést.¹¹ A 11. cikk az erdélyi székely és szász közsületek számára helyezett kilátásba vallási és oktatási kérdésekben személyi elvű (helyi) autonómiát, mely felett a román állam jogosult volt ellenőrzést gyakorolni.¹² Már a szerződés megszövegezése és aláírása körüli román ellenállás is előrevetítette, hogy a magát nemzetállamként tételező Románia és a kisebbségek viszonya nem lesz problémamentes. Bár a szerződés aláírása körüli ellenállás nem annyira az autonómiát kilátásba helyező passzusnak szólt, hanem a kisebbségvédelmi szerződés egészének, mint amely az állam szuverenitását csorbítja, a román kormányok a két világháború között mindvégig mereven elzárkóztak a szász és a székely autonómia gyakorlatba való átültetésének követelése elől.

A legszélesebb körű, területi elvű önkormányzatot a *csehszlovák kisebbségi szerződés* ígérte Kárpátalja számára.¹³ A kisebbségi szerződések paragrafusainak elfogadtatásánál a nagyhatalmaknak a csehszlovák delegációval volt a legkisebb gondja. Oly annyira, hogy a tárgyalások során Beneš maga is támogatta egy – *fokozatosan és a jövőben megvalósítandó, a csehszlovák állam egységével összeegyeztethető* – területi önkormányzat tervét a kárpát-ukrán területek számára.¹⁴ A szerződés 10–13. cikkei értelmében az autonóm egység önálló, törvényhozó jogkörrel rendelkező tartományi gyűléssel rendelkezik majd, amely önállóan lesz jogosult dönteni nyelvi, közoktatási, vallási és helyi közigazgatási ügyekben. A terület kormányzóját a köztársaság elnöke nevezi ki, és a tartományi gyűlésnek lesz felelős. A területi autonómiát azonban a csehszlovák állam a Népszövetséghez benyújtott petíciók ellenére sem léptette életbe.

¹¹ Baranyai Zoltán: A kisebbségi szerződések. I. In: *Magyar Szemle*, 1931. XIII. kötet. 2. sz. 199.

¹² Balogh Arthur: A székely vallási és iskolai önkormányzat. In: *Erdélyi Tudományos Füzetek*. 39. sz. Minerva, Cluj-Kolozsvár, 1932.

¹³ Buza László: *A kisebbségek jogi helyzete a békeszerződések és más nemzetközi egyezmények értelmében*. Budapest, 1930. 100–103.

¹⁴ Galántai József: *i. m.* 90–91.

Bár 1927-ben Kárpátalja a köztársaság negyedik tartománya lett, az igazgatásával kapcsolatban meghozott törvények és rendeletek mindenkor biztosították a központi hatalom teljes körű jogosultságát a terület ügyeinek intézésében. 1937-ben ugyan egy, a kormányzó jogállását szabályozó törvény az eddigiektől eltérően több jogosítványt biztosított a régió számára, főleg a közoktatásügy, az iskolai igazgatás és a hivatalnokok kinevezése terén, de a rendelkezés öngazgatás-jellegét jelentősen csorbította, hogy a kormányzó minden fontos döntéséhez a kormány képviselőjét, és ezzel egyszersmind a felügyeleti szerepet is ellátó kormányzó helyettes egyetértését is be kellett szerezni.¹⁵

Államközi megállapodásokon alapuló autonómiák

A stratégiai fontosságú, svédek által lakott *Åland-szigetsoport* hovatartozásának kérdése a Finn Köztársaság kikiáltása, s a terület Oroszországtól való függetlenedése kapcsán került a nemzetközi politika érdeklődésének homlokterébe, miután Svédország a békekonferencián magának követelte a korábban nemzetközi szerződés alapján a Finn Nagyhercegség területi fennhatósága alá tartozó szigeteket. A Népszövetség Tanácsa a finn fennhatóságot ismerte el a svéd ellenében, ugyanakkor azonban kikötötte, hogy a szigetek lakosságának a finn kormány által hamarjában, megelőző szándékkal kidolgozott önkormányzaton jóval túlmutató garanciákat kell kapnia. A Népszövetség moderálásával zajló finn-svéd tárgyalásokon rögzítették végül 1921 márciusában a területnek nyújtandó széleskörű autonómia alapelveit.¹⁶ Az *Åland-szigetek* területi önkormányzata messze a legszélesebb körű, ráadásul a gyakorlatba is átültetett, és lényegében problémamentesen működő autonómiamoddellé vált a két világháború között. A területnek saját parlamentje volt, a szigetek kormányzóját pedig a finn köztársasági elnök csak a lakosság képviselőjét ellátó Landsting egyetértésével nevezhette ki.¹⁷ Választójoggal

¹⁵ Theodor Veiter: *i. m.* 156–157.

¹⁶ A rendezés sajátossága, hogy sem finn, sem svéd részről nem írták alá a megállapodást, s azt csak a Népszövetség Tanácsának üléséről készített jegyzőkönyv idézi, és hogy formálisan – eltérően a finn gyakorlattól – a finn parlamentben sem erősítették meg. Kovács Péter: *Az Åland-szigetek autonómiája*. In: *Az Åland-szigetek önkormányzata*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1994. 11.

¹⁷ Theodor Veiter: *i. m.* 144–147.

csak az Álandi lakosok rendelkeztek, s a betelepülők szavazati jogának megszerzése elé szigorú feltételeket támasztottak. Ezen felül az Álandi ingatlanvagyon (agrárkérdés) védelmét is komoly rendelkezések védték a kívülről jövő esetleges felvásárlási szándékokkal szemben. Az állami iskolákban az oktatás nyelve a svéd lett, a finn oktatása a közösség beleegyezése mellett kerülhetett csak sor. A szigetek autonómiája felett a Népszövetség vállalt garanciát, de a két világháború között nem volt szükség közbelépésre, mivel Finnország nem sértette meg a svéd közösségnek nyújtott jogokat.

Ugyancsak a Legfelsőbb Tanács közreműködésével, sőt annak kifejezett nyomására jött létre a *Felső-sziléziai Egyezmény* 1922-ben Németország és Lengyelország között, mely bár az érintett területen élő kisebbségek számára nem nyújtott valódi autonómiát, de az oktatás kérdésében az iskolaszékek létesítésének kötelezettségével és szerepének jogszabályba való foglalásával (§. 111–112.) az iskolai autonómia egy fontos elemét mégis magában foglalta.¹⁸ Az iskolaszék tagjainak többségét az érintett osztályba vagy iskolába járó szülőknek kellett kitenniük. Az iskolaszékek részt vehettek az iskolák belső és külső igazgatásában, a kisebbségi iskoláknak járó összegek felhasználása felőli döntésekben, s kifejezheték kívánságukat az új tanítók személyét illetően. A jogosítványok hatékonyságát azonban jelentősen csökkentette, hogy az iskola igazgatásában a testület csak „méltányos módon” szólhatott bele, s hogy a tanítóválasztás kapcsán is csak kívánságaik megfogalmazására volt joguk, ami végeredményben lehetőséget kínált a kisebbségi közösség akaratának figyelmen kívül hagyására.¹⁹

A *Memel-vidék* jogállásáról rendelkező egyezmény csak korlátozottan sorolható be az államközi megállapodás alapján létrejött autonómiák közé. Nem annyira azért, mert a Népszövetség Tanácsa dolgozta ki és fogadtatta el a megállapodás szövegét, hanem azért, mivel a szerződés valójában nem két állam között kötött, hanem Litvánia és a Nagyköveti Tanácsban szereplő államok között. A területi autonómia egy robbanással fenyegető krízishelyzet kezelésének eredményeként született. Németország a főhatalmak javára lemondott a területről, melyet mandátumként 3 évig Franciaország irányított, amelyre azonban egyaránt

¹⁸ A Felső-sziléziai egyezmény iskolákkal kapcsolatos rendelkezéseiről lásd J. P. Wanderholt: *Das Minderheitenrecht in Oberschlesien*. Brücke Verlag, Berlin, 1930. 51–88.

¹⁹ A német kisebbségi iskolák ügyében meglehetősen sok panasz érkezett a Népszövetség Titkárságára. Buza László: *i. m.* 289–309.

aspirált Lengyelország és Litvánia is. 1923. január 10-én litván csapatok szállták meg a területet, kész tények elé állítva a nemzetközi közösséget. A vita lezárásaként a Nagyköveti Tanács 1923 februárjában a Memel-vidéket Litvániának ítélte.²⁰ A kidolgozott szerződés értelmében a törvényhozó hatalmat az autonóm területen a képviselőház gyakorolta, a végrehajtó hatalmat pedig egy öttagú, a Memel-terület polgáraiból álló direktórium. A terület élére a köztársaság elnöke a központi kormányzat érdekeit képviselő kormányzót nevezett ki, aki vétőjoggal rendelkezett azokban az esetekben, melyekben szerinte a képviselőház olyan törvényeket fogadott el, amelyek túllépték annak hatáskörét. A német kisebbség érdekeit szolgáló rendezés külön érdekessége, hogy a Népszövetség előtt tett litván deklarációval kiegészülve az autonóm területen kisebbségben élő litvánok érdekei is jogszabályi védelem alá kerültek a területi autonómiával szemben. Bár az aláírást követő másfél évtizedben több petíció is érkezett a Népszövetséghez a litván kormánynak a szerződést több ponton is figyelmen kívül hagyó magatartása miatt, a Memel-vidék önkormányzata azon kevés autonómia közé tartozott a régióban, amelyet a gyakorlatba is átültettek, és amely a kétség kívül fennálló jelentős problémák ellenére a napi szinten is működőképesnek bizonyult.

Az egyetlen olyan államközi szerződés a két világháború között, amely az autonómia valamely formájának fontos elemeit tartalmazta (bár messze nem nyújtott teljes körű önkormányzatot az érintett közösségnek), és nem a Népszövetség közreműködésével jött létre, az eredetileg 1927-ben kidolgozott, mégis csak 1933-ban ratifikált *jugoszláv-román szerződés* volt a kettéosztott Bánát szerb ill. román kisebbségei alapfokú iskoláigyeinek rendezésére.²¹ A kisebbségi iskolák felett egy öttagú direktórium gyakorolta a felügyeletet, amelynek tagjait a nemzetiséghez tartozó papi és tanítói gyűlés nevezte ki 5 évre. A bizottság javaslatára nevezte ki a közoktatási miniszter az inspektort, aki az iskolák pedagógiai felügyeletét ellátta, s aki a bizottság ellenőrzése alatt tevékenykedett. Az iskolai bizottság tagjai közül két személyt delegált az érintett kisebbségi iskolák költségvetési előirányzatának megtárgyalására. Azokon a településeken, ahol kétféle nemzetiségi iskola működött, külön helyi bizottságok alakultak az iskolák költségvetéseinek megállapítására és a szükséges intézkedésekre. A rendelkezés lehetővé tette magániskolák alapítását is, ebben

²⁰ Theodor Veiter: *i. m.* 147–150. Buza László: *i. m.* 121–124.

²¹ Buza László: *i. m.* 126–128; Midrag B. Cvetkovitsch: *Der Schutz nationaler Minderheiten in Jugoslawien*. Heidelberg. 1939. 72–77.

az esetben kötelezővé tették a szülők gyűléséből választott 10 tagú, széleskörű jogosítványokkal ellátott iskolaszékek alakítását is.

Önálló állami kezdeményezésre megvalósított autonómiák

Önálló állami kezdeményezésre a két világháború között csupán a balti államokban került sor személyi elvű iskolai, illetve. Észtország esetében kulturális autonómia kialakítására.²² Az Åland-szigetek területi önkormányzata mellett az *észtországi kulturális autonómiáról* 1925-ben elfogadott törvény a legtöbbet tárgyalt és mintaként a mai napig hivatkozási alpnak tekintett kisebbségjogi szabályozás.²³ A több mint 4 éves előkészítés után becikkelyezett kerettörvényt a német kisebbség jogászai dolgozták ki, s elfogadása után minden olyan népcsoport élhetett vele, amelynek lélekszáma meghaladta a háromezer főt.²⁴ A kulturális autonómia megvalósításának előfeltétele egy önkéntes alapon nyugvó nemzeti kataszter felállítása volt. A kulturális önkormányzatok illetékességi körébe tartozott az iskolák létesítése, igazgatása, felügyelete, kulturális feladatok ellátását végző intézmények alapítása és igazgatása. Joguk volt az intézmények fenntartását támogató adó kivetésére is. A német kisebbség 1925-ben, a zsidó pedig a rákövetkező évben alakította meg Kulturális Tanácsát. Az országban élő orosz és svéd kisebbségek, bár számbeliileg megfeleltek az előfeltételnek, nem éltek ezzel a lehetőséggel. A svédek azért nem, mert egy tömbben élve ügyeiket az önkormányzati keretek között amúgy is maguk intézték.²⁵ Bár az oroszok döntésében is szerepet játszott a svédekhez hasonló területi adottság, az ő esetükben a kisebbség nem megfelelő fokú szervezettsége és súlyos politikai megosztottsága

²² Az ausztriai Karintiában is kidolgoztak ugyan 1927-ben egy autonómia-tervezetet a tartomány szlovén lakossága számára, a tervezetből azonban nem lett törvény. Theodor Veiter: i. m. 224–229.

²³ Az észtországi kulturális autonómiáról lásd Csekey István: *A kisebbségi kultúr-autonómia Észtországban*. Különnyomat a Budapesti Szemle CCVIII. kötetéből, Franklin Társulat, Budapest, 1928.

²⁴ A törvény elfogadásának fontos előzménye volt az 1924. december 1-i kommunista puccs, amely arra ösztönözte a vezető politikai pártokat, hogy a hasonló „incidensek” elkerülésére az ország hasonló ideológiai alapállású erőit összefogják. Georg von Rauch-Romuald J. Misiunas-Rein Taagepera: *A balti államok története*. Osiris-Századvég-2000, Budapest, 1994. 91.

²⁵ Ewal Ammende (Hrsg.): *Die Nationalitäten in den Staaten Europas*. Sammlung von Lageberichten. Wilhelm Braumüller Verlag, Wien-Leipzig, 1931. 20–21.

is szerepet játszott abban, hogy nem teremtették meg a kulturális autonómia intézményi hátterét.²⁶ A harmincas években a kisebbségek helyzete Észtországbán is nehezebbre fordult az autoriter rezsim hatalomra kerülése után, az autonómia azonban kisebb módosításokkal az évtized végéig fennmaradt.

Lettország 1919 decemberében döntött arról, hogy a területén élő kisebbségek számára lehetővé teszi az iskolai autonómia megvalósítását. Az orosz, német, zsidó, lengyel és belorusz kisebbség a következő évtizedben élt is ezzel a lehetőséggel, és iskolagondnokságokat hoztak létre, melynek vezetője és hivatalnokai a kultuszminisztérium mellett tevékenykedtek.²⁷ A kisebbség által javasolt vezetők tanácsadói jogkörrel részt vehettek a minisztertanács ülésein minden olyan kérdés tárgyalásánál, amely az általuk képviselt kisebbség kulturális életét befolyásolhatta. 1934-ben azonban az új autoriter rezsim a kisebbségek önkormányzatait egy tollvonással felszámolta.

Litvánia 1920-ban biztosított széleskörű önkormányzatot a területén élő zsidó hitközségek számára.²⁸ A vallási és jótékonyági ügyek mellett a közösségek az oktatás kérdésében autonómiát élveztek, melynek hordozói az oktatási bizottságok voltak, amelyek a hitközség, a tanári kar és a szülők képviselőiből álltak. Ezek felett álltak a zsidó Nemzeti Tanácsok, legfelül pedig az állami felügyeletet is ellátó zsidó ügyekért felelős tárca nélküli miniszter. Az autonómiát a litván állam „negatív tapasztalatokra” hivatkozva 1926-ra lényegében felszámolta, s csak a hitközségek autonómiáját hagyta továbbra is érvényben.

Autonómia és nagypolitika

A két világháború között működő, illetve a nemzetközi dokumentumokban kötelezettségként lefektetett és az érintett kisebbségek részéről az elvárás szintjén napirenden tartott kisebbségi autonómiák kiépítéséről rendelkező jogszabályok a jugoszláv-román szerződéstől eltekintve a 20-as évek első felében születtek, s néhány kivételtől eltekintve a világháborúban *győztes nagyhatalmak*, majd később az irányításuk alatt álló Népszövetség tevékeny részvételével jöttek létre. A nagyhatalmak nem

²⁶ Uo. 18–19.

²⁷ Georg von Rauch-Romuald J. Misiunas-Rein Taagepera: *i. m.* 92–93.

²⁸ Theodor Veiter: *i. m.* 208.

voltak hívei a kisebbségi autonómiák széleskörű elterjesztésének. Részen azért, mert Anglia és Franciaország politikusai hagyományosan az államnemzet koncepciójának logikája mentén gondolkodtak a kisebbségi kérdésekben, s ennek megfelelően abban reménykedtek, hogy a teljes körű polgári és politikai jogegyenlőség megteremtése előbb-utóbb biztosítani fogja a kisebbséghez tartozók állampolgári lojalitását, sőt magához az asszimilációhoz is elvezethet.²⁹ Ez pedig hozzájárulhat a térségben frissen kialakított status quo tartós fennmaradásához. Másrészt azonban tisztában voltak azzal is, hogy a békerendezésből területi nyereséggel kikerülő államok, jövőbeni szövetségeseik, a legnagyobb bizalmatlansággal tekintenek a hozzájuk került nemzeti kisebbségekre, s a kisebbségi szerződések elfogadtatását már általában véve is rossz néven vették. A békeszerződések aláírása után már egyébként is csak azokban a függő ügyekben volt módjuk nyomásgyakorlásra, ahol a határok végső szentesítéséhez még szükség volt a hozzájárulásukra, tehát kellő nyomásgyakorló erővel rendelkeztek, és úgy találták, hogy az adott térség stabilítása az önkormányzat valamely formájának megadásával erősíthető.

A világháborúból területi nyereséggel kikerülő, valamint újonnan alakult államok általában destabilizáló tényezőként tekintettek a területi fennhatóságuk alá került nemzeti kisebbségekre. Különösen igaz volt ez azokra az esetekre, ahol a kisebbségek nagy létszámú, államhatár mentén élő közösséget alkottak. Tisztában voltak vele, hogy a magukat egyik napról a másikra kisebbségi sorban találó, korábban egy más állam polgáraként a többségi nemzethez tartozó közösségek feltétlen és kizárólagos lojalitása nem nyerhető el rövidtávon, ezért mindent elkövettek azért, hogy a közösségek az érintett régiókban korábban betöltött kulturális, gazdasági és társadalmi pozíciója meggyengüljön, s a több generációra tervezett asszimiláció elősegítéséeként kulturális és oktatási téren is igyekeztek mozgásterüket szűkíteni. Nem véletlen tehát, hogy a balti államoktól eltekintve a térség államai elzárkóztak nemzeti kisebbségeik autonómiatörekvései elől.³⁰ Nem szabad figyelmen kívül hagyni persze azt

²⁹ A szerződések nagyhatalmak által várt szerepéről az állampolgári lojalitás megteremtésében lásd Georges Benjamin Clemenceau kísérőlevele a lengyel kisebbségvédelmi szerződés átadásakor Ignacy Jan Paderewskinek, a lengyel kormány elnökének, 1919. június 24-én. In: Galántai József: *i. m.* 197–198.

³⁰ A tendenciát még inkább alátámasztja az a tény, hogy a Litvánia és Lettország is visszavonta idővel az autonómiát biztosító jogszabályokat, és Észtország sem hagyta csorbítatlanul a kisebbségeknek biztosított jogosítványokat.

a tényt sem, hogy az államok belpolitikai megosztottsága sem kedvezett a kisebbségi önkormányzatiság gondolatának, hiszen a kisebbségi kérdés tematizálása a választások során szavazatokat hozhatott a pártok számára, de ugyanúgy voksokat is vehetett el tőlük.

A területi veszteséget elkönyvelő, s ezáltal nagy külső kisebbségekkel rendelkező államok sem erőltették nemzetközi tárgyalásaikon a kisebbségi autonómia gondolatát. Egyrészt azért, mert ebben a kérdésben nem rendelkeztek mozgástérrel, hisz már a béketárgyalások során előadott ilyen irányú kívánságaikat sem vették figyelembe, másrészt azért mert nyilvánvaló volt, hogy szomszédjaik ebben a kérdésben nem hajlandók semmiféle engedményt tenni.³¹ Ezen államok számára gazdasági és politikai létkérdés volt ugyanakkor, hogy minél előbb betagozódjanak az új nemzetközi rendbe, s az esetleges autonómiakövetelések ezt csak tovább nehezítették volna. Nem is beszélve arról, hogy a kisebbségi szerződések be nem tartása szomszéd államaikban már önmagában adott annyi muníciót nekik, amivel külső kisebbségeik elégedetlenségét folyamatosan napirenden tarthatták a nemzetközi fórumokon, mindenek előtt a Népszövetségben. A világháború utáni területi rendezést úgysem tekintették véglegesnek, s csak a szükséges nemzetközi konstelációra vártak, hogy elcsatolt területeiket visszaszerezzék. Volt azonban még egy ok, ami miatt nem erőltették hivatalosan az autonómia kérdését: saját belső kisebbségeik számára maguk sem kívánták megadni a kisebbségi önkormányzatot, s ez egy nemzetközi vita esetén támadási felületet jelentett volna ellenük.

A helyzet összetettségét, a különböző politikai nézetek és érdekek összeütközését jól példázza Gustav Stresemann német külügyminiszter sikertelen erőfeszítése a személyi elvű kulturális autonómia németországi bevezetésére 1924–1926-ban. Stresemannt 1924-re sikerült a német kisebbségek vezetőinek meggyőznie arról, hogy egy ilyen irányú lépés Németország tekintélyét emelné a nemzetközi politikai porondon a Népszövetségbe való belépés és a majdani Tanács tagság kapcsán, ráadásul

³¹ A magyar békedelegáció széleskörű autonómia biztosítását javasolta a Szövetséges és Társult Hatalmaknak. Gróf Apponyi Albert a magyar békedelegáció vezetőjének jegyzéke a Legfelsőbb Tanácsnak (A kisebbségekről). Neuilly, 1920. februárius 20-án. In: Ádám Magda-Cholnoky Győző (Szerk.): *Trianon. A magyar békeküldöttség tevékenysége 1920-ban*. Budapest, 2000. 456–460. A német békedelegáció az elszakadt területeken élő német kisebbségek védelme érdekében a kulturális autonómia megteremtésének jogszabályokban rögzített lehetőségét kérte a nagyhatalmaktól. In: Herbert Kraus: *Das Recht der Minderheiten*. Berlin, 1927. 42.

a német kisebbségek érdekeit is jól szolgálná, mivel így az példamutató magatartására hivatkozva hitelesen emelhetné fel szavát a kisebbségeket érő sérelmek ellen.³² A külügyminiszter azonban már az előkészítő tárgyalások során leküzdhetetlennek bizonyuló akadályokba ütközött. Nemcsak a szövetségi minisztériumokkal kellett megküzdenie, hanem a kérdésben végső soron illetékes tartományok ellenállásával is. Ez utóbbiak (különösen Bajorország és Poroszország) elhanyagolhatónak és hipotetikusnak vélték azokat az előnyöket, amelyek egy ilyen egyoldalú lépésből származhatnak, s elutasító érvekben a kérdés belpolitikai aspektusai mellett a német területi állomány biztosítására helyezték a hangsúlyt.³³ A porosz kormány illetékes képviselői ugyanis a német–lengyel határon élő kisebbségek öntudatra ébredésétől tartottak, s többek között azzal érveltek, hogy amennyiben egy ilyen szabályozás életbe lépne, fennállna annak veszélye, hogy a mintegy 200 ezer mazúr lakos, akiknek jó része még nem beszél németül, „ellengyelesedik”, s idővel egy ilyen fejlemény Kelet-Poroszország teljes elvesztéséhez vezethetne.³⁴ A vitában végül a külügyminisztérium maradt alul, és a kisebbségi iskolák kérdését 1928-ban Poroszország állami kisebbségi iskolák kiépítésével szabályozta.

Az autonómiáról folytatott vitának azonban volt egy másik aspektusa is, amiről a külügyminisztérium nem szívesen vett tudomást, sőt valójában figyelmen kívül is hagyott. Maguk az érintett kisebbségek ugyanis tiltakoztak az iskolai autonómia esetleges bevezetése ellen. Az evangélikus mazúrok vezetői például csak abban az esetben lettek volna hajlandók a kulturális önkormányzat kérdésével foglalkozni, amennyiben ennek pozitív szociális kihatásai is lettek volna, s mérsékeltek volna a német és a mazúr lakosság közti szociális távolságot.³⁵ A külügyminisztérium ugyan a kisebbségek ellenállása mögött – feltehetően részben joggal – az anyaállamok (Dánia és Lengyelország) intencióit sejtette, azt azonban belső feljegyzéseiben maga is aláhúzta, hogy a kulturális autonómiát igazából csak azok a kisebbségek tudják jól kihasználni (s a németországiakat nem tartotta ilyennek), melyek viszonylag

³² A külügyminisztérium álláspontjáról lásd Stresemann birodalmi külügyminiszter körirata. Berlin, 1925. január 13. In: *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik.* (ADAP) Serie A, Band XII. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1950–1995. 42–49.

³³ Bastian Schot: *Nation oder Staat? Deutschland und der Minderheitenschutz.* J. G. Herder-Institut, Marburg/Lahn, 1988. 155–160.

³⁴ Von Heeren követségi tanácsos feljegyzése. Berlin, 1925. május 12. In: *ADAP*, Serie A, Band XIII. 86–87.

³⁵ Bastian Schot: *i. m.* 155.

jómódúak és tradícióiknál, oktatási színvonaluknál és kulturális helyzetüknél fogva nem maradnak el a többségi nép mögött.³⁶ Stresemann tehát a kérdés külpolitikai aspektusait szem előtt tartva, a német kisebbségek teljes támogatását élvezve harcolt egy olyan rendszer bevezetéséért, amelyet maguk az érintett kisebbségek is elutasítottak...

Kisebbségek és autonómiatörekvések

A nemzeti kisebbségek közül több is dolgozott ki valamilyen autonómiatervezetet, még ha ezek elfogadtatására csak minimális esély kínálkozott is.³⁷ Az észtországi kulturális autonómia koncepciója a német kisebbség vezetőinek volt köszönhető, de a másik balti államban, Lettországból is aktívak voltak a kisebbségek, és több javaslattal álltak elő a már 1922-ben elfogadott törvényi szabályozás továbbfejlesztése érdekében.³⁸ A lengyelországi németek parlamenti klubja is előterjesztett 1924-ben egy, az észtországi tervezetre épülő javaslatot a kulturális autonómia megvalósítása tárgyában, ez az elképzelés azonban a lengyelországi belpolitikai helyzet miatt papíron maradt.³⁹

A magyar kisebbségek közül egyedül a romániai magyar politikusok dolgoztak ki részletekbe menően autonómiatervezeteket.⁴⁰ Jakabffy Elemér, az Országos Magyar Párt alelnöke és a párt „külpolitikusa” 1930-ban készítette egy kisebbségi törvénytervezetet, amely széleskörű – kulturális –

³⁶ Ministerialdirektor Heilbron feljegyzése. Berlin, 1925. június 22. In: *ADAP*, Serie A, Band XIII. 384.

³⁷ Mivel az egyes kisebbségek politikai szervezeteinek autonómia-tervezeteiről – Theodor Veiter idézett munkájától eltekintve – nem született a történelmi háttér és a jogszabályi elképzeléseket elemző részletes, monografikus igényű munka, ezért itt csak a legismertebb javaslatokról teszünk említést.

³⁸ Theodor Veiter: *i. m.* 223–224.

³⁹ Egy érdekes javaslat a nemzeti autonómia felé. In: *Magyar Kisebbség*, 1929. május 16. 377.

⁴⁰ A tervezetéről lásd Bárdi Nándor: A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Javaslatok, tervek az erdélyi kérdés rendezésére 1918–1940. In: *Források és stratégiák*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda. 1999. 98–103. A csehszlovákiai magyar pártok ilyen irányú tevékenysége abban merült ki, hogy támogatták a kárpátaljai ruszin pártok autonómia-törekvéseit. 1937-ben azonban az *Új Szellem* folyóirat körül csoportosuló értelmiségiek és fiatal jogászok el kezdtek foglalkozni a svájci kantonális berendezkedés átültetésének elméleti lehetőségével és az esetleges megvalósítás gyakorlati lépéseivel. Szvatkó Pál: A svájci példa. A három magyar kanton. *Új Szellem*, 1937. december 20. 9–11.

autonómiát biztosított volna azoknak a közösségeknek, amelyek ezt kérik, és 10 ezer aláírással alá tudják támasztani törekvésüket. 1931-ben pedig Paál Árpád állított össze egy javaslatot, amely a kisebbségi szerződés vonatkozó cikkelyének kidolgozásával kívánta rendezni a székely közületek közművelődési autonómiáját. Az adott történelmi helyzetben azonban egyik koncepció elfogadtatásának sem volt realitása.

Az autonómia gondolatának azonban a két világháború között nemzetközi szinten is fontos propagálója akadt 1925-ben, a kisebbségek nemzetközi képviselőtét célul kitűző, balti német kezdeményezésre alakult Európai Nemzetiségi Kongresszus személyében. A magát mozgalomként meghatározó szervezet indulásakor a személyi elvű kulturális autonómia államokkal való elfogadtatását tekintette egyik legfontosabb célkitűzésének. Vezetőinek azonban már az első kongresszuson rá kellett döbenniük arra, hogy az általuk legkisebb közös többszörösnek tekintett koncepciót illetően maguk a kisebbségek is megosztottak. A németországi kisebbségek, valamint a többi államban élő lengyelek vezetői nem kértek az autonómiából, mivel egyrészt a kataszter kérdését veszélyesnek ítélték, másrészt kisebbségeiket nem tartották anyagiilag elég felkészültnek ahhoz, hogy a kulturális autonómiát hatékonyan működtetni tudják.⁴¹ Ezért ők az állami kisebbségi oktatás jobb megszervezése mellett tették le a voksukat. A lengyelországi ukránok, beloruszok és litvánok ezzel szemben még a területi autonómiát is kevésnek tartották, mivel ők az önrendelkezési jog megvalósítása mellett kardoskodtak.⁴² A mozgalom egyben tartása érdekében végül hoztak egy határozatot, amely szerint „a nemzeti-kulturális önkormányzat, illetve az annak megfelelő más szervek megalakítása és életbe léptetése csakis a kisebbségek egyetértésével történhet, akik ez ügyben egyedül jogosultak határozni”, ami azonban kevésnek bizonyult ahhoz, hogy a kérdés méregfogát kihúzzák, mivel a vita mögött már felsejlettek az anyaállamok egymásnak ellentmondó érdekei és álláspontjai is.⁴³ A Nemzetiségi

⁴¹ A németországi kisebbségek fenntartásait Christiansen dán küldött foglalta össze az első kongresszuson. *Sitzungsbericht des Kongresses der organisierten nationalen Gruppen Europas*. Genf, 1925. 54–56.

⁴² Az ukrán, belorusz és litván delegációk levele az Európai Nemzetiségi Kongresszus elnökségének. Genf, 1926. 08. 25. In: *Sitzungsbericht des Kongresses der organisierten nationalen Gruppen Europas*. Genf, 1926. 26–27.

⁴³ A 2. kongresszus I/1. sz. határozata. In: Eiler Ferenc: *Kisebbségvédelem és revízió. Magyar törekvések az Európai Nemzetiségi Kongresszuson 1925–1939*. MTA Kisebbségkutató Intézet-Gondolat Kiadó, Budapest, 2007. 304.

Kongresszus végül 15 éves fennállása alatt semmilyen eredményt nem ért el az autonómia gondolatának népszerűsítésével.

Az autonómia-kérdés 1937-ben került a két világháború között utoljára a nemzetközi figyelem központjába, amikor a Szudétanémet Párt Csehszlovákia kantonális átszervezésének szükségességére hivatkozva kidolgozott egy autonómiakonceptiót, amelynek nemzetközi propagálására a nemzetiszocialista Németország segítségével nagy energiákat mozgósított.⁴⁴ A tervet azonban – amellet, hogy részben jogos igényekre reagált – nagypolitikai jelentőségét tekintve lényegében egy Nagy-Britanniára fókuszáló propagandaakció része volt, hiszen Hitler erre az időpontra már elhatározta Csehszlovákia jövőbeni felszámolását...

---

⁴⁴ A Szudétanémet Párt autonómia-javaslat. 1937. április 27. In: Theodor Veiter: *i. m.* 275–299.

SZEMLE

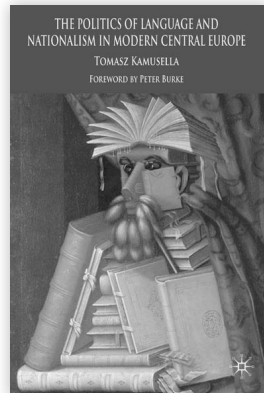

KISS BALÁZS

Nemzeti és nyelvi sokszínűség Közép-Európában

*Tomasz Kamusella: The Politics of Language
and Nationalism in Modern Central Europe*
(Foreword by Professor Peter Burke). 2009.
Basingstoke, UK: Palgrave, 1168 pp.

Anemzetállamok és a nemzeti érzés minden bizonnyal megőrződik majd a 21. században, ám nyilvánvalóan veszíteni fog kizárólagosságából, más kultúrákkal való szembenállásból. Amennyiben egy ember a maga vagy más családja révén más kultúrákkal él együtt, akkor megtanulja becsülni mások kultúráját. A jövő embere az információs társadalom működését leíró Manuel Castells¹ alapján is hangsúlyozza majd a maga identitását; azonban nemcsak a nemzeti keretekben élük majd meg, hanem a különböző hálózatokhoz tartozáson túl a manapság népszerű civilnek nevezhető mozgalmakhoz való kötődésben is. Az egyes államok kultúrája sok esetben elmozdul a multikulturális felé ez természetes következménye lesz a különböző származású emberek – akár egyes családokon belüli – együttélésének. A nemzeti tudat, az

¹ Manuel Castells: *Az Internet-galaxis, gondolatok az internetről, üzletről és társadalomról.* Budapest, 2002.

önazonosság megélése egyre kisebb mértékben fog az állammemzethez, az állami keretekhez kötődni. Sokkal inkább az anyanyelvhez és a kultúrához való kapcsolati hálókból fog megvalósulni. Castells megállapításai alapján „a hálózatosság és az információs rendszerek gyarapítják a szerveződés és az integráció érdekében működő emberi erőket, ugyanakkor felbomlasztják az önálló, független személyiség nyugati eszméjét.” Napjainkra a hagyományos identitások átalakulása jellemző, ami egyet jelent a társadalom, mint szociális rendszer megszűnésével. A szuverenitásaikból sokat veszítő nemzetállamok polgárai – a legtöbb esetben állandó kísérletet tesznek családjuk újjáépítésére – az egymáshoz különböző módon kapcsolódó helyi és regionális sajátosságok tudatosítása mellett, a legkülönbözőbb civil szervezetekben próbálják meg érvényesíteni a hálózatokkal szembeni ellenerejüket, ahol a maguk nemzeti-etnikai tudatát is ápolják. A castelli paradigma alapján a nemzetállamok és minden bizonnyal a nemzeti érzés is megőrződik majd, ám nyilvánvalóan veszíteni fog kizárólagosságából, más kultúrákkal való szembenállásából. Amennyiben egy ember a maga vagy családja révén más kultúrákkal él együtt – márpedig ennek a lehetősége adott lesz – akkor becsülni fogja a mások kultúráját is.²

A sziléziai származású, Lengyelországban és Írországban oktató Tomasz Kamusella kötete jelentős vállalkozás a környező országok kulturális fejlődése mozgatórugóinak megértéséhez. Az egyes nemzetek nyelvpolitikáit, a nacionalizmust, valamint a nemzetivé válást Közép-Európa kontextusában mutatja be a vaskos monográfia. Szilézia etnikai viszonyait, továbbá a 19. századi porosz nacionalizmust elemző kötete után, Kamusella egy nagyobb terület ismertetésére vállalkozott. Közép-Európa országait a nyelvpolitika és a nacionalizmus fogalmainak a vizsgálatán keresztül próbálja bemutatni. Az európai egyetemeken – különböző ösztöndíjak segítségével – a modern társadalomtudományok eszközrendszerét is elsajátító Kamusella az interdiszciplináris tanulmánykötetében az etnicitás, a nemzetiségek és a nacionalizmus felől modern társadalomtudományos eszközökkel közelít Közép-Európa felé. Peter Burke előszavával megjelent nemzeteszme és nacionalizmus történetét feldolgozó kötetben Kamusella – a tizenkilencedik század elején jelentkező politikai elitek, gondolkodók művei alapján – ad áttekintést

² Manuel Castells: Az információ kora, gazdaság, társadalom és kultúra. Budapest, 2005.

a közép-európai nemzeteszmék kialakulásától a kisépek nemzeti mozgalmaitól egészen az államalkotó nemzetek önálló nemzeti történelméig.

A szerző a kötet legfőbb céljának – a nyugati tudományosságban nem eléggé ismert térség – Közép-Európa, nemzeti politikáinak a megértését, valamint a régió problémáinak újrafelfedezését tekinti. Köztes-Európa német hatások alatt fejlődő négy országára, a visegrádi négyekre (Cseh Köztársaság, Magyarország, Lengyelország és Szlovákia) koncentrált a szerző.

Kamusella nagy ívű műve tizenkét, egyenként önmagában is helytálló tanulmányra oszlik. A kisebb könyvvel is felérő bevezető ismerteti a kulcsfogalmakat, a nacionalizmus elmélettel foglalkozó tudományos műveket, valamint szélesebb kontextusba helyezi az esettanulmányokat. Az első három fejezetben Közép-Európa, mint politikai, földrajzi és nyelvészeti fogalom lehatárolására törekszik, melyhez nélkülözhetetlen a széles nyelvi és kulturális kontextusba való beágyazás. A kötet gerincét alkotó nyolc fejezet, a négy „visegrádi” nyelv és nemzeti mozgalom mindegyikét külön-külön, a kölcsönhatásokat sem nélkülözve a 19. és 20. századi folyamatában tárgyalja. Kamusella a nemzet és a nyelv különálló vizsgálata helyett egy történelmi konstrukciót, az etnikai-nyelvi nacionalizmust választja vizsgálódása tárgyául. Bár ez a mű szintézis és összehasonlító elemzés, mégis magában foglal számos olyan, a tudományosságban kevésbé használt módszert, mint a szótártörténet, amely egy kisebb műben feltehetőleg terjedelmi korlátok miatt kimaradt volna.

A német nyelvterület önálló fejezetben történő vizsgálata háttérbe szorult. Kamusella a döntését azzal magyarázza, hogy a történelmi hagyományok folytán mindösszesen a békeidők mítosza lengi körül a német nyelvű régiókat. Bécs vagy Berlin Nyugat-Európa szerves részét alkotja, ahol Közép-Európa mára egyszerű nosztalgia maradt.

Közép-Európáról sokan sokfélét gondolnak, földrajzilag nehezen körülhatárolható térség, mivel inkább egy kulturális koncepció. Közép-Európát a nyelvi sokszínűség is jellemzi. A dublini egyetemen is oktató Kamusella a nyugati (leginkább az angolszász) szakirodalomban jártas olvasó előtt is egy „terra incognita” bonyolult társadalmi-kulturális folyamatait, mozgatórugóit mutatja be négy nemzet 19–20. századi történelmén keresztül. A négy visegrádi ország nacionalizmusának megértése a környező kisebb nemzetek nemzetépítő folyamatainak a bemutatását sem nélkülözhetik. Egy önálló monográfiával is felérő külön fejezetben kerül bemutatásra, több mint 100 oldal terjedelemben

– a közép-európai kisnemzetek és a Balkán népeinek a nyelvpolitikája és nemzeti mozgalmai. A fejezetben négy-öt oldal terjedelmű rövid nemzettanulmányok összegzik a kisnemzetek nemzetté válási folyamatait, néhol a történettudomány és a politikatudomány között csapongva, az aktuálpolitikai eseményeket sem nélkülözve.

Gellner, Anderson és Hobsbawn klasszikus, a nacionalizmus működését bemutató tanulmányai alapján jól tudjuk, hogy a nemzetképítés és a vele szoros kapcsolatban lévő nyelvpolitika jelentős hatással van a modern nacionalizmus kialakulására. A szerző történelmi esettanulmányokban mutatja be az elmúlt kétszáz év történelmén keresztül négy nyelv intézményesülését (lengyel, magyar, cseh és a szlovák) és négy nemzet kibontakozását. A térség nyelvei talán a sokszínűség miatt is sokkal átpolítizáltabbak Közép- és Kelet-Európában, mint Európa más térségeiben.

Az ötven oldalas irodalomjegyzék arra enged következtetni, hogy a négy ország nemzeti történelmének, illetve nemzeteinek kialakulását, a 20. századi működését a szakirodalom alapos átfogó ismerete alapján vizsgálta. Tetten érhető azonban Kamusellánál a szláv nyelvek ismerete mellett a magyar nyelvben való járatlansága. Több helyen – a magyar nemzeti mozgalom kialakulásánál is – a szláv hatással a kellőnél nagyobb terjedelemben értekezik, aránytalanul nagy helyet szentel a szláv nemzetiségek és mozgalmak bemutatásának. Az egyes fejezeteken belül gyakran csapong a szerző a politikatudomány és a történelemtudomány között. Néhol a jelenben is érzékelhető utalások jelennek meg, míg egy-egy történelmi problémát nem bont ki teljes egészében. A 19. század végi magyar nemzeteszmé a névadásra is jelentős hatással bírt, majd példaként József Attila és Göncz Árpádot említi, mint akik az Árpád és Attila keresztnévet a magyar milleniumban gyökerező nemzeti mítosz miatt kapták, ami nem volt ennyire tudatos választás. A koherenciazavar leginkább a szlovák nemzeti mozgalom bemutatásánál érhető tetten. A szlovák és a magyar nemzetévválás nehezen különíthető el egymástól, közel hasonló térben játszódtott le, ezért is problematikus, hogy a magyar fejezet után nem közvetlenül elemzi a 19. századi szlovák nemzetévválás folyamatát. A 20. századi fejezeteknél, még a csehszlovakizmus és a közös állam fennállásával magyarázható a cseh és a szlovák részek egymásutánisága. Miközben a magyar nemzeteszmé kialakulásánál a szláv eredet és a szláv hatás jelentős méretű hangsúlyozásával állunk szemben, addig a német kultúra és a német gondolkodás hatása a magyar nemzet kialakulásában alig érhető tetten. Magyar és lengyel nézőpontból is

különösen fontos, hogy a német elem, a német kultúra hatásait, befolyását külön alfejezetekben elemzi – azonban nem szervesen illeszkedve a szöveghez. A magyar esettanulmányban az országban élő összes nemzetiségek bemutatását, a Kárpát-medence nemzeteinek nemzeti ébredésben játszott szerepeit is ismertetni kellett volna, ahogyan ezt a lengyel fejezetben már korábban megtette.

Kamusella könyve, leginkább az angol-szász nyelvterület olvasói-nak íródott. A közép európai nyelvek közül négy nyelv és nacionalizmus vizsgálatát választotta. A 19. és 20. századi nyelvfejlődést azonban a történelmi előzmények kitekintésével szélesebb kontextusba ágyazta. Habár a kötet szintézis, összehasonlító elemzés mégis számos szokatlan témát foglal magában. Gondolhatunk a német nyelvnek a magyar és a lengyel nyelv kodifikálásában játszott szerepére, vagy a népszámlálási adatok alapján történő vizsgálatára. Megállapítható, hogy a kötet gerincét alkotó nemzettanulmányok nem hagyományos nemzeti történelmek vagy párhuzamos országtörténetek, hanem interdiszciplináris eszközökkel, a nyelv és a politika határmezsgyéjét elemző írások. Bemutatásra kerülnek a nyelvi és a politikai rendszerek érintkezési pontjai. A szerzőnek sikerült elkerülnie a nemzeti történetírásokra jellemző államközpontúságot, így Közép-Európa kulturális és nyelvi sokszínűsége jobban feltárulkozik az olvasók előtt.

Kamusella a nemzetállamok nemzeti mozgalmainak, párhuzamos történelmeinek bemutatása mellett a záró fejezetben összképet ad a térség nemzeti mozgalmairól. Nyelvészek, történészek és a politikatudomány művelői egyaránt haszonnal forgathatják a kötetet. Bizonyára a terjedelmes bibliográfiai apparátust felölelő mű – a Közép-Európa országai-val foglalkozó kutatóknak és diákoknak – hasznos kézikönyve lesz.

BORBÉLY SÁNDOR

„... mi egy másik darab szereplői vagyunk” – A „cigány” történeti tapasztalat genealógiája

Romano Rácz Sándor: *Cigány sor.*
Osiris Kiadó, Budapest, 2008.

1. Bevezetés. A *Cigány sor* politikuma

Dupcsik Csaba a magyarországi cigányvizsgálatok cigányképét elemző kiváló tanulmányában¹ egész tipológiát épít arra a politikai implikációra, amelyet a romákkal kapcsolatos társadalomtudományos és mindennapi beszédmódokra egyaránt meghatározónak vél. Mint írja: „... a romákkal kapcsolatos diskurzusokban a legfontosabb választóvonal a mai napig az, hogy valaki a 'cigányokkal van-e' vagy sem, vagyis hogy alapjában véve negatív vagy pozitív szemlélettel tekint-e rájuk. (...) A témával kapcsolatos kérdések – kik a cigányok,

¹ Dupcsik Csaba: A magyarországi cigányvizsgálatok cigányképe. 479–499. In: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.) *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről.* Budapest: Rejtjel Kiadó, 2005. 479.

hogyan élnek, milyen helyzetet foglalnak el a magyar társadalmon belül és így tovább – a gyakorlatban elválaszthatatlannak bizonyultak annak megállapításától, hogy ez a helyzet jelen pillanatban rossz, és elválaszthatatlannak bizonyultak a felmerülő ’politikai’ kérdésektől: milyen tényezők alakíthatták ki ezt a helyzetet, és hogyan lehetne ezen a helyzeten változtatni?”² Van tehát egy immanens társadalomkritikai mozzanat a cigányokat megjelenítő nyelvi alakzatokban, amelyet a politikai diskurzusok meglehetősen hatékonyással instrumentalizálnak.

Hogy Romano Rác Sándor *Cigány sor* című könyvének kritikai értelmezését miért kezdem éppen ennek a politikai tartalomnak a problémájával, s hogy egyáltalán: a szöveg értelmezését miért nyitom meg más textusok (Dupcsik) irányába, annak az a magyarázata, hogy a könyv irodalmi (!) beszédmódját, csupán *tárgyánál* fogva is, elválaszthatatlannak érzem a cigánydiskurzusok szokásos politikai allúzióitól. Azoktól a szövegen túli kontextusoktól, amelyek a kötet hatásstruktúrájának, befogadásának, megértésének szerves, sok tekintetben megfejtésre váró részét („előzetesség-struktúráját”) képezik.

Ez a megfejtésre váró egzotikum a magyarországi cigánykutatásokat a rendszerváltás óta példátlan ismeretelméleti, módszertani reflexivitásra készíti,³ s látható módon sajátos olvasói érdeklődést generál. Példaként idézhető akár Romano Rác Sándor könyve is, ahol a kötet befogadástörténetét figyelve meglepőnek, egyedinek tűnik az a körülmény, hogy amíg a számos irodalmi, szociológiai, antropológiai vonatkozással rendelkező mű, a kérdésben érintett diszciplínákat (irodalomkritikát, irodalmi antropológiát, szociológiát stb.) egyáltalán nem készítette szak tudományos cselekvésre, addig a mai politikai közéletet meghatározó résztvevők közül többen reflektáltak a szerző teljesítményére.⁴ A kötet

² Dupcsik: A magyarországi cigányvizsgálatok... *i.m.* 479.

³ Gondoljunk arra a karrierre, amit a „ki a cigány?” kérdése a magyar cigányvizsgálatokban Szelényiék válaszától egészen Obláth Márton diskurzív megközelítésig megtett, vagy akár a cigányság etnikus identitásának antropológiai kutatására, amely szinte új antropológiák kidolgozását eredményezte az elmúlt 20 év hazai kultúrakutatásában...

⁴ A cigányság az ország testének része – Sólyom László köztársasági elnök interjúja a Népszabadságnak. *Népszabadság*, 2009. február 28. (<http://www.keh.hu/interjuk20090228nepszabadsag.html> – utolsó megtekintés: 2009. július 9.); Gyurcsány Ferenc: *Jobban meg kell ismernünk a cigány kultúrát* (http://kapcsolat.hu/blog/jobban_meg_kell_ismernunk_a_cigany_kulturat/3.oldal – utolsó megtekintés: 2009. július 9.)

befogadásának, kiadásának, aktualizálásának, úgy tűnik, szerves része a szövegen kívüli térben jelenleg kialakult cigány-magyar, konfliktusos társadalmi-hatalmi-politikai viszony.

Antropológiai kérdés annak megválaszolása, hogy mi lehet ennek az oka: mi az az egyediség a cigányok (?) „másságában”, és/vagy e különbség tekintete során létrehozott pozíciókban, ami a szóban forgó politikai platformot a diskurzusok változékonny formáiban minduntalan létrehozza... Kérdéses, hogy valóban léteznek olyan csoportok, illetve bizonyos csoportokhoz kapcsolódó sajátos témák, fogalmak, amelyek az idegen kérdését eleve eltérő módon intézményesítik, s alkalmasabbak, könnyebben felhasználhatók a direkt vagy szimbolikus politikai akciók során?

A *Magyarország felfedezése* című könyvfolyamban 2008-ban megjelentetett mű sok tekintetben speciális: az 1937-ben Sárközi György által alapított, majd 1970-ben újraindított szociográfiai sorozatban Romano Rácz Sándor *Cigány sora* a második olyan kötet, amely fikciós beszédmódjával a cigánydiskurzusokhoz kapcsolódik,⁵ s az első olyan reprezentáció, amelyben a szerző, a megjelenített „idegen”, a „szignifikáns másik” kulturális-nyelvi világa kapcsán, önmagát „kérdézi ki”.⁶

Ennek a „kikérdezésnek” két konstitutív eleme van: mivel látszólag autobiografikus szövegről van szó, a könyv egyik hangsúlyos vonása természetesen a személyesen megélt múlt, az egyén történelmi tapasztalatainak narratív megjelenítése, amelyhez a személyiség változása, időbeágyazottsága, az identitás *történetiségének* élménye (mint öntapasztalat) feltétlenül hozzátartozik. A könyv másik meghatározó jellegzetessége, hogy a múltra vonatkozó reflexiók keretét az etnikus nézőpont adja: a szerző „cigányként” szólítja meg önmagát, mint saját elbeszélése tárgyát; „cigány” emlékezőként akarja elmesélni élete és közössége történetét,⁷ mint a *mainstream* történelmi narratíváktól eltérő történetet. Mivel

⁵ Az első: Diósi Ágnes: *Cigányút*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988.

⁶ Vö. Karl – Heinz Kohl: A dialogikus antropológia – egy illúzió? In: Biczó Gábor (Szerk.) *Az idegen*. Debrecen: Csokonai 2004. 138–151.

⁷ Ennek a kikérdezésnek, illetve a „megtörtént” felidézésének módszertani, ismeretelméleti problémájára utal Kovai Cecília, amikor hangsúlyozza, hogy az általa elemzett cigány élettörténeti elbeszélésekben a „múlt” emlékezetét nem kizárólag a „cigányságra” történő „örök reflexió” határozza meg. Mint írja: „egyik elbeszélő sem tartozik azok közé, akiknek élete majd minden mozzanatát a cigánysággal való viszony rendezi [...]. Életük tele van olyan szituációkkal, melyekben a „cigányság” mint értelmezési keret nem lép működéskébe. Egyetlen közös bennük, hogy „cigányként” szólítottuk meg őket, kértük, hogy meséljenek az

ez a két jellegzetesség Rácz könyvének alapattitűdje, a kötet szélesebb szakirodalmi környezetét, a cigányok történetiségével, történelmének elbeszélésével foglalkozó munkák adják. Ennek kapcsán feltétlenül két megjegyzést kell tennem:

1. Az elmúlt két évtizedben kibontakozó magyarországi cigánykutatás szűkebb értelemben vett historiográfiai, társadalomtörténeti ágában – talán eléggé egyoldalú módon – a be- és kitelepítés, az elűzetés, az ellenőrzés, a fegyelmezés, a büntetés, a cigány csoportok történelmi traumái, a pogromok emlékezete, vagyis a „hatalom” gyakorlatai és megsemmisítő akciói alkották az etnikus (a „cigány”) történetiség általános értelmezési keretét.⁸ Ez a tematikus egyoldalúság – a cigányok történetének biológiai retorikája: a „test” és a vele való bánás *technológiájának* (!) túlsúlya a történettudományi diskurzusban – valószínűleg nem magyarázható maradéktalanul pragmatikus okokkal. (Sem azzal, hogy a primer, írásos történeti forráscsoportok: hivatali jegyzőkönyvek, rendeletek, törvények stb. a „hatalom” forrásai, ezért belőlük *elve* ennek a politikai/hatalmi asszimetriának a története következik; sem azzal, hogy a rendszerváltás utáni szimbolikus politikai küzdelmek (= nemzetépítések) ilyen formában, ebben a sajátos tematikai érdeklődésben hatottak volna

---

életükről [...]. És miután eleget tettek kérésünknek, mi szintén „cigányként” beszéljük el őket [...]. De ezek a szövegek már régen elvesztették azt az ártatlanságukat, hogy csak beszélnek valamiről, és nem létrehozzák azt.” Kovai Cecília: „Elhető volt az a világ, de sok mindenben leredukált minket”. 175–230. In: Kovács Éva (szerk.): *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézete – 1956-os Intézet. 2008. 176–17.

⁸ Például: Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon, 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz*. Cserépfalvi Kiadó: Budapest, 1992.; Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Osiris–Századvég Kiadó: Budapest, 1995.; Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója: Kaposvár, 1998.; Purcsi Barna Gyula: *A cigányrazziáktól a megsemmisítésig*. In *Polgárjogi füzetek*. é. n. II. évfolyam, 1. szám, 4. füzet.; Bernáth Gábor (szerk.): *Porrajmos. Roma Holocaust túlélők emlékeznek*. Roma Sajtóközpont: Budapest, 2000.; Purcsi Barna Gyula: „Fekete személyi igazolvány és munkatábor. Kísérlet a cigánykérdés »megoldására« az ötvenes évek Magyarországnán”. *Beszélő*, 2001. június, 26–37. Bernáth Péter – Pólyák Laura: „Kényszermosdatások Magyarországon”. *Beszélő*, 2001. június, 38–45.; Szita Szabolcs (szerk.): *Tények, adatok a cigányok háborús üldöztetésének (1939–1945) tanintézeti feldolgozásához*. Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ: Budapest, 2000., Katz Katalin: *Visszafojtott emlékezet. A magyarországi romák holokausztörténetéhez*. Budapest: Pont Kiadó, 2005.

vissza a történettudományi beszédmódra, vagy épp ellenkezőleg: egyfajta posztkolonialista kritika részét képezték).

2. Másfelől közismert, hogy a szocializmus összeomlásával a középkelet európai térségben, s így Magyarországon is, a „nemzeti” beszédmód az „*ellopot*”, „*megsemmisített*”, „*háttérbe szorított*” múlt, illetve „*kirekesztett*”⁹ történelmi tapasztalok rekonstruálását, felértékelődését – egyáltalán: a különböző emlékezési gyakorlatok turbulenciáját hozta.¹⁰ A szocializmusban háttérbe szorított társadalmi csoportok közül – ahogy Niedermüller Péter megjegyzi – a rendszerváltást követően a legtöbben szót kértek, hogy elmesélhessék saját történetüket,¹¹ mégis, a túlbujánzó emlékezet (a folyamatosan megjelenő önéletrajzok, naplók, memoárok, élettörténeti elbeszélések, történelmi visszaemlékezések stb.), illetve a magyarországi cigánykutatások intézményesülése ellenére, mintha a cigány elbeszélők tanúságtétele mindmáig hiányozna.¹² Sőt, nem csupán a cigány kommunikatív emlékezet elbeszéléseinek gyűjtése, de antropológiai, szociológiai elemzése-feldolgozása, elméleti és módszertani problematizálása is érintetlen tárgyterületnek tűnik¹³ – talán ennek köszönhető, hogy a cigány *történetiség* kérdése mindmáig

⁹ Vö.: Niedermüller Péter. A nacionalizmus kulturális logikája a poszt szocializmusban. In: *Századvég*, 2000. tavasz, 91–109.

¹⁰ Lásd: Kovács Éva: Az élettörténeti emlékezet helye az emlékezetkutatásokban. Tudománytörténeti és kutatási bevezető. 9–40. Uő. (szerk.): In: Kovács Éva (szerk.): *Tükörszilánkok... i.m.* 13.

¹¹ Vö.: Niedermüller Péter: A nacionalizmus... *i.m.* 94.

¹² Civil vállalkozás a Roma Sajtóközpont digitális archívuma (www.rroma.hu), amely cigány-témájú fotó- és dokumentumtárat, valamint etnikus történelmi tapasztalatokat reprezentáló interjúkat gyűjt, és tesz közzé. A hírügynökség weboldalán azt olvashatjuk, hogy a vállalkozás keretén belül több száz olyan interjú készült, amelyben „*romák mondják el saját történetüket, és nem mások beszélnek róluk*”. A honlapon közölt válogatásból azonban látható, hogy ezek a történetek leginkább a hatalom, az erőszak, az elnyomás, a kemény diktatúrák emlékezete mentén tematizálják a „cigányt” – az adatbázis egy igencsak vitatható szelekció, és történelempolitikai elképzelés eredménye. (Példa erre az oral history gyűjtés eredmény tematikus, szerkezeti felépítése, amely az 1971-es országos cigányvizsgálat néhány kiválasztott szövegén kívül, csupán a térbeli szegregáció eseményeit („Lakni valahol – romaként”), a kényszermosdatások történetét („Egészségügy”), illetve a megsemmisítés fragmentált elbeszéléseit („Holocaust”) tartalmazza.) (Lásd: http://www.rroma.hu/gss_rroma/alpha?do=3&pg=79&m132_act=1&st=4 – utolsó megtekintés: 2009.09.03.)

¹³ A Kádár-korszak „cigány” emlékezetének alapos, narratív antropológia elemzésére csupán a már hivatkozott szakirodalmi példát tudom említeni: Kovai Cecília: „Élhető volt az a világ...” *i.m.* 175–230.

az „eredet” és a „hatalom” (a civilizatórikus – emancipatórikus megközelítések) interpretatív horizontján belül maradt.

Ez az a szélesebb szakirodalmi környezet („hiánydiskurzus”) tehát, amelyhez Romano Rácz Sándor kötetét, mint az idegentapasztalat egy speciális formáját lokalizálhatjuk. Mindez azért lényeges, mert ugyancsak ez az a nyelvi, diskurzív tér, amely lényegében még a tényleges olvasás előtt feloldja a könyv *szövegszerűségének* határait. Hiszen már a konkrét megnyilatkozás előtt egyfajta autenticitást tulajdonítunk a szerző származásának: az olvasás magától a „benszülött” hangjától vár „valamit”; valamit, ami eddig „ismeretlen”, diskurzuson „kívüli” tapasztalat volt. Egyfajta „rendkívüliséget” tulajdonít neki, amit „másként”, a megszokott olvasói pozíciókat feladva akarunk olvasni. De szövegen túli referenciákat sugall magának a kötet műfajának a kérdése is: ha a *Cigány sort* a cigányság irodalmi szociográfiájaként határozzuk meg, akkor „valóság-effektusokat” tulajdonítunk az említett autentikus hangnak, ha önéletrajzírásaként tekintünk rá, akkor azt várjuk tőle, amit a tudományos vagy a történelmi szövegektől: hogy magáról a „valóságról” nyújtson tudást (legyen a „valóság képe”).¹⁴

Természetesen tisztában vagyok a szerző szövegen kívüli státusa, illetve a mű közötti kapcsolat elméleti problémáival.¹⁵ Azt is szem előtt tartom, hogy a szövegek önállóságát, függetlenségét ettől a szövegen túli világtól bizonyos állandó diskurzuselemek (a szerző, a cím, a szöveg materiális állandósága, a kiadás általi elkülönítése más szövegektől),¹⁶ illetve meghatározott műfaji jellegzetességek (mint például a nyelvi forma, a bemutatott tárgy, az elbeszélő helyzete)¹⁷ ilyekeznek szavatolni. Mégis számba kell vennünk ezt a kapcsolatot, mivel úgy tűnik, hogy a könyv megírásának-olvasásának „retorikájára” az említett *politikai* kontextusok valamilyen módon visszahatnak.

Az az ismeretelméleti probléma, amit a „cigány” egzotizált idegenségével szemben a különféle diskurzusok támasztanak – s amit a politika a saját nyelvén önmaga számára társadalompolitikai, szociális, strukturális

¹⁴ Philippe Lejeune: Önéletírói paktum. 17–46. In: *Uő: Önéletírás, élettörténet, napló*. Budapest: L' Harmattan Kiadó, 2003. 37.

¹⁵ Lásd: Michel Foucault: *Mi a szerző?* In: Dobos István (szerk.): *Olvasáselméletek I*. Debrecen: KLTE Egyetemi Kiadója, 2001. 9–25.

¹⁶ Kulcsár Szabó Zoltán: Intertextualitás és a szöveg identitása. 339–344. In: *Olvasáselméletek I. i.m.* 340.

¹⁷ Az önéletírás műfajában e három kritérium funkciójáról nagyszerű elméleti áttekintést nyújt: Philippe Lejeune: Önéletírói paktum. *i.m.* 18.

problémaként, a társadalomtudomány módszertani-elméleti problémaként, az irodalomtudomány pedig esztétikai problémaként kódol le –, minduntalan újrakonfigurálja a cigány-tematikájú szövegek olvasását. Úgy vélem, ezzel a szélesebb értelemben vett nyelvi térrel lép kölcsönhatásba a *Cigány sor* is, amennyiben a szöveggel való viszonyt egy sok tekintetben anonim(izált), de a szokásosnál mégiscsak szigorúbb társadalmi tekintet, a normatív olvasás egyedi, etnicizált-politikai tekintélye (?) övezi. Mindennek annyiban van jelentősége, amennyiben képes rámutatni azokra a folyamatokra és funkciókra, amelyek a kötet olvasásakor a szövegen „kívüli” politikai tartalmakat szükségszerűen, mint szövegen belüli jellegzetességeket írják „vissza” a műbe. A továbbiakban néhány jellegzetes diskurzív stratégia kiragadásával ezekre a mechanizmusokra kívánok reflektálni. Termékenynek tűnik ebben a munkában egy narratív antropológiai szemlélet, amely noha a hatalmi problémáktól nem lehet teljesen mentes (hiszen nincs értéksemleges diskurzus), mégis, az értelmezés számára talán kellő távolságot alakíthat ki a szöveg politikai implikációival szemben.

1.2. Az „idegen” hangja

Romano Rác Sándor kötetének címe, a *Cigány sor* számos jelentéssel rendelkezik. A cím egészének kijelentése magára a megnyilatkozásra, az idegen nyelviségére vonatkozik, szétbontva azonban a cím szerkezeti elemeit, e nyelvi forma más-más aspektusai válnak hangsúlyossá.

A kijelentés modalitása szerint a hangsúly a jelzős szerkezet első tagján van: az idegen hangja szót kér, meg akarja mutatni magát, miközben a szerző ezt az idegenséget egy etnikus identifikáció keretein belül határozza meg (*'Cigány sor'*). Ezt hangsúlyozza a borítón látható fotó jelenléte is, amelyen egy ajtórés sötétjéből, két kiflivel a kezében, egy hátizsákos gyerek lép elő. A cigányábrázolások valamennyi toposzát mobilizálja a kép szimbólumrendszere: a gyerek szegénységével (*'kenyér'*) szemben, a hátizsákba rejtett útravaló (*'gazdagsága'*) áll, ami valamilyen „valódi lényeg”, „érték” romantikus metaforája lehet. A sötétből a fénybe lépő kisfiú a küszöbön áll (*'liminalitás', 'határlét'*), mielőtt hosszú *vándorútra* indul: ezek a motívumok majd a könyv élettörténeti elbeszélésben a szerző idegen-tapasztalatának történeteként vissza-visszatérnek.

A cím jelzős szerkezetének másik tagja, mint írott jel, nyelvi alakzat ('mondatsor'), utalhat a megnyilatkozás lezárhatatlanságára, arra, hogy ez a scriptura, amelyért a könyv egésze felel, csupán egy a még megnyilatkozásra váró sorok végtelenéből: az *elbeszélhető vagy még el nem beszélt* cigány szövegek, textusok halmazából. Ebben az értelemben ennek a megnyilatkozásnak nincs igazi kezdete és vége: a csoport plurivokalitása helyett a csoport egyik tagja beszél, megelőlegezve a majdani közös hangot. Ez a beszéd azonban abban a viszonyban, amelyben a szerző saját megnyilatkozására tekint, egyfajta drámaisággal rendelkezik: a szerző intenciója, hogy azok, akikhez (az olvasásban a) szövegével „fordul”, a megnyilatkozás egészét tekintsék egyetlen, egyszeri, önmagában álló sornak.

A cím következő jelentésrétege a mindennapi élet speciális terére ('cigánysor') utal, egy szövegen kívül megmutatható, periférikus fizikai helyre (locusra), amelyen keresztül mind a társadalmi lét (a 'cigánytelepek világa'), mind pedig az adott megnyilatkozás ('cigányok nyelve') elzártsága, peremhelyzete az autoritással bíró helyek, szövegek rendszerében kifejezhető. Ez utóbbi jelentésben a kötet cím intertextuális irányba is felnyitható: Veres Péter 1940-ben, *Gyepsor* címmel kiadott kötete¹⁸ a két világháború közötti szegényparasztság, a számkivetett napszamosok, a nincstelen cselédek életmódjának, mindennapjainak, társadalom alatti létének (esztétizált) ábrázolása volt a korabeli tényfeltáró irodalomban. (Megjegyzendő, hogy Veres Péter klasszikus irodalomtörténeti recepciójában a szegényparaszti osztály szuggesztív ábrázolásában, autentikus társadalomrajzában szintén jelentős szerepet tulajdonítottak a szerző származásának.)

1.3. Az *elbeszélés stratégiái*

A címben előre jelzett „idegen” hang a kötet önéletrajzi terében¹⁹ jön mozgásba. Ennek a diskurzív térnek az elemzése előtt a következő néhány mondatban foglalhatjuk össze a könyv sematikus tartalmát.

¹⁸ Veres Péter: *Gyepsor*. Budapest: Bolyai Akadémia, 1940.

¹⁹ Az önéletrajz műfajának meghatározásában Philippe Lejeune definícióját követem: „Visszatekintő prózai elbeszélés, melyet valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt pedig magánéletére, különösképp személyiségének történetére helyezi”. Lejeune hangsúlyozza, hogy ugyan a definíciójában meghatározott kritériumok ideáltípusok, mégis egy feltételnek maradéktalanul teljesülnie kell,

A cselekményesítés több szálon fut ugyan, de az alaptörténet Rácز saját sorsa: a Nógrád-megyei falu cigánytelepéről induló szerző élet-történetét kíséri végig a könyv. A gyerekkori élményektől, az otthon, az iskola világtól egészen a felnőttkorig, a cigány értelmiségivé válás folyamatáig vezet el a narráció. A szerző kitüntetett élettörténeti fordulópontjain keresztül a könyv betekintést nyújt a romani cigányok mindennapi életébe, a cigánytelepek kapcsolatrendszerébe, belső életét meghatározó tényezőkhöz, illetve a Kádár-korszakban bekövetkezett politikai fordulatok eredményeibe: a cigánytelepek szisztematikus felszámolásának következményeire, a személyiség társadalmi miliójában bekövetkezett változásokra, valamint a cigány politikai érdekképviselet történetébe. Az élettörténeti epizódok momentumainak, illetve a csoport társadalomtörténetének rekonstruálásával Rácznak két célja van: egyfelől igyekszik létrehozni részleges önképét (részleges, hiszen folyamatosan korlátozza saját személyisége totalitását azzal, hogy az élet minden mozzanatát az „etnikus” aspektusaira bontja le), illetve megpróbálja tisztázni viszonyát személyes etnikus identitásához. Másfelől a könyvben szintézist kell adnia a mai magyar-cigány ösztársadalmi viszonyoknak: létre akarja hozni azt a történelmi tablót, amely dinamizmusában, kialakulásának folyamatában értelmezi azt, „ami volt”, és a jelenlegi cigány-magyar belpolitikai, identitáspolitikai helyzetet. Milyen nyelvi eszközökkel, és pontosan milyen történeti diskurzusban jeleníti meg ezeket a tartalmakat a szerző?

Romano Rácз Sándor *Cigány sora* összetett narratív stratégiákkal létrehozott szövegmű, amely az elbeszélő pozíciók megsokszorozásán keresztül többszintű olvasásra ad lehetőséget. A könyv narratív szerkezete formálisan két alaprétgre bontható: az első önéletrajzi elbeszélés (a), a második: a személyiséget beágyazó cigány közösség társadalomtörténete (b). E két retrospektív elbeszélés párhuzamosan, de más-más időbeli rend²⁰ mentén „futtatja ki” az olvasást a narrátor emlékezetének legtávolabbi „múltjától” (1940-es évek) egészen a kijelentés legközvetlenebb jelenéig (a megírás „mostjág”).

---

nevezetesen az önéletírás létrejöttéhez: szükség van a szerző, elbeszélő, szereplő azonosságára. (Philippe Lejeune: Az önéletírói paktum. *i.m.* 18–19.) Mivel e három fogalom egymásra vonatkozását magam is evidenciának tekintem, Romano Rácз könyvének elemzésekor a szerző-elbeszélő-szereplő kategóriáit szinonimaként, felváltva használok.

²⁰ Vö.: Francois Hartog: *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*. Budapest: L' Harmattan – Atelier, 2006.

Az önéletrajzi szöveg olyan kommunikációs aktus, amely a „ki vagyok?” kérdésére a „hogyan váltam azzá?” elbeszélésével válaszol – állítja a személyes irodalmi szövegek műfajelméletének kiváló teoretikusa, Philippe Lejeune.²¹ Romano Rácz Sándor könyvében a személyiség változásának ez a narratív megjelenítése az eltávolodás, az elkülönbözés és kiszakadás története. Az önéletrajzi elbeszélés első helyszíne szülőfaluja, Magyargéc, az 1940-es évek végének Nógrád-megyei települése; a narratív elbeszélésben ez az az önéletrajzi tér, amelyben még minden azonos önmagával, és ez az az „elmúlt jelen”, amelyről elmondható, hogy „minden a helyén volt”, otthonosan mozogtunk, jól éreztük magunkat benne” (133.o.). A kötet utolsó jelenete szintén a gyerekkor idilli helyszínéhez, Salgótarjánhoz kötődik, ahová több mint hét évtized után tér vissza az élettrajzi elbeszélés szereplője. A két időbeli-térbeli szcena között az identitás-keresés drámai elbeszélése feszül: a lineáris cselekményesítést a családtól, a szűkebb-tágabb kárpáti cigány közösségektől való eltávolodás és a visszatérés momentumai tagolják; az eltávolodás élettörténeti epizódjain keresztül alkotja meg a két kulturális univerzum, a cigány és nem cigány társadalom határán, peremén élő személyiség képét. („Nem találtam semmiféle kapaszkodót, *légtüres térben éltem.*” (77.o.))

Romano Rácz Sándor könyvében a narráció önéletrajzi szintjén ábrázolt idegenségélménynek, mint *társadalmi tapasztalatnak* a háttérben részben az *öntapasztalás* időbeágyazottságának (narratív) problémája rejlik. Az önéletrajz szerzője az elbeszélés kezdetén „én”-ként rekonstruált nyelvtani személlyel szemben, *eleve* (!) egyfajta „történelmi” távolságban van, hiszen személyiségének totalitása éppen a könyv végén „álló” jelenben foglal helyet.²² Ehhez a távolsághoz, vagyis egykori önmagához, saját maga történetiségéhez csak annak a narratívának a keretein belül férhet hozzá, amelynek a célja éppen a „múlt” és a „jelen” közötti távolság megszüntetése. Az idegenségélmény mint öntapasztalás tehát abban az ellentmondásos nyelvi térben keletkezik, amely az élettörténeti

²¹ Philippe Lejeune: Még egyszer az önéletrajzi paktumról. 225–244. In: Uő.: *Önéletírás... i.m.* 230.

²² „Az önéletírás virtuálisan már a kezdetétől fogva befejezett, mivel a kezdődő elbeszélésnek a leírás pillanatához kell elérkeznie. Ismerjük az elbeszélés végpontját, mivel épp ott vagyunk, és mert mindezt azért fogjuk leírni, hogy elérkezzünk eddig a pontig, megmagyarázva azt, hogy miért is vagyunk itt. [...] Még ha a végpont változtatja is a helyét az írás folyamán, én magam szüntelenül egybeesem vele. Mindig saját elbeszélésem végpontjában vagyok.” Philippe Lejeune: *Hogyan végződnek a naplók?* 210–222. In: Uő.: *Önéletírás... i.m.* 213.

elbeszélésen keresztül egyfelől tudatosítja, határozottá teszi ezt az elviselhetetlen távolságot, másfelől azonban igyekszik eltörölni, semmissé nyilvánítani („hozzáférhetővé tenni”). Romano Rác Sándor ebben a tekintetben úgy jár, mint Odüsszeusz, aki a vak dalnok által megénekelte törtériben rádöbben saját történetiségére, és vad zokogásban tör ki, mert „nem tud átlépni a (már elmúlt) jelenből a ma jelenébe, pusztán azáltal, hogy egy történettel – saját történetével – köti össze e két időt, és az előbbit *múlt*tá változtatja.”²³

A megírás végpontjában álló jelenre a narráció kezdetétől vannak utalások (gyerek és ifjúkora kapcsán mindig kilép az elbeszélte múltból, előrefut az elbeszélés végpontjához: „*Ma már tudom*, hogy a hajtóerő, [...] a bizonyítás vágya volt.” (5.o.) „*Ma azonban már tisztában vagyok* anyám származásával, és értem az okát annak...” (24.o.) „...*utólag visszatekintve* megállapíthatom...” 39.o. stb.). A szerző ezt a temporalitást hozza mozgásba, amikor a „múlt” önazonosságát és a „jelen” idegenségét állítja egymással szembe; a gyerekkor stabil, etnikus identitásba ágyazott személyiségének története a könyv végére szembe kerül a felnőttkor ambivalens, fragmentált személyiség képének elbeszélésével, míg végül az identitás kérdése az elbeszélés végéhez közeledve nemes egyszerűséggel felfüggesztődik. A szerző a narráció egy pontján átadja az „én” történetének helyét, mielőtt maga az önéletírás befejeződne (nem tudjuk meg, hogy a megnyilatkozás alanyával végül is mi történt, a 121. oldalon kivonul a szövegből, pontosabban: nézőpontot vált, s ettől kezdve a narrátor jelenléte, funkciója sokkal inkább a tanúéra, nem pedig a főszereplő státusára hasonlít).

b) Az elbeszélés másik szintje a személyiség változásának keretet adó mikrotársadalom átalakulásának története. Ebben a szövegrétegben a Nógrád megyei cigányok (bőrösök, szegkovácsok, zenészek, mezőgazdasági-erdőgazdasági idénymunkások stb.) vidéki társadalmától a városi cigányok polgári, értelmiségi világához jutunk el – a térszínváltás kronológiai íve az 1960-as évek erőszakos politikai programjától a rendszerváltás utáni cigány identitáspolitika, illetve érdekképviselet lehetetlenségéig vezet.

A párhuzamosan mesélt két szöveg élettörténeti és társadalomtörténeti epizódjainak aránya változó, az élettörténeti elbeszélést már a kezdetektől felpuhítja, megszakítja a „közösség” hangja. Az önéletrajzi „én” mintha nem tudná mondani magát, mert a „ki vagyok kérdése?” helyett folyamatosan a csoportidentitás kérdéseibe („kik vagyunk?”, „miért let-

²³ Francois Hartog: A történetiség rendjei... *i.m.* 59.

tünk ilyenné?) ütközik. Ilyenkor az „én” privát élményei, attitűdjei az önéletrajzi emlékezetben zárójelbe kerülnek (62–63.; 78–79.o.) Sőt, az olvasásban előrehaladva egyre inkább nyilvánvalóbbá válik, hogy az elbeszélte élettörténet epizódjainak *értelme* nem közvetlenül a szerzőre, hanem a „benszüllött” hangja által képviselt csoportra vonatkozik, akiknek az íróhoz mért távolsága a könyvön belül folyamatosan változik.

Az elbeszélés első két szintjéhez (a, b) stilisztikailag és tipográfiailag is elkülönített, kurzivált szövegrészek kapcsolódnak, amelyek egy harmadik elbeszélői pozíciót (c) jelölnek ki. Ebben a szerző a bemutatott két elbeszéléstípus eseményeit, cselekményeit, szereplőinek gesztusait kommentálja – egyfajta külső horizontból tekint arra, akire a nyelvtani személy „én”-jének aspektusai (a, b) vonatkoznak. A harmadik beszéd típusnak az önéletrajz más rétegeivel fenntartott, sok esetben szervesen tartalmi, stilisztikai, nyelvi kapcsolatait szemlélve²⁴ nagyon fontos hangsúlyoznunk, hogy a szóban forgó narrátori pozíció a szerzői újraolvasással keletkezik. Ebben az értelemben ugyanolyan paratextuális nyelvi jel, mint a kiadás, a könyv címe, a narrációt bevezető mottó vagy akár a fülszöveg szerkesztői-szerzői gesztusa. Rácznál a primér elbeszélésbe beékelődő szövegrészeknek az a funkciójuk, hogy a „múlt” értelmét, az élettörténeti epizódok tartalmának jelentéseit – egy politikai metanarratíva alapján – hatékonyan rendezzék újra. (A későbbiekben erre részletesebben kitérünk.)

Ezek a kommentárok a nyelvészet, az antropológia, a néprajz stb. módszertani, elméleti diskurzusán keresztül interpretálják az önéletrajzi elbeszélés legkülönfélébb témáit (roma térhasználat, településszerkezet, életmód, gazdasági stratégiák, a csoportrétegződés elvei, társadalmi kapcsolatrendszerek, hitvilág, tisztasági-, étkezési tabuk, időhöz való viszony, adaptációs kényszerek stb.). Az analitikus szakszövegektől a politikai

²⁴ Csupán egy-egy példát ragadnék ki a tartalmi (1.), stilisztikai (2.) diszkrepancia szemléltetésére:

1. „Családunk tehát ketté szakadt. Szenvedtünk ettől a szakadástól, de nem voltunk tudatában annak, hogy mi történet, mi az oka a szenvedésünknek [primér önéletrajzi szöveg]. *Valamennyi cigány építkezési és települési mód magán viseli a roma térhasználat legfőbb jegyeit, nevezetesen, hogy a személyes és társas tér közötti határ elmosódik ...* [paratextus a cigányok térhasználatáról] 25.
2. „Abban a korban voltam, amikor a fiúknak házasodni kell. Nagy volt a rám nehezedő nyomás [primér szöveg: személyes stílus]: *Az a körülmény, hogy a fiataloknak a biológiai érést követően azonnal házasságot kötöttek, feszültségmentessé tette az átmenetet, a felnőtté válást. A fiatalok korán, már tizenkét-tizenhárom éves korukban elszámították a család jellemző gazdasági tevékenységeinek gyakorlásához szükséges ismereteket is.* [paratextus: társadalomtudományos stílus]” 59.

nyilatkozatokig terjedő paratextusok eltérő ismeretelméleti státusokat (tolmács, fordító, az idegen kultúra reprezentánsa stb.) kölcsönöznek a narrátornak. Továbbá folyamatosan váltakoztatják a kommunikációs aktusban megszólított címzettek körét is (néhol ez az interpretáció az önértelmezés, az önmegértés hermeneutikai aktusává válik). A kommentárok az elbeszélői pozíciók megsokszorozódásához vezetnek, feltérlik a főnarratíva témáit, amelyek már eleve nem voltak egységesek (az élettörténetet felülírta a közösségtörténet).

Romano Rác Sándor önéletrajzi könyvében a cím jelentésrétegei által előre jelzett idegen „hangja”, kulturális „nyelve” tehát nem a horizontok összeolvadásában, hanem az elbeszélői nézőpontok váltakoztatásán, az élettörténeti, a társadalomtörténeti, illetve az ezekre reflektáló, tárgyiasító szövegek nyelvjátékán keresztül töltődik fel tartalommal. A szerző egyfelől a horizontváltásokkal, a „hangok játékával” tolmácsolja identitásának bizonytalanságát, másfelől ezeknek a műfajoknak, narrációs szinteknek az egybejárásával zárja ki, hogy a cigányok társadalomtörténetének narratíváit pusztán *regényként*, a személyiség történetét pedig tisztán *önéletrásként* olvassuk²⁵ újra. Nagyon fontos hangsúlyoznunk, hogy ebben a mozzanatban egy izgalmas hitelesítési aktust láthatunk: az idegen reprezentációjában az önéletrajzi elbeszélés hitelesíti a közösség társadalomtörténetét, hiszen „az önéletrás éppen azt meséli el nekünk, amit egyedül ő mondhat el”²⁶ – ezért mindig *azonos* önmagával. (Ezáltal ennél az elbeszéléstípusnál, mivel ön-referenciális diskurzusról van szó a *hűtlenség*, illetve a *nem hiteles*, a *nem valóságos* ábrázolás problémája lényegében fel sem merülhet.) És fordítva: a cigány csoportok társadalom- és politikatörténete lehetővé teszi, hogy a személyiség kialakulásának elbeszélése ne csupán önmagára (kizárólag magára az önéletrajzi szerzőre-elbeszélőre-szereplőre) vonatkozzon! Ezért tűnhet úgy, hogy a *Cigány sor* egy átmeneti beszédmóddhoz, az irodalmi szociográfia műfajához tartozik. (Ez a műfaj a közbeszédben az idegen reprezentációjának egyfajta egészséges kompromisszumaként tétéleződik: hiányának tekintik, hogy *ugyan* egy fikciós nyelven keresztül küzdi le az idegennel szembeni távolságot, pozitívumaként könyvelik el azonban, hogy *mégiscsak* a „valóságot” ábrázolja).

²⁵ Ebben Romano Rác Sándor narrációs technikája hasonlóságot mutat André Gide mozgó perspektívájú önéletrásával. Vö. Philippe Lejeune: Gide és az önéletrajzi tér. In: Uő. *Önéletrás... i.m.* 67.

²⁶ Philippe Lejeune: Az önéletrói paktum... *i.m.* 38.

1.4. Az „idegen” hang társadalomtudományi haszna

Romano Rác Sándor *Cigány sor* című munkája fontos és üdvözlendő darabja az idegenség kérdését firtató sokféle diskurzusnak. A könyv jelentőségét számunkra azonban feltehetően nem referenciális értékei adják, hiszen egyfelől tárgyi megállapításainak jelentős része (tér- és időhasználatról, étkezési- és tisztasági tabukról, a romák gazdasági stratégiáiról, csoportközi viszonyaikról, belső rétegzettségükről stb.) közismert a cigány csoportokkal foglalkozó recens társadalom- és kultúratudományos irodalomban. Másfelől az a történeti emlékezet, amely segítségével a szerző személyiségének történetét, illetve a magyar cigányok elmúlt fél évszázados múltját felidézi, nem „ártatlan” diskurzus; az „én” történetének felcserélése azokra, akiket az olvasásban képviselni akar, olyan emlékezési gyakorlat, amely önmagát állítja a történelempolitika szolgálatába. Ezért azt sem hiszem, hogy a könyv kivételességét társadalomtörténeti értékében kell keresnünk. A Romano Rác által elbeszélte társadalomtörténet *imaginárius* történeti diskurzus, amely határozott politikai és morális céllal rendelkezik. Ezt a politikai tanítást a könyv tematikája – a „cigány”-ság idegensége, a társadalom egészen belül elfoglalt szerkezeti helye, szerepe, funkciója; a hatalom felett diszponáló csoportok társadalmi-politikai felelőssége, önismereti érdekeltsege stb. –, és a narrációs formák, alakzatok viszik bele a szövegbe. Ebben a vonatkozásban valóban csupán egyetlen történet az elbeszélhető cigánytörténetek közül.²⁷ (A könyv ebben a tekintetben beteljesítette a cím által előre jelzett konnotációkat.)

A *Cigány sor* az idegentapasztalat lírai parafrázisa – a könyv narratív stratégiáinak bemutatásával ennek az *irodalmi* beszédmódnak a formális szerkezetét, működési elveit, a különböző nyelvi szintek egymásra hatását mutattam be; ezzel készítettem elő a politikai implikációk tartalmának kérdését. Azoknak a mechanizmusoknak a vizsgálatát, amelyek

²⁷ Kovai Cecília öt cigány élettörténeti interjú elemzésén keresztül „demonstrálja”, hogy mind a Kádár-korszak történelmi tapasztalata, mind pedig az identitás etnikus („cigány”) perspektívái az adott élettörténeti elbeszélésekben változatos formákban, különböző módon tematizálódnak. Kovai gondolatmenete szerint nincs „*cigány*” (=etnikus) történelmi tapasztalat, csak olyan történeti narráció, amelyben az élettörténeti emlékező identitásának „cigány” aspektusaihoz nyúl, vagy amelyben az emlékezőt „cigány” öntapasztalásában szólítják meg (hívják *be*, kényszerítenek megnyilatkozásra a diskurzusban) mások – a szerző megállapításával, amellyel végső soron szövege módszertani dilemmáját kívánja megalapozni, csak részben értek egyet. Vö.: Kovai Cecília: „Élhető volt az a világ...” *i.m.* 175–230.

a narratív alakzatok politikai *értelmére* vonatkoznak. Ennek kapcsán kívánok kitérni a szerzői pozíció „jelenének” direkt politikai jelentéseire, amelyek visszaíródnak az elbeszélésbe.

Romano Rácز könyvében a politikai diskurzust a szöveg egészére vonatkozó paratextus vezeti be: ez nem más, mint az első oldalon álló mottó, amely már előre véleményezi, rekontextualizálja a későbbi elbeszélésben kibontott történetet:

„A mi nyugati társadalmaink arra valók, hogy változzanak [...] A 'primitívnek' mondott társadalmakat viszont úgy alkották meg tagjaik, hogy tartsanak. (Claude Lévi-Strauss)”

A választott mottó Lévi-Strauss *A kulturális diszkontinuitás és a gazdasági-társadalmi fejlődés* címmel, 1962-ben megtartott konferencia-előadásának írott változatából származik; az adott szöveghelyre, illetve bizonyos elemeire a *Cigány sor* szerzője többször hivatkozik (5., 8. 23.o.). Hogy megértsük Rácз politikai attitűdjét, meg kell jegyeznünk, hogy az általa beidézett Lévi-Strauss-féle szöveg az 1960-as évektől kibontakozó posztkolonialista antropológiai kritika eszmei vonulatához tartozik, amelyben Lévi-Strauss egy totális politikai, és egyszersmind egy totális morális ítéletet fogalmaz meg a kolonizációt végző, fejlett ipari társadalmakra vonatkozóan. Előadásában a fejlődés paradigmájának elhanyagolt összetevőire hívja fel a figyelmet, nevezetesen arra, hogy a kulturális diszparitásoknak súlyos történelmi ára van: a nyugati társadalmak ipari fejlődését – mint írja – éppen az a kolonizációs folyamat teremtette meg, amely a „primitív” társadalmak összeomlásához vezetett: „...Azok a társadalmak – jegyzi meg a francia antropológus –, amelyeket ma 'elmaradottnak' nevezünk, nem maguktól váltak azzá. (...) A fejlődés tette őket azzá, a maga mohó követeléseivel, aminek ma ugyanez a fejlődés láttatja őket. (...) Az idegenség az 'elmaradottnak' mondott és a mechanikus civilizáció között abban áll, hogy ez a mechanikus civilizáció saját termékére talál bennük, vagy pontosabban, azoknak a rombolásoknak a másik oldalára, amelyeket, hogy létrehozza saját valóságát, bennük véghezvitt. (...) Nem lehet elfelejteni, hogy [ez a kapcsolat – B.S.] több évszázadon keresztül nagyon is konkrét formájában mutatkozott meg: az erőszakban, az elnyomásban és a népiirtásban.”²⁸

²⁸ Claude Lévi-Strauss: *A kulturális diszkontinuitás és a gazdasági-társadalmi fejlődés*. 253–260. In: Uő.: *Strukturális antropológia II*. Osiris Kiadó: Budapest, 2001. 255.

Lévi-Strauss posztkolonialista kritikájának hangvétele Romano Rác könyvének egészen keresztülvonul, a francia antropológus társadalomkritikai, politikai beállítottságát a *Cigány sor* szerzője a cigány-magyar viszony leírásához használja fel. Rác történeti beszédmódja a cigányok társadalomtörténetét az 1960-as évektől egyfajta pusztulástörténetként írja le,²⁹ a cigány kultúrát érintő tartalmi, formai változásokat, a modernizálódás különböző formáit pedig a kultúrahagyás, illetve az autentikus roma kultúra erodálódásaként jeleníti meg.³⁰ Rác könyvének végére a társadalmi, politikai változások (= *a történelem*) nyomására az archaikus, „eredeti” cigány kultúra feloldódik, a különféle rítusokkal, hiedelmekkel, (tisztasági, szexuális) tabukkal átitatott roma világ deszakralizálódik. A történeti elbeszélés a rendszerváltással elérkezik ahhoz a ponthoz, ahonnan a cigány kultúra, mint szubsztancia, megsemmisül: „*Kultúránk kimúló félben van* s annak a másik, megfoghatatlan valaminek, ami készül helyette, semmi köze *a valódi roma kultúrához*: egy hagyomány nélküli, az új keletű negatív és pozitív – többnyire ismerethiányon alapuló – minősítésekből, sztereotípiákból álló konstrukció.” (96.o.) [Kiemelés tőlem – B.S.]. A könyv utolsó, irodalmi eszközökkel ábrázolt, szuggesztív képe ugyancsak azt példázza, hogy az ősi, „évszázadok során kialakult” (134.o.) romani kultúra már nem a mindennapok

²⁹ A 60-as évekről írja: „A váltás kényszere az élet minden területén rájuk [a „cigányokra”] nehezedett: a kötelezővé váló bérmunka, a szokásaik, sőt normáik, alapértékeik kényszerű feladása sokkolóan hatott rájuk.” 66.

³⁰ A falusi zenészek „kezdték kiszorulni a lakodalmakból, átvette helyüket a tánczene és a rezes banda - néha még a cigány családok rendezvényein is! -, el-eljártak még a kocsmába, de végül már ott sem játszhattak. A fiatalok új lehetőséget kerestek: akinek volt tehetsége és ambíciója, tanulhatott, s akár orvos, jogász, tanár is válhatott belőle. Az ő asszimilációjuk volt a leggyorsabb és legradikálisabb: gyerekeik többnyire nem is tudták, hogy egyik vagy mindét szülőjük cigány.” (68.) „A roma nők munkába állása gyökeresen átalakította a gondolkodásmódot.” (69.) „Sokak élete konszolidálódott ekkoriban. Lehetővé vált a tartós fogyasztási cikkek – civilizációs kellékek – vásárlása hitelre, amelyek – közülük is elsősorban a mosógép – áttörést hoztak az asszimiláció folyamatában. Az asszimilációs prés alatt a külső tisztaság követelménye általánossá vált, ami a tisztaságfelfogás gyökeres átalakulását eredményezte. Úgy tűnt, a tabuk fokozatosan eltűnnek (később kiderült, hogy szunnyadó tabuként a tudat alatt tovább élnek.)” (70.) „A romák körében eközben egyre nagyobb az igazodásra való készletés, ami (...) a befogadó kultúra folklorjának túlértékelésében nyilvánult meg. (...) Maradékalanul átvették az öltözködést, viselkedést, szokásokat, sőt a falusi folklorra jellemző profán rítusokat is (...). És közben borzasztóan rosszul érezték magukat. Szenvedtek a mértéktelen alkalmazkodástól, de nem tudták megfogalmazni, mitől szenvedtek.” (70.)

része, csupán a jelen lévő „múlt” partikuláris eleme, egy modern, polgárosodott cigány társadalom részleges történelmi öntapasztalása.

Ez a fikciós-beszédmóddal megalkotott társadalomtörténet, mint minden identitáspolitikai diskurzus, természetesen számos elemében vitatható. (A mindennapi életvilágokban élő cigány emberek a Kádár-korszakról – saját kutatásaim szerint – nem kizárólag a szenvedés, a megsemmisülés narratíváit forgalmazzák.³¹ Sőt, az akkulturációt nem pusztulás-történetként tételezik: az asszimilációs stratégiák mindennapi gazdasági gyakorlataik szerves részét képezik, a test, a bőrszín, a különféle etnikus stigmák eltörlésének szokványos módjaiként funkcionálnak.³² A „hatalomnak” pedig, a cigányok és nem cigányok között létrejövő mindennapi találkozási helyzetekben – Rácz identitáspolitikai diskurzusához képest –, egyszerűen más a kulturális logikája: nem totális politikai alakzatokként, a társadalom szerkezetileg eleve adott tulajdonságaiként írhatók le, hanem performatív gesztusok formájában, melyeknek lerombolása és szimbolikus újjáépítése beszédszituációként változik³³ stb.)

A Rácz társadalomtörténeti diskurzusával szembeállítható más (nem csupán etnikus tapasztalatok mentén tagolt) „cigány” történetek rámutathatnak az elbeszélés politikai implikációira. Megvilágíthatják a szerző

³¹ Tapasztalataimat alátámasztja Kovai kutatása is, aki szerint a Kádár-korszak autoriter politikája akaratlanul is – éppen a Rácz által kárhozott – bérmunka révén átjárhatóvá tette a cigányokat/nem cigányokat elválasztó korábbi merev határokat. A paraszti életformától eltávolodó „magyarok”-nak, és az ipari bérmunkás viszonyába kerülő „cigányok”-nak ugyanis egyaránt egy új életvezetési keret (a ’munkásélethez’) kellett adaptálódnia. A szocialista bérmunka világában való részvétel – mint, ahogy Kovai megjegyzi – maga volt a „munka”, szemben azokkal a foglalkozásokkal, amelyekhez az egyes cigány csoportok a szocialista rendszer előtt – a „parasztok” által biztosított munkaalkalmaknak, a „magyarok” hatalmának kiszolgáltatva – hozzáférhettek. Lásd: Kovai Cecília: „Élhető volt a világ...” *i.m.* 177.

³² „Változó nemzet-diskurzusok...” címmel, egy 2008-ban indított OTKA-kutatás keretén belül, az ukrán-magyar határ-menti régióban több olyan magyar cigány csoportot vizsgáltam, amelyekben az asszimilációt a vágyott „polgárosodás” (’kifejlődés’) standard modelljeként tekintik, egyfajta szükséges és követendő mintaként artikulálják; ellenben a tradicionális, önmagába záródó cigány habitust elítélik (’budis cigány’, ’koszos cigány’, ’gettós cigány’ stb.). A témát érintő antropológiai tanulmányom jelenleg kézirat formában van, a kutatást lezáró kötetben kerül publikálásra.

³³ A performatív cigány identitás- és hatalomépítés mindennapi gyakorlatának egyik példájaként lásd: Borbély Sándor: Változó „határjelek”: a péterfalvi cigányok kulturális és etnikus identitása. In: *Regio*, 2007. 18 évf./1. sz. 51–83.

történelmi elbeszélésének célját, nevezetesen azt a szándékot, amely szerint a diskurzus létezőit az anonimizált hatalom és a megnevezett áldozat alanyaira redukálja, a történelmi változás eseményeit pedig az elnyomás, az alávetés, a megsemmisítés cselekedeteire:

„A diszkrimináció sűrűn szövött hálójával kell szembesülnünk, miközben a mértékadó személyiségek – politikusok, tisztviselők, szakértők – kivétel nélkül egyenlő jogokról, toleranciáról, esélyegyenlőségről papolnak. (...) A kelet-európai apartheid rendszere nem olyan látványos, mint az amerikai és a dél-afrikai volt, de legalább olyan masszív és sokkal képmutatóbb. Míg ugyanis ott az apartheidnek megvoltak a hivatalos, olykor törvényekkel szabályozott formái (...), nálunk hivatalosan tilos a diszkrimináció. De például náci szervezeteket alakítani nem tilos (lásd: Magyar Gárda) s fasiszta demonstrációk sem tilosak, ezért járnak hozzánk Nyugat-Európából is a náci masírozni.” (100–101.)

Már az elbeszélés stratégiai és az időbeliség problémája kapcsán utaltam rá, hogy a szerző idegen-tapasztalatának exponálásában kitüntetett szerepe van a könyv végpontjában „álló” jelennek, annak a pozíciónak, ahonnan egykori önmagát „történelmi” tapasztalatként rekonstruálja. Ez a jelen, a megnyilatkozás „itt” és „most”-ja, a rendszerváltástól eltelt időszak vészterhes, konfliktusos politikai kontextusában gyökerezik, amelyet a narráció a cigányok üldözésének, diszkriminatív elnyomásának és politikai megsemmisítésének jeleneként ábrázol. Már a könyv első oldalain vannak olyan diskurzuselemek, amelyek úgy vetítik előre az önéletrajz megírásának idejét, mint a bemutatott cigány társadalom negatív politikai jövőjét. Például az „akkor még nem züllesztették le a mezőgazdaságot”, vagy az „egy kis gyümölcslopásért nem járt puskagolyó...” (6.o.) típusú mondatok, vagy az 1950-es évekről beszélve „*vajon ma elképzeltető-e, hogy egy cigánygyereket válasszanak meg diákvezetőnek?*” (49.o.) „*Elképzeltető-e, hogy manapság egy magyar család befogad éjszakára egy teljesen ismeretlen cigánygyereket?*” (50.) – féle narratív elemek már a kezdő elbeszélés legtávolabbi múltjának kapcsán is előreutalnak a megnyilatkozás jelenére. A narrációnak arra a pontjára, amikor a „multikulturalitás” (5.o.), a cigány-magyar békés együttélés keretfeltételei az elbeszélő jövőben megsemmisülnek, amikor „egy kis gyümölcslopásért puskagolyó jár”.

A *Cigány sor* más szövegekkel való dialogikus kapcsolatai, illetve az önéletrajz primér rétegeből kilépő elbeszélésformák (c) új jelentéseket adnak az szöveg eredeti értelmének. Az élettörténelmi elbeszélést kezdő

mondat – „Magyar cigány vagyok: romungro. Őseim legalább hatszáz éve élnek magyar földön” (5.) – politikai modalitású mondattá válik, a különféle személyes élettörténeti epizódok (a szerző cigány szótárának kiadása körüli bonyodalmak, a cigány speciálkollégium az ELTE-n, nyelvismereti kurzus stb.), mivel nincs rögzített jelentésük, etnikus sérelmeket sugallnak. Az önéletrajzi elbeszélés egzisztenciális síkja politikai dimenzióba kerül, a személyiség története, az identitáskeresés ellentmondásai, az elidegenedés (el-különbözés) retorikája mind-mind egy transzcendens elbeszélői síkon húzódo politikai tartalmat támasztanak alá. Segítségükkel megfogalmazódik a mai magyarországi cigány-magyar etnopolitikai konfliktus genealógiája, és megfogalmazódik egy morális, politikai ítélet a többségi hatalommal szemben. A szerző idegentapasztalata csupán egy politikailag kiaknázható eszközzé válik.³⁴

Mindezeket szem előtt tartva továbbra is nyitott kérdés, hogy miért fontos mégis számunkra ez a könyv? Hogyan közelítsünk a társadalomtudomány apparátusával hozzá? Az „idegen” kérdése kapcsán milyen kulturális specifikumokkal, a szaktudomány számára milyen jelentőséggel rendelkezik? Véleményem szerint a könyv értékét javarészt műfajából, illetve ismeretelméleti státusából nyeri: egy irodalmi, fikciós nyelv birtoában ír az önazonosság-másság dialektikus viszonyáról, amit a magyarországi cigányvizsgálatok diskurzusa nem akar, és talán érthető okokból nem is tud vállalni. Ennek a sajátos műfajnak, vagy ha úgy tetszik, émikus tekintetnek a *hitelessége, azonossága* a szövegen kívüli világ bizonyos elemeire – éppen a műfaj jellegzetességei, és a bemutatott narrációs formák egymásra vonatkoztatása miatt – nem lehet kérdéses. Hiányossága, esetlegessége azonban ugyancsak ez a nyelv, amely tartalmi, formai szempontból egyaránt alapvetően ideológiai alkotás, amennyiben elfogadjuk, hogy a könyv diskurzusa politikai aspektusokon keresztül teremti meg a megnyilatkozás alanyát.³⁵

³⁴ A szerző ezekkel a politikai implikációkkal akaratlanul is újrakolonizálja azt a (saját) kultúrát, amelyet képviselni akar. Az ön-kolonizációról lásd: Alekszandar Kjoszev: *Megjegyzések az önmagukat kolonizáló kultúrákról* (forrás: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre37/kjosz.htm> – utolsó megtekintés: 2009. 08. 24.)

³⁵ Vö.: Roland Barthes: A történelem diskurzusa. 87–98. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2003. 96.

ZAHORÁN CSABA

Egy kicsi, de fontos könyvről

Dan Manolăchescu: *Székelystöld mítoszai*
(Mituri ale Ținutului Secuiesc. Mic îndreptar
de conviețuire româno-maghiară în Secuime)

ZAKA Edit Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2009, Fordította: Vasiliu Ana

Az interetnikus kapcsolatokat, a különféle nemzeti, valási közösségek együttélését sehol a világon nem nevezhetjük teljesen feszült-ségmentesnek. Az egyes csoportok közötti viszonyok skálája ugyanakkor rendkívül széles. Ha csak Európát nézzük – és csupán a hagyományos („óshonos”) kisebbségeket és a többséget vesszük tekintetbe, eltekintve a bevándorlók integrációjának kérdésétől –, számos példát találunk a békés, nyugodt és a gyűlölködő, robbanás előtti (vagy utáni) együttélésre – Észak-Írországtól Belgiumon át Finnorszáig, Koszovótól Magyarországon, Szlovákián és Dél-Tirolon át a Baszkföldre. De akár jó, akár rossz a helyzet, az egyazon téren „osztolni kényszerülő” közösségek viszonyrendszere szinte mindegyik esetben hihetetlenül összetett – kölcsönös érzékenységek, vélt és valós sérelmek, tabuk és ellentétes érdekek kusza hálóját jellemzi őket. Ezek a viszonyrendszerek nem egy esetben

különféle „mítoszokból”, „legendákból” táplálkoznak, és meglepően nagy hatással bírnak az érintettek hétköznapi életére is. Noha a társadalomkutatók (valamint az érdekeltek és az „etnikai vállalkozók”) számára rendkívül izgalmas kérdésről van szó, ezek a legendák valójában megnehezítik az együttélést – akadályozzák a valódi párbeszédet, így az időnként felmerülő konfliktusok megoldását is. Ebből pedig újabb mítoszok születnek, egyfajta ördögi körbe zárva a közösségek közötti kapcsolatok egész problémáját.

Dan Manolăchescu idén júniusban románul, majd nem sokra rá magyar nyelven is kiadott kötetében az erdélyi magyar-román viszony egy sajátos szegmensét, a székelyföldi interetnikus kapcsolatokat boncolgatja. A szerző jól tudja, miről beszél, hiszen Sepsiszentgyörgyön él, vegyes házasságból származik, így mindennap megtapasztalhatja az együttélés örömeit. Eredeti végzettségét tekintve állatorvos, de sokáig újságíróként, szerkesztőként és közéleti („civil”) személyiségként ténykedett. Egyike a 2005-ben közzétett *Kiáltvány a normalitásért!* nevű nyilatkozat szerzőinek, amelyben több mint száz fiatal román értelmiségi utasította el a helyi politikát addig uraló etnicizált sérelmi politizálást, és generációs váltást is sürgetve új hangnemet vitt a közéletbe. 2009 augusztusától pedig a Demokrata-Liberális Párt sepsiszentgyörgyi szervezetének elnöke, ami azt is sejtetni enged, hogy az új, konstruktív szemlélet talán kezdi meghódítani a helyi politikát is.

A mintegy százoldalas könyvecskében a szerző, amellet, hogy őszintén kifejti a véleményét a gyakran kényesnek számító kérdésekben, állításait érvekkel is alátámasztja, és párbeszédre, vitára ingerel. Ráadásul őszintén érdeklődik „a másik” iránt is, és megpróbálja annak a szemével is nézni a problémákat. Bár az első pillantásra ez nem tűnik valami forradalmian új dolognak, de ha figyelembe vesszük, hogy szinte alig van átjárás azok között a párhuzamos világok között, amelyekbe a székelyföldi magyar és román értelmiség nagyobb része beszorult, úgy Manolăchescu eljárása cseppet sem tekinthető megszokottnak.

Már az előszóban szellemes, de kritikus hangot üt meg: „Ahhoz képest, hogy az együttélést választottuk és nem azt, hogy kaszákkal és bicskákkal daraboljuk fel egymást, most téves úton járunk!”¹ – majd felhívja a figyelmet arra, hogy a székelyföldi magyar-román viszonyért minden ott élő ember egyaránt felelős. Írásaiban – a „történelem torz tükrét”² félretéve – azokkal a különféle ügyekkel foglalkozik, amelyek

1 Dan Manolăchescu: *Székelyföld mítoszai*. 5.

2 Uo.

egyfajta mitikus homályba burkolják a magyar-román viszonyt. Noha tulajdonképpen gyakran kis problémákról, félreértésekről van szó, ezek mégis rendkívül veszélyesek lehetnek, mivel Koszovóba, Transznisztriába vagy Abháziába vezetik az embert – nyilatkozta Manolăchescu a könyve kapcsán.³ Kialakulásukat a tudatos ferdítések és manipulációk mellett épp a párbeszéd és a másik meghallgatásának, megértésének hiányában látja. Ennek a mitikus homálynak az oszlatására tesz kísérletet a 21 rövid, publicisztikai jellegű szövegben, amelyek öt fő kérdéskör – az identitás és a kisebbségi helyzet, a nyelvkérdés, az együttélés, a politikai játszmák, valamint az autonómia – köré rendeződnek.

Egy helyen például ironikusan említi meg a Székelyföldön magyar nyelvtudás nélkül elveszett románok közhelyét (akik „még kenyeret sem kapnak, ha románul kérik⁴), miközben megjegyzi, hogy becslése szerint csak minden tizedik helyi román tud valamilyen szinten magyarul, annak jegyében, hogy „Romániában vagyunk, így nem szükséges más nyelvet ismernem!”⁵ Ennek a hozzáállásnak a bírálata mellett a magyar fél felelősségét is pedzegeti, amely vajmi keveset tett-tesz a magyar nyelv megismertetéséért a székelyföldi románság között. Másutt viszont megemlíti, hogy a magyarok általában sokkal jobban ismerik a románok nyelvét, kultúráját. Sajnos azonban nem bocsátkozik mélyebben az „aszimmetrikus multikulturalitás” egyébként nagyon is valós – és természetesen nem csak napjaink Romániájára korlátozódó – kérdésébe. Pedig érdemes lett volna több példát is felhozni erre, hiszen a kisebbségi nyelvhez és kultúrához való viszonyulás – amit általában inkább a teljes közöny, rosszabb esetben pedig az idegenkedés vagy elutasítás jellemez – nagyon jól szemlélteti a többségi és kisebbségi mentalitás közötti eltéréseket.⁶

Ugyanakkor Manolăchescu kitér jópár, tabunak számító ügyre is. Megállapítja, hogy az államnemzeti büszkeséget félretéve célszerű lenne idegen nyelvként tanítani a románt a romániai magyarok számára, ami pedig rendszeresen kiváltja a román nemzetvédők felháborodását. A szerző elutasítja a kettős mérce nemzeti alapú alkalmazását is, szerinte ugyanis a nemzeti összefűrés csak a kontraszelektációt segíti, és

³ <http://manolachescu.blogspot.com/2009/06/mituri-ale-tinutului-secuiesc.html> (2009–09–14)

⁴ Manolăchescu: *Székelyföld...* i. m. 23.

⁵ Uo. 41.

⁶ Ezzel, pontosabban az „aszimmetrikus kétnyelvűség” kérdésével kapcsolatban lásd: Rogers Brubaker – Margit Feischmidt – Jon Fox – Liana Grancea: *Nationalist Policies and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton University Press, Princeton-Oxford, 2006. 240–242.

nem engedi, hogy az egyes közösségek alkalmatlan vagy elhasználódott vezetőit leváltsák, csak mert az „a mi kutyánk kölyke”. De nem feledkezik meg Erdély Magyarországhoz való csatolásának veszélyéről – azaz annak irrealitásáról – sem, ami a román nacionalisták egyik kedvelt, és főleg a kilencvenes években sűrűn használt szlogenje volt. Itt a kettős állampolgárságról rendezett sikertelen népszavazást követő magyar-magyar ellentétekre is rámutat.

A könyvben előjön a másiktól való elzárkózás, elszigetelődés témája is: Manolăchescu kritikusan jegyzi meg, hogy „egyre ritkábbak a nyitott társadalmak, amelyekben esetleg keverednek a nyelvek, etnikumok, és amelyben barátságok szövődnek. A kiskocsmák, a klubok, vendéglők etnikai jelleget öltenek.”⁷ Másutt ugyanennek a kérdésnek egy másik vonatkozásáról, az önálló magyar és román oktatási intézmények problematikájáról ír. Bár elismeri, hogy az oktatás szétválasztása elvben fontos lehet, ugyanakkor megismétli a kilencvenes évek harcos román soviniztáinak egyik érvét is, hogy ez nem más, mint „etnikai szegregáció”, amely nem válik az együttélés javára. Tagadhatatlan, hogy a különállás csökkentette a kommunikációt, és hozzájárul a kölcsönös idegenség érzetének kialakulásához, de a kisebbségi álláspont itt radikálisan eltér a többségitől. Az önálló anyanyelvű oktatás igénye ugyanis elsősorban épp a korábbi, a „békés együttélést” erőszakos módszerekkel (gyakorlatilag asszimilációval) megvalósítani kívánó oktatási rendszerek rossz tapasztalataiból fakad.

Érdekes szemszögből tekint a sepsiszentgyörgyi (és székelyföldi) utcanév-változtatásokra is. Jól látja, milyen szimbolikus jelentősége van a kérdésnek, de kárhozzatja azt a kizárólagosságot, amellyel a románok és a magyarok saját elnevezéseiket „erőltetik rá” a közterületekre. Ugyanakkor kissé furcsa, hogy Manolăchescu ugyanazt az „orwelli” törekvést látja a magyar átnevezésekben, mint a kommunista diktatúra gyakorlatában. A szövegben inkább csak utal arra a kocsmaszeparatizmus, avagy mitől magyar a kolozsvári kocsmá? komoly konfliktusra, amely viszonylag gyakran jelentkezik a két közösség szimbolikus sűrűlődáisaiban, de többet sajnos nem beszél róla, pedig számtalan, jobbnál jobb példát említhetett volna nem csak Sepsiszentgyörgyről, hanem az egész Székelyföldről (vagy Erdélyből).

A kötet utolsó fejezete *Az autonómia létezik!* provokatív címet viseli, és a román közbeszédben demonizált témáról szól. Az írás nemcsak hang-

⁷ Manolăchescu: *Székelyföld...* i. m. 21. Vö: Sipos Zoltán – Zahorán Csaba: <http://www.talaljuk-ki.hu/index.php/article/articleview/743/1/7/> (2009–09–14)

neme miatt üdítő – Manolăchescu képes nemzeti hisztéria nélkül beszélni az autonómiáról –, hanem azért is, mert a szerző európai körútján személyesen is megismert több különböző önkormányzati formát, Koszovótól Korzikáig. Rámutat, hogy bár az autonómia „olyan üggyé vált, amelyért érdemes meghalni”⁸, ugyanakkor meglehetősen tisztázatlan fogalomról van szó, amelyről sokszor az önkormányzatiság híveinek sincsenek pontos elképzeléseik. A szerző röviden kifejti, hogy az autonómia egy olyan koncepciót takar („többlétszabályokból álló rendszert”⁹), amelynek nem egy eleme már a valóságban is működik, a helyhatóságok, iskolák stb. szintjén. Miközben megpróbálja megtisztítani a fogalmat a vastagon rárakódott „mitikus” rétegektől, egyaránt bírálja a magyar és a román politikusokat, hogy nem folytatnak róla konstruktív párbeszédet. A könyv megjelenése óta történtek több tekintetben is alátámasztották Manolăchescu állításait. A 2009. szeptember eleji székelyföldi autonómia-gyűlések által kiváltott román reakciók jó része épp a szerző által lebontani kívánt mítoszokból táplálkozott. A román pártok többsége indulatosan elvetette a magyar követeléseket, a gyűléseket a választási harc részeként visszautasító Manolăchescu pedig – immár politikusi minőségében – egyrészt megismételte, hogy a rendezvényeken már létező jelenségekről volt szó (kulturális és közigazgatási autonómia, székely jelképek), ugyanakkor megjegyezte, hogy sikerült „reaktíválni” a román parlamentből 2008 végén kiesett, szélsőségesen nacionalista Corneliu Vadim Tudort.¹⁰ Ám a negatív reakciók hatására magyar részről is megjelentek önkritikus hangok, amelyek felhozzák a románsággal folytatott párbeszéd hiányát – ezzel magyarázva a heves elutasításokat –, és az autonómiáról szóló értelmes vita elkezéséért „nemzeti imperatívusként” határozzák meg.¹¹

A könyvnek azonban van még két fontos üzenete – kifejezetten a magyar olvasók számára –, még ha a szerző ezeket nem is emeli ki

⁸ Uo. 87.

⁹ Uo.

¹⁰ Lásd pl. Ana Sidon, Monica Rizea: Alesii maghiari discută despre autonomie. De două ori. României deloc! *Observatorul de Covasna*, 2009. szeptember 4. <http://www.covasnamedia.ro/beta/?p=4063> (2009–09–14), Rostás Szabolcs: Etnikai válsággal és szeparatizmussal riogatnak a román politikusok a nagygyűlések kapcsán. *Krónika*, 2009. szeptember 7. <http://www.kronika.ro/index.php?action=open&res=31247> (2009–09–14), ill. Ana Sidon, Monica Rizea: Aceași Mărie cu Vadim sub pălărie. *Observatorul de Covasna*, 2009. szeptember 7. <http://www.covasnamedia.ro/beta/?p=4096> (2009–09–14)

¹¹ Farcádi Botond: Párbeszédet a románsággal. *Háromszék*, 2009. szeptember 7. <http://www.3szek.ro/modules.php?name=3szek&id=22351&Cikk> (2009–09–14)

külön. Az egyes írásokban ugyanis azzal, hogy a székelyföldi román-magyar viszonyról és az ott élő románok identitásáról ír, mintegy tudatosítja, hogy a Székelyföldön egy nem elhanyagolható méretű román közösség is jelen van,¹² önkéntlenül leszámolva a „színmagyar” Székelyföld mítoszával is. Másrészt felhívja a figyelmet arra, hogy az itteni románoknak is vannak kisebbségi helyzetükből eredő problémáik – hasonlóan a szórványban élő erdélyi magyarokhoz (vagy országos szinten az egész romániai magyar közösséghez) –, amelyekre a székelyföldi magyarok időnként meglehetősen érzéketlenek. A magyar köztudatban ugyanis a székelyföldi románok, különösen a városokban élők, részben betolakodókként, a régió elrománosításának eszközeiként vannak jelen. Mindazonáltal a már a Székelyföldön felnőtt román nemzedékek ugyanúgy otthon akarják magukat érezni lakóhelyükön (természetesen joggal), mint például a szórványból odaköltözött magyarok. Ez viszont feszültségekhez vezet, hiszen a magyar közösség úgy érzékeli, hogy a románok „otthonossága” egykor kimondottan a magyarok ellenében, az ő rovásukra jött létre.

A Székelyföldet számtalan további izgalmas „mítosz” övezi, amelyekről Dan Manolăchescu már nem ír, vagy csak futólag érinti őket. Az időnként felröppenő „etnikai tisztogatások” kapcsán például inkább a 2008-as kormányváltást követő nagyarányú személycserékre utal, miközben a kilencvenes években komoly parlamenti vizsgálatokat folytattak le a Hargita és Kovászna megyéből az 1989. decemberi fordulat után állítólagosan elüldözött románok ügyében. A vizsgálóbizottság elmarasztaló jelentését a parlament elfogadta, a román nemzetvédők pedig mindmáig bizonyított tényként kezelik az akkori „románellenes tisztogatásokat”. Szintén legendák keringenek a Székelyföldön szervezkedő fegyveres magyar szabadcsapatokról, a magyarországi tőke revizionista céllal történő erdélyi térhódításáról, a folyamatos és erőszakos magyarosításról stb. De természetesen magyar részről is van mit felmutatni: az ortodox egyház „hagymakupolás honfoglalásától” a Székelyföldre irányuló újabb román betelepítésekig.¹³

¹² A 2002-es népszámlálási adatok szerint még a két magyar többségű megyében (Hargita és Kovászna) is közel százezer fő vallotta magát román nemzetiségűnek, ami a két megye összlakosságának 17,8%-át teszi ki.

¹³ 2009 folyamán többször is utaltak romániai magyar politikusok azokra az állítólagos kormányzati tervekre, amelyek alapján tömegesen telepítenének le besszáríbiai (moldovai) románokat a székely megyékben. Lásd pl.: Cristian Oprea: Posibila stabilire în masa a unor basarabeni în HarCov il sperie pe președintele Consiliului Județean Covasna. *Cotidianul*, 2009. február 14. http://www.cotidianul.ro/posibila_stabilire_in_masa_a_unor_basarabeni_in_harcov_il_sperie_pe_președintele_

Nem is beszélve a szemlátomást elpusztíthatatlan történelmi mítoszok tömkelegéről, mindkét oldalon.

A *Székelyföld mítoszai* egyik legfőbb erénye tagadhatatlanul a nyitottság és az egyenes beszéd. Mondanivalóját – bár számos éles kritikát is megfogalmaz – a könnyed, gyakran ironikus stílus teszi még befogadhatóbbá, amit a szövegben elszórtan fellelhető néhány stiláris hiányosság sem befolyásol. Ha a szerző nem bocsátotta volna előre, hogy munkája nem tudományos dolgozat, akkor csapongással, mi több, felszínességgel lehetne vádolni, de így csak sajnálni lehet, hogy nem mélyedt el alaposabban a témában. Összességében véve kicsi, de fontos lépésnek tekinthetjük Manolăchescu könyvét „a normalitás” felé vezető úton. Kicsinek, mert kis kötetről van szó, egyúttal pedig fontosnak, mivel igazi párbeszédkészségről tesz tanúbizonyságot, ráadásul – sajnos inkább rendhagyó módon – szó szerint mindkét közösség nyelvén szól az olvasóhoz. És ami még szintén nagyon fontos: közérthető, olvasmányos módon. Hiszen igaz, hogy örvendetesen gyarapszik a székelyföldi magyar-román együttélést – főleg szociológiai vagy kulturális antropológiai szemszögből – vizsgáló, tudományos igényű munkák száma,¹⁴ ám a média által közvetített kép, amely a szélesebb közönséghez is elér, gyakran továbbra is mitikus ködbe burkolja a Székelyföldet és sajátos viszonyait.

---

consiliului_judeteian_covasna-73463.html (2009–09–14), ill. Tőkés nem szeretné a moldovaiak tömeges betelepítését Székelyföldre. *Nyugati Jelen*, 2009. július 19. http://www.nyugati jelen.com/kronika/belfold/tokes_nem_szeretne_a_moldovaiak_tomeges_betelepitese_tszekelyfoldre.php (2009–09–14).

¹⁴ Itt csak néhány munkát említenék meg: Biró A. Zoltán: „Csodálatos” és „intoleráns” vidék. Jegyzetek a Har–Kov problémáról. In: Biró A. Zoltán: *Stratégiaik vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda, Pro-Print, 1998. 167–178., Biró A. Zoltán – Gagyfi József: Román – magyar internetikus kapcsolatok Csíkszeredában: az előzmények és a mai helyzet. In: *Egy más mellett élés. A magyar-román, magyar-cigány kapcsolatokról*. Szerk.: Gagyfi József. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda, Pro-Print, 1996. 45–111., ill. Marius Lazăr: Percepții identitare și relații interetnice în Secuime. Element pentru o „deconstrucție” și o „reconstrucție”. In: Lucian Nastasă – Salat Levente (szerk.): *Relații interetnice în România postcomunistă*. Cluj-Napoca, Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, 2000. 347–388. A Székelyföld „enklavizálódásáról”, az ottani románellenességről és a Harghita-Kovácszna megyei románok sérelmeiről lásd pl. Maria Cobianu-Băcanu vagy Ioan Lăcătușu írásait.

SZÁMUNK SZERZŐI

- A. GERGELY ANDRÁS, antropológus
MTA Politikatudományi Intézet, Budapest
- GERHARD BAUMGARTNER, történész, Bécs
- BODÓ BARNA, politológus
Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Kolozsvár – Temesvár
- BORBÉLY SÁNDOR, antropológus
Miskolci Egyetem, Miskolc
- CSEPELI GYÖRGY, szociálpszichológus
ELTE Társadalomtudományi Kar, Budapest
- EILER FERENC, történész
MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest
- FEISCHMIDT MARGIT, antropológus
Pécsi Egyetem / MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest
- GAGYI JÓZSEF, antropológus
Erdélyi Magyar Tudományegyetem,
Marosvásárhely – Csíkszereda
- GEREBEN FERENC, szociológus
Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba – Budapest
- HORVÁTH ISTVÁN, szociológus
Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár
- KISS BALÁZS, történész
Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
- KISS GY. CSABA, irodalomtörténész
ELTE, Művelődéstörténeti Tanszék, Budapest
- KONTRA MIKLÓS, nyelvész
Szegedi Tudományegyetem / MTA Nyelvtudományi Intézet,
Szeged – Budapest
- LADÁNYI JÁNOS, szociológus
Corvinus Egyetem, Budapest

- LISZKA JÓZSEF, etnográfus
Fórum Intézet, Somorja – Komárom
- LOSONCZ ALPÁR, filozófus
Újvidéki Egyetem, Újvidék – Temerin
- ELENA MANNOVA, történész
Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet,
Pozsony
- MIRNICS KÁROLY, népszékkutató
Szabadka
- ÖLLÖS LÁSZLÓ, filozófus
Fórum Intézet / Konstantin Egyetem, Somorja – Nyitra
- PÉNTEK JÁNOS, nyelvész
Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
- SALAT LEVENTE, politológus
Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
- SZÁSZ ZOLTÁN, történész
MTA Történettudományi Intézet, Budapest
- SZELÉNYI IVÁN, szociológus
Yale Egyetem, New Haven
- TÓTH JUDIT, jogász
Szegedi Tudományegyetem, Szeged – Budapest
- TÓTH KÁROLY, kutatásszervező
Fórum Intézet, Somorja
- VARGA E. ÁRPÁD, népszékkutató
Kulturális Innovációs Alapítvány Könyvtára, Budapest
- ZAHORÁN CSABA, történész
ELTE BTK Történeti Intézet Doktori Iskola, Budapest

Pro Minoritate

2009/ŐSZ

LŐRINCZ CSABA-DÍJ

Filep Tamás Gusztáv: Nemzet és nemzedék.

Szempontok egy „kisebbségtudományi” szemlélethez

ŐSLAKOS NÉPEK

Körtvélyesi Zsolt: Az őslakos népek jogai

Castellino, Joshua: Őslakos népek és a megbocsátás, megbékélés célja a nemzetközi jogban: a visszaható hatály tilalmának kibontása

Körtvélyesi Zsolt: Kollektív kárpótlás és kisebbségek: őslakos példák

Adam Stepien: Egység és szakadás között. Pánszámi együttműködés az északi országokban és Oroszországban

Alexander Naty: Környezet, társadalom és állam Nyugat-Eritreában

LELET

Az Egyesült Nemzetek Nyilatkozata az őslakos népek jogairól

EURÓPAI PARLAMENTI VÁLASZTÁSOK ÉS A KISEBBSÉGI PÁRTOK

Grúber Károly: Aszimmetrikus brit devolúció és a 2009-es

EP-választások Skóciában, Walesben és Észak-Írországban

Kovács Barnabás – Manzinger Krisztián: A 2009-es európai parlamenti választások Spanyolországban, különös tekintettel Katalóniára és Baszkföldre

Bognár Zoltán: A 2009-es romániai európai parlamenti választások

Egeresi Zoltán: Mozgalom a Jogokért és Szabadságért:

egy etnikai párt útja az európai liberálisokhoz

SZEMLE

Stefano Bottoni: Marian és Vasile: két párhuzamos történetről

Lőrincz G. József: Székelyföld liminális helyzetei

Várady Tibor: Nem adottság, feladat is

REGIO

ALAPÍTOTTA 1990-BEN
Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely
Tóth László

ELŐFIZETHETŐ

regio@chello.hu

Egy szám ára: 990 Ft

Előfizetési díj egy évre: 3300 Ft

Megjelenik: évente négyszer.

ISSN 0865-557X

